KELEN JOLÁN

Eliramlik az élet...

Kelen Jolán:

ELIRAMLIK AZ ÉLET...

Nyolc évtized alatt felgyűlt emlékeinek gazdag tárházából ragad ki egy-egy epizódot a szerző. Gyermekkoráról szólva felidézi a századelő hangulatát. Igazi egyeteme – mint írja – a Galilei-kör volt: az Anker-közben ma is fennálló ódon épület falai mögött éjszakába nyúló vitákon ismerte és értette meg a szocializmus nagy igazságait. Kritikus történelmi helyzetek eddig ismeretlen, érdekes epizódjait eleveníti fel és élményeket olyan neves személyiségekkel való találkozásairól, mint Ady, Kun Béla, Lukács György, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Hatvany Lajos és még számos kortárs. Könyvéből közelebbről megismerhetjük férje, Kelen József, a kitűnő mérnök, a Tanácsköztársaság népbiztosa, valamint Korvin Ottó kivételes egyéniségét, mindkettőjük tragikus sorsát. Saját szerepéről szerényen, néhol éppen öniróniával beszél. Humora át- meg átszövi elbeszélését, akár az 1917–1919-es forradalmas időkről, akár hosszú emigrációjáról, számkivetettségéről, akár az 1956-os ellenforradalom alatti tevékenységéről ír. Bátran vállal minden nehézséget, s bátran kimondja a keserű igazságokat is. Lázadó, a forradalmi mozgalmakban a férfiakkal egyenrangú társként küzdő nő alakja rajzolódik ki előttünk.

NŐK A TÖRTÉNELEMBEN

Kelen Jolán

ELIRAMLIK AZ ÉLET...

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1976

LEKTORÁLTA:
BORSÁNYI GYÖRGY

ISBN 963 09 0615 5
© KELEN JOLÁN, 1976

Gyermekkor

El-elgondolkodó gyermek voltam, beágyazva egy kispolgári család puha vánkosaiba. Kedves, bohém apám, komoly édesanyám a lét feltétlen biztonságával fontak körül, de mögöttem ott áramlott környezetem feltétlen létbizonytalansága. A sérthetetlenség páncéljába burkoltan jártamkeltem egy nagyon is ingatag világban.

Korai emlékeim: szüleim elvittek az állatkertbe, ahol rács mögött egy indiáncsaládot mutogattak. Az indiánok tarka színeikben pompáztak, tollas fejjel, kimázolt arccal, és egy sarokban, sátruk előtt flegmatikusan folytatták szokott életmódjukat. Pipáztak, üldögéltek, a fiatalabb nők szorgalmatosan dolgoztak. Malomkövön búzát morzsoltak, bográcsban, szabad tűzön főzögettek. Néhány kisgyermek guggolt körülöttük, és kíváncsian bámultak az idegenekre. Én – anyám szerint – sírva fakadtam, és egyre azt hajtogattam: „Hátha emberek..."

Még ma is magam előtt látom a hallgatag, furcsa csoportot...

Este nyolc óra. A gyermekeknek már hétkor ágyban a helyük. De ma kivételes, sugaras este van: elkészült kétéves öcsém anyám fabrikálta első nadrágja. Ott áll örömittasan a

dívány közepén, fiúvá serdülésének glóriájában, a körégős petróleumlámpa „vakító" fényében. Apámat várjuk, aki majd hazajöttével és csodálatával megkoszorúzza ezt az örömöt.

Kilenc óra. A gyermek lekonyul, elbóbiskol, fél tízkor már édesdeden alszik. Apánk csak nem jön. Végre, fél tizenegykor beállít holtfáradtan. Az öröm rég lehervadt. Anyám indul a konyhába megmelegíteni a vacsorát. Mentében felemeli az alvó gyermeket, popsijával apám felé csodáltatja meg az első nadrágot.

– Hát ezt is megértük! Nadrágos emberré lett a kisfiunk! – Aztán sürgősen ágyba dugja az ünnepeltet.

Félálomban hallom:

– Nem tudtál hamarabb szabadulni?

– Az utolsó vevő még fél órát válogatott, aztán nem vett semmit!

Már iskolás vagyok. Rettegve loholok apám nyomában az Andrássy úton. Nyolc óra is elmúlt. Tüntetnek a kereskedelmi alkalmazottak az este hét órai üzletzárásért. Végig az úton csörömpölve húzzák le a redőnyöket a még nyitott boltajtók előtt. Nyomukban rendőrök, de nem ütlegelnek, hiszen a segéd úr mégis csak keménygalléros! De én nagyon félek: még megütik az apámat!

A tüntetőknek – hitvallásuk jelképeként – piros a nyakkendőjük. Én teljes szívemmel velük érzek, hiszen már reggel hétkor nyitnak. Igaz, délben egy óra az ebédidő. De csak az isten a megmondhatója, milyen fáradtan térnek meg este, sokszor éjszaka.

Ennek most már vége, gondolom, hiszen annyian akarják, hogy vége legyen!

Hát nem lett vége. Mi is lenne az országból, ha az utca diktálna a munkaadóknak?

Szénért, fáért kell menni a pincébe. Kezemben gyertya és gyufa, Kati, a „cseléd", hozza a baltát és a kosarat.

A pincében sötét van. A gyertya vésztjóslóan lobog. Reszketek. Néhány formátlan, nagykendős alak veszkődik itt a fahasábokkal. Beszélgetnek. Cselédsorsról, cselédbánatról. Elkeseredetten arról beszélnek, hogy nekik csak a hátsó lépcsőnél levő cselédklozettra szabad járni.

– Pedig segg az csak segg, szar az csak szar – vélekedik az egyik. Ennél tömörebben ki sem lehet fejezni a különbséget – és a hasonlóságot – a „nagysága" és a „cseléd" között.

Kísértetiesen lobognak a gyertyák, villannak a fejszék. Egy-egy egér surranása riaszt.

A cseléd volt a kis háztartások egyetlen kizsákmányolási objektuma. Csak őt lehetett nyúzni, vég nélkül dolgoztatni, csak rajta lehetett hatalmaskodni. Reggel ő kelt fel leghamarabb, és már ki is takarította az ebédlőt, amikor a család még csak ébredezett. Este pedig még el kellett mosnia a vacsoraedényt és megágyaznia. Ha vendég volt estére, addig nem fekhetett le, amíg az el nem ment. Csak a déli mosogatás után lehetett volna egy órácska szabadideje, ha a nagysága ezt tűrte volna. Ilyenkor valami kézimunkát: foltozást, stoppolást nyomott a kezébe, hogy „ne éljen ingyen" a cseléd.

Anyámnak volt szociális érzéke, de ő is csak így cselekedett.

Emlékszem kedves, ragaszkodó cselédeinkre. A formás, ruhájából kidagadozó „tót" Katira, aki minden aratás előtt felöltötte városban nem hordott száz szoknyáját, és teljes paraszti díszben vonult haza a faluba. Holtfáradtan, de jókedvűen került vissza, tojást, miegymást, a gyerekeknek furulyát hozott. Sokáig „szolgált" nálunk, de azután férjhez ment, elhagyott minket. Két év múlva sírva panaszolta,

hogy a férje iszákos, verekedő ember, olyan jó dolga sose lesz már, mint nálunk volt. De azért nem akart visszajönni, megadta magát sorsának. Alaposan lehervadt az egykor telt, szép, szálas parasztlány.

Második polgárit végzem. Elég jó tanuló vagyok. Vasárnaponként eljárok Katival kiterjedt családjához.

Pincében laknak, egy mosoda pincéjében. Az ágyakban éjszakás munkások alusznak, a szennyes ruhák nagy kádakban áznak.

Összegyűl a család. Néhány munkás feleségestül, gyerekestül – és egy rendőr. Szidják, mint a bokrot. Feszülten figyelek.

– A tulajdont őrzöd te is.

– Még hozzá jó pénzért.

– Még nyugdíja is van a pimasz szolgaléleknek!

Záporoznak a szemrehányások. A rendőr meg csak a sajátját hajtja.

– Én a rendet őrzöm. A közrendet – mondja, és önérzetesen kihúzza magát.

– Ellenünk. Az utcán is csak minket páholsz.

– Rendnek muszáj lenni.

– Mi más rendet akarunk.

– Amit ti akartok, az nem rend, hanem rendetlenség.

– Az lenne pedig csak a rend!

És jönnek a szebbnél szebb utópiák. Egész hétre ellátnak gondolkoznivalóval.

Jövő vasárnap újra csak ott ülök a végtelen viták partján. Egy szót sem veszítek el belőlük.

A konyhából nyílt a cselédszoba. Miután ezt a kis, lichthofra, világítóudvarra néző szobát kiadtuk, Kati összerakható ágyát a konyhában ütötte fel. Így volt ez a legtöbb helyen,

vagy ha elfért a fekhely az előszobában, akkor a cseléd ott aludt. Mindenképp alkalma nyílt a szobaúrnak a cseléd nyílt vagy titkos birtoklására, amit, ha kiderült, persze egy „tisztességes asszony" sem tűrhetett a saját portáján. Ott csak a törvényes viszony volt a megengedett.

A cselédek falusi nosztalgiából a pályaudvarok környékén vagy a Ligetben csimpaszkodtak össze vasárnap délutánonként „vőlegényeikkel".

Egyszer Ancsa nevű cselédünk elvitt minket a városligeti vurstliba, a mai Vidám Parkba, ott beültetett a Paprika Jancsihoz, ő pedig elment a vőlegényével sétálni. A Paprika Jancsi már régen elverte az utolsó ördögöt is, de a leányzó még nem jött vissza értünk. Vártunk, vártunk, sírdogáltunk. Már jóformán egyedül maradtunk, mikor odajött hozzánk egy kislány a papájával és megkérdezte, miért nem megyünk haza? Nem tudjuk az utat, szepegtük.

– Hol laktok?

– Kertész utca 35. harmadik emelet.

Hazavezettek, szidva az olyan szülőket, akik a cselédre bízzák gyermekeiket. Azután távoztak, otthagyva minket a lezárt lakás előtt.

Kisvártatva megjött anyánk. Már a házmestertől hallotta, mi történt, és sírva ölelgetett bennünket.

Úgy kilenc óra felé előbukkant Ancsa is, kisírt szemmel, hogy elvesztett bennünket. Kajánul táncoltuk körül.

– Most pedig szedje a sátorfáját és tűnjön el, mert ha hazajön a férjem, agyonveri! – süvöltötte anyám, és kifizette a bérét meg a két hét felmondási időt.

Megjött végre apánk is. Anyánk a hálóban foglalatoskodott. Ancsa pakolt. Apám, ki szintén már lent hallotta az esetet, mondta neki:

– Most pedig gyorsan tűnjön el, mert ha a feleségem meg-

tudja, isten tudja mit csinál magával, még tán fel is pofozza. És ő is kifizette a bérét és a két heti felmondást.

Ancsa megbékélten távozott.

A cselédeket munkanélküliségük napjaiban a „szobaasszony" fogadta be, egy többnyire fukar hárpia, aki szobája minden talpalatnyi helyén egy-egy ágyat állított fel, és éjszakára kiadta ezeknek a szerencsétleneknek. Nappal éjszakai munkások aludtak benne.

Elhelyezésükről a cupringer, vagyis a helyszerző, röviden a „szerző", gondoskodott. Ez a tiszteletreméltó férfiú kis irodájában fogadta a nagyságákat. Az előszobában mindig ült a padon néhány facér cseléd.

A cupringer nemsokára beállított hozzánk egy sápadozó leányzóval, aki zavartan tépdeste nagykendője rojtjait.

– Itt jó dolga lesz magának – mondotta a szerző. – A nagysága jó szívvel van a lányok iránt – az igen jó gyerekek is szeretni fogják magát! Az úr is tudja, mi az illem!

Az igen jó gyerekek közben megszeppenve méregették az új családtagot, és nyújtogatták feléje a nyelvüket.

A nagyságának pedig imígyen kellette a cupringer az élő árut:

– Jó lány ez kérem, nemrég jött faluról, még nincs kitanulva. Szeretője nincs, keveset eszik, jó vidéki fajta, dolgos, gyermekszerető. Tudja azt a nagysága, hogy én csak jó lányt rekommendálok ide!

Anyámnak vegyes tapasztalatai voltak ebben az irányban, és a lány előző helyei iránt érdeklődött. Megnézte a cselédkönyvet, amelynek bejegyzései rendszerint így végződtek: „Egészségesen elbocsáttatott."

A cseléd viszonyát a családban nem lehetett jól megoldani. Családtag is volt meg nem is. Volt is otthona meg nem is.

Tőle függött a család jóléte, de az ő jólétével nem törődött senki. Jogtalan pária volt a szabadok között.

Sokáig a cselédszobában lakott egy furcsa ember, „koszorús költőnk": Varsányi Gyula. Akkor még nem volt koszorús, csak csöndes, kissé süket, középkorú úriember, aki a költészeten kívül külhoni regények fordításával foglalkozott. Hosszú kutyanyelvekre rótta vég nélküli fordításait, amelyek túloldalán rendszerint lenyomatok voltak. A „kutyanyelv" szó határozottan tetszett nekem.

Egyszer verset írt hozzám, a gyermekhez. A vers meg is jelent a *Művészvilág* című, nagyformátumú, szépen kiállított folyóiratban. Ezt a példányt apám szürke vászonba köttette, amelynek címlapján arany betűkkel ékeskedett: „Gyula bácsi Jolánkának". Apám ezt minden ismerősének büszkén mutogatta.

A vers kitételei különben praktikus felhasználásra találtak édesanyámnál. Emlékszem egy kiadósabb pofonra a következő szöveggel:

– Nesze, te bájos angyal, kis Jolán!

Varsányi Gyula bácsi egy pályázatra hexaméterekben történelmi drámát írt, amelynek következtében megnyert egy úgynevezett Kóczán-díjat és a Kisfaludy Társaság száz aranynyal is megjutalmazta. Ettől lett koszorús, a koszorút azonban nem tudtam felfedezni sem a fején, sem máshol, pedig még az ágya alatt is kerestem.

Egy rokona rábeszélésére el is költözött tőlünk, mert az ilyen nagy költőnek külön bejáratú utcai szoba dukál. De még sokáig látogatott bennünket, azt hiszem, titkon szerelmes volt édesanyámba.

Anyám, aki szívósan kitartott amellett, hogy én szépen deklamálok, Gyula bácsi előtt elszavaltatta velem „A walesi

bárdok"-at. Koszorús költőnk ebből valószínűleg csak azt hallotta, hogy „Ti urak, ti urak!... ti welsz ebek!", mert amikor ezt üvöltöttem felé, behúzta a nyakát. Én illő szerénységgel megjegyeztem, hogy a színésznői pályán még kezdőnek tekintem magam, amire ő azt makogta: „Bizony, bizony!"

A különböző szobaurak ezután sokszor adósok maradtak a 15–20 korona havi bérrel. Egy ilyen „szobaúr" már tartozott vagy egyévi házbérrel, mikor kitettük a szűrét. Adóslevelet hagyott hátra, amelyben kötelezte magát, hogy adóssága fejében havi tíz koronát fog törleszteni. Az adóslevél utolsó mondata így hangzott: „Az adósnak jogában áll adósságát a megadott időpontnál hamarabb, esetleg egy összegben is kifizetni."

Mondanom sem kell, hogy a szóban forgó adós sohasem élt eme jogával, sőt idővel a tíz koronákat is beszüntette.

Sokáig nem értettem, mi is az a fertály, csak azt tudtam, hogy valami szörnyűség. Évek múltán aztán megértettem, hogy a fertály az egy időpont, amely három havonként következik be, és a házbérfizetés gyászos napját jelenti. Már hetekkel előtte édesanyám nagyon nyugtalan volt, és csak tejeskávét meg kenyeret vacsoráztunk, még jó, ha zsíroskenyeret.

A gyásznap a házmester látogatásával kezdődött, aki később házfelügyelővé lépett ugyan elő, de megjelenése éppen olyan ijedtséget keltett. Egy nagy ívet lobogtatott, amelyen különböző összegek szerepeltek. Fertály előtt még csak kölcsönkérni sem lehetett senkitől, mert máshol is csak fertály volt. Nemfizetés esetén a kilakoltatás réme fenyegetett.

Így vagy úgy, de anyám mégiscsak összehozta valahogy a fertálypénzt. Arra sohasem tellett, hogy az előző hónapokban tartalékoljon valamit a fertályra. Ebben az időben született

meg családunkban a mondás: „Ó, az évek milyen gyorsan telnek, de a hónapok, azok nagyon hosszúak!"

Akkoriban és még jó sokáig az Andrássy úton – a mai Népköztársaság útján – és a Fürdő utcán – a mai József Attila utcán – imperiálos lóvontatta omnibuszok jártak át Budára. Az imperiál a kocsik fedetlen teteje volt, amelyre meredek lépcső vezetett fel. A tető közepén kétoldalas hosszú pad állt. A kocsis magasan, az imperiállal egyvonalban trónolt, és élénk beszélgetést folytatott az utasokkal, de legtöbbször a lovakkal. Az omnibuszok elé a Lánchíd előtt egy harmadik lovat is fogtak, amely egy lovászgyerek kíséretében már ott várta a járművet. Hazamenet ugyanott kifogták a pótlovat, és ez kísérőjével csendesen visszaballagott istállójába.

A Margitszigeten pedig szabályos lóvasút közlekedett, amely síneken kocogott egy árva lóval. A lónak a gyerekek cukrot, kenyérdarabot nyújtottak, amely ajándékot az hálás pillantással, esetleg nyihogással viszonzott. De a Margitszigetre a beléptidíj miatt ritkán mentünk, inkább csak omnibuszon és gyalog a Normafához. Legtöbbször azonban a mindenféle királynőről vagy a királyi család többi tagjáról elnevezett körutakon, majd a Margithídon mentünk ki édesapámmal a Lukács-fürdőig, ahol a fürdőudvar árnyas fái között virslit zaftban szolgáltak fel. Apám ezt rendelte magának, mi pedig ugyanabban a zaftban egy-egy tojást fogyasztottunk és nagyon boldogak voltunk. Anyánk időközben vasárnapi ebédet főzött, amiről rendszerint elkéstünk.

Apám vasárnap délutánonként megszokott kávéházába vonult egy kiadósabb kártyapartira, amelyen – bevallása szerint – „mindig csak a kávés nyer". De valószínűleg ő is nyerhetett néha-néha, mert ebből vette anyámnak és nekünk egészen lehetetlen karácsonyi ajándékait.

Mi, gyerekek, apánk karácsonyi ajándékát egyszerűen oldottuk meg. Volt néhány szivarosládája, amelyekből vasárnaponként el-elszívogatott egy-egy szivart. Ezekből csentük el év közben a karácsonyi ajándékot, és az előre elkészített szivarosládácskában prezentáltuk neki. Ettől ő nagyon meghatódott. Később, azt hiszem, már gyanított valamit, de mindig igen meglepett arcot vágott.

Apám tréfacsináló ember volt, időtálló humorát nem csorbította az élet sok megpróbáltatása. Könnyed kedélye sok bajon átsegítette édesanyámat is, aki már nehezebben viselte a sorscsapásokat. Hiszen ő egy tekintélyes munkácsi kereskedőhöz ment férjhez, s keservesen törődött bele, hogy leánykája – jómagam – születése után az üzlet csődbe került. Ezután apám Szatmárnémetiben nyitott rőfös- és rövidáru üzletet, de Jani öcsém megszületése után itt is tönkre ment. „Sebaj – mondta – legalább felkerülünk Pestre! Ott azután nem nyitunk üzletet. Muszáj nekem az ország minden részében csődbe jutnom? Beállok egy szép nagy boltba, menjen tönkre az!"

Akkor a kilencvenes „peches" években még többször volt része hasonló örömökben, míg végre bejutott egy szolidabban megalapozott, nagyobb üzletbe: Fischer Simon és Társa selyemkereskedésébe, a Bécsi utcában (ahol tudtommal ma is nagy selyemüzlet van). Itt megbecsülték, különösen egy kitűnő tulajdonsága révén: nagyszerű szimatja volt ahhoz, hogy leleplezze a bolti tolvajokat. A ledér hölgyikéket, akiket már nagyjából ismert, a galériáról figyelte, és azok hiába rejtegették szoknyájuk alá a maradék selymeket, apám sasszeme felfedezte a rejtekhelyet. Udvariasan betessékelte a hölgyet az irodába, ahol diszkréten előhúzta a szoknya alól mindazt, ami nem odavaló... Az akció nagy sírással és a rendőr bevonásával végződött.

Apám, a ravasz kópé, vicceinek szenvedő alanya rendszerint könnyen hivő édesanyám volt. Emlékszem, egyszer anyámat újévkor egy kopasztott libával lepte meg, amelynek földi porhüvelyét gyerekpólyába burkolva helyezte az asztalra. A liba fején kis gyermekfőkötő volt, két szárnya pedig horgolt gyermek rékliben pihent. Így feküdt a liba békésen, félrehajtott fejjel. A látvány olyan szép és szomorú volt, hogy szinte sajnáltuk megfőzni a libát.

Apám számos tréfája közül hadd említsek még egyet. Ő akkor már előlépett és a „placcra" járt, vagyis kisebb boltokkal kötött üzleteket a szállításra. A cég selymét, csipkéit árulta. Mindenhol szívesen fogadták, még ott is, ahol történetesen nem vásároltak tőle semmit, annyira szerették kitűnő humoráért.

Egyszer hazamenet egy vevője üzlete előtt a leeresztett fémrács mögött egy szép nagy rózsacsokrot pillantott meg. Vette a névjegyét és a csokorba süllyesztette. A nő másnap meghatott levélben köszönte meg a szép ajándékot és azt kérdezte: „Fried bácsi, honnan tudta, hogy a születésnapom volt?"

Mire apám is válaszolt akképpen, hogy már régen szerelmes a hölgybe, és számon tartja a születés-, sőt a nevenapját is. Persze úgy intézte a dolgot, hogy anyám megtalálja a levelet és a választ.

Anyám csak nehezen hitte el a turpisságot, a bájos tulajdonosnő azonban hamar rájött, hogy a bőkezű adakozó a férje volt.

Édesanyám legkedvesebb időtöltése eseténként a lefekvés utáni olvasás volt. Sohasem ponyvát, mindig csak jó regényeket olvasott. Élményeit szerette megosztani velem. A Copperfield Dávidot is együtt olvastuk, és házi terminológiánkba beférkőzött Dickens elbájoló humora. Ha moly repült

át a szobán, és mi megszállottan üldözni kezdtük, ezt a műveletet „Jeanette, szamarak!" felkiáltással fűszereztük. Egyszer, amikor anyám szigorát túlméretezettnek találtam, Murdstone kisasszonynak mertem őt nevezni, ami igen fájdalmasan érintette. A kellemetlen embereket Hep Uriasnak mondtuk, a különöseket Micawber úrnak neveztük. Így éltünk mi egy dickensi világban, és igen jól megértettük egymást.

Később azután jöttek a komolyabb könyvek, melyeket már én vezettem be édesanyám olvasmányai közé. Különösen Zola „Germinal"-ja, Gorkijtól „Az anya", Tolsztoj „Feltámadás"-a voltak maradandó élményeim. Csak ilyen könyveket érdemes olvasni, állítottam. A „Feltámadás" morális hatása abban nyilvánult, hogy a fürdőszobában – mosdás közben – megfogadtam magamban: minden cselekedetem előtt mérlegelni fogom annak következményét. És tényleg, két hétig példásan jó voltam.

Később rájöttem arra, hogy a „Feltámadás" inkább Kátyára vonatkozik. Ő az, aki szibériai útján találkozik egy olyan férfival, bizonyára száműzött forradalmárral, aki feltámasztja benne az emberséget, mert embernek veszi. Ez az ilyen, önhibáján kívül mélyre süllyedt nő életében az igazi feltámadás. Nyehludov herceg pedig bizonyára megkönnyebbülten sóhajt fel...

Mikor azután, sok-sok év elmúltával, szüleim Moszkvába követtek minket, szintén én voltam az épületes olvasmányok beszerzője anyám számára. Persze csak azokhoz jutottam, amelyek ott magyarul vagy németül is megjelentek. Mikor már vagy tíz-tizenkét polgárháborús könyvet kiolvasott szegény, azt mondta nekem:

– Most pedig adj egy olyan könyvet, amelyben a grófnét kizárólag fültövön csókolják!

A polgáriban II. Józsefről, a kalapos királyról tanulunk. A magyar szent koronát, alkotmányunk felszentelt szimbólumát nem akarta a fejére tenni! Nem is király az ilyen, nem ismerjük el királynak – emeli fel hangját a tanítónő.

Én Józsefnek adok igazat. Hogyne, azt a nehéz, drágaköves arany koronát hordaná mindig a fején! Csak este, lefekvéshez tenné le az éjjeliszekrényére. Nem bolond!

Amikor pedig azt hallottam, hogy a reformok híve volt, meg akarta szüntetni a birtokos nemesség előjogait, egyenesen rajongtam érte. Egységes országot akart, egy nyelvvel és egy királlyal, aki majd gondolkodik helyettünk.

Ó, mennyire megértettem őt! Igaza van, gondoltam. Nem a korona teszi a királyt. A jobbágyokat fel kell szabadítani – ez teszi a királyt!

Még a nyelv tekintetében is igazat kellett adnom neki, mert akkor már a németet nem is kellene tanulni. De azért, ha kedvenc költőimre gondoltam, belefájdult a szívem. Sebaj, majd a magyart tanulom a német helyett idegen nyelvként, ez sokkal könnyebb.

De szimpátiám az okos II. József iránt a magyar nyelv miatt kissé megcsappant.

A hazával is baj volt. Nagyon szépen szavaltam „A vándormadár"-t. A nagy óceáni repülés fáradságát teljes mértékben átéreztem. És amikor már hazaér szegény, akkor összerogy a kimerültségtől. „Leejti szárnyait és meghal boldogan" – rebegtem részvéttel – és leejtettem „szárnyaimat", csak éppen hogy nem haltam meg.

Egy idő után elgondolkodtam a madár esetén. Hátha a tengeren túl volt a hazája, és csak nyaralni járt hozzánk? Hátha neki is két hazát adott végzete? A dolgok eme relativitása volt az oka, hogy többé már nem éreztem olyan mélyen át a tragédiát. Csakhamar fel is hagytam megható előadásával.

A polgáriból két lányra emlékszem, aki később híressé vált. Az egyik nagyon meghatóan szavalta a május elsejei verset – persze csak szünetben. Később Várnai Zseni néven bevonult az irodalomtörténetbe.

Másik osztálytársam, Franciska, nagyon szegény családból származott, és hálórékliben jött blúz helyett az iskolába, uzsonna nélkül. Sokszor hagytunk padjában egy-egy vajas zsemlét – sok nekünk sem volt.

Vidor Ferike álnéven találkoztam később vele Nagy Endre kitűnő kabaréjában. Ő volt a kis cseléd, két vékonyka copfja csak úgy lengedezett feje két oldalán. Elénekelte kedves madárhangján az idekívánkozó dalocskát:

Üldögélünk a szerzőnél
a padon, a padon,
Legeltetjük a szemünket
méla-málén szabadon.
Le van a hajunk simítva,
rozmaringtól olajos, de olajos.
Őriz minket két cupringer:
az Alfréd meg a Lajos.

Alfréd arca himlőheles,
de heles, hej de heles,
A Lajos az daliásabb,
csak egy kicsikét veres.
Eldönteni de bajos, hej de bajos,
Hogy melik a daliásabb:
Az Alfréd vagy a Lajos.

A verset Gábor Andor szerzette, aki később, szerzői alapon, Vidor Ferike férjéül szegődött. Így ismerkedtem meg velük az emigrációban, Bécsben.

– Né, a Wechselman!

– Né, a Fried! – köszöntöttük egymást, és megnyíltak az emlékezés zsilipjei...

Abban az időben nagyon lelkesített az 1905-ös orosz forradalom. Mikor pedig leverték, akkor kezdtem csak igazán lelkesedni érte. Egy levert forradalmat még romantikusabbnak láttam, mint egy győzedelmest. Ismertem két orosz diáklányt, akik a megtorlás elől ide menekültek. Rövid hajat viseltek, és a blúzukat szabadon lebegtették, nem gyűrték be a szoknyájukba. A két diáklányt szívembe fogadtam, és bár a hajamat akkor még nem mertem levágatni, a blúzomat én sem gyömöszöltem a szoknyám alá. Elhatároztam, hogy követni fogom példájukat a halálba vagy a száműzetésbe, vagy tudomisén hová, de csakhamar eltűntek a szemem elől. Úgy hírlett, honvágyukban hazautaztak, ahol is börtönbe kerültek. Sokáig sirattam őket.

Szerencsésen kijártam a polgári leányiskola mind a négy osztályát. Nagy kedvem lett volna a tanulást gimnáziumban folytatni, de az elérhetetlen, úri iskola volt. Szüleim hosszas tanácskozás után tudtomra adták, hogy még nyolc évig nem tudnak taníttatni, szeretnének mihamarabb „kenyeret adni a kezembe". Így fájó szívvel beiratkoztam ugyanannak a „polgárinak" egyéves kereskedelmi szaktanfolyamára.

Ügyes kis iskolatípus volt ez. Gyorsírás, gépírás, magyar és német kereskedelmi levelezés, kereskedelmi számtan, könyvvitel, áruismeret, kereskedelmi jog voltak a tantárgyak. Ez utóbbit egy igazi jogász, dr. Mártonffy Miklós, mindnyájunk szerelme, tanította.

A gyorsírás különösen megtetszett nekem. Már kora reggel ott ültem az ablak előtt feltámasztható deszkánál, ami íróasztalomul szolgált. A gyorsírásban nagy eredményt értem el,

ez egy időre meg is határozta életem folyását. Később egy ilyen iskolában tanítottam magam is.

Szorgalmasan jártam a Gyorsíró Egyesületbe, amelynek a felejthetetlen Vikár Béla volt az elnöke. Sajátságos lényével, nagy tudásával, átfogó műveltségével szinte lenyűgözött.

Jól emlékszem az élénk szellemű, elegáns külsejű dr. Siklóssy Lászlóra is, akinek nagyszerű műgyűjteményéről csodákat meséltek. Ő volt akkor a *Gyorsírók Lapja* szerkesztője. Egyszer felkért arra, hogy írjak egy rendezvényükről. Én 16 éves létemre írtam is egy rém színes riportot, amely valahogy így kezdődött: „Egy tágas teremben fényes szemű rajongók ülnek..." stb.

Mondanom sem kell, hogy a cikk teljesen közölhetetlen volt. Ezt Siklóssy nagy tapintattal, dicséret és megrovás formájában adta tudtomra.

A nem kevésbé gyönyörű szép dr. Zay Lajos parlamenti gyorsíróba egyenesen szerelmes voltam. *Szárnyas toll* című folyóiratát barátnőmmel, későbbi elvtársammal, Mintz Stellával – aki azután Seidler Ernő, a legendás szolnoki hős vörösparancsnok felesége lett – kis jelenetben ki is figuráztuk. Ekkor már a Gyorsíró Egyesület házi humoristái voltunk mindketten.

Az egyesület egyik gyorsíróversenyén egyszer húszkoronás aranyat nyertem. Az arany ott tündökölt egy dicsérő oklevél közepén. Sokáig nem váltottam fel, mindig csak gyönyörködtem benne. De a háború alatt mégiscsak minden aranyak sorsára jutott.

Szigetvilág

Míg anyai nagyapámék éltek, a nyarakat Máramarosszigeten töltöttük. Csendes, kedves utcában laktak, kis házuk, ápolt kis kertjük volt. Itt gyűlt össze nyaranta a család Pestre szakadt része. A kellemes, hűvös lakás, a nyugalom, a sok ismerős, mindez elmosódó emlék ma már.

Nagyapám a távoli megyeszékhelyen állami sóhivatalnok volt. Korán küldték nyugdíjba, amiért főnökét okolta. Sohasem békült ki avval, hogy reggel nincs miért felkelnie. Ha néha felruccant Pestre, nálunk lakott.

Bölcselkedő, okos kis emberke volt. 12 éves kora óta árva, iskoláit nagy nélkülözések közepette végezte. Mindig olyan játékot hozott ajándékba, amivel lehetett valamit kezdeni. Jól emlékszem egy csinos kis porcelán öntözőkannára, amivel addig öntözgettem a szobavirágokat, amíg csak el nem tört.

– Sötét van már, kisunokám ne olvass, míg lámpát nem gyújtunk. Csak rontod a szemed – mondta egy este.

– Hadd rontsam – feleltem dacosan.

– Ha elromlik a szemed, megvakulsz.

– Hát akkor megvakulok.

– Úgy? Tudod te, mit beszélsz?

– Tudom hát.

– Na akkor ülj vakon egy óra hosszat!

Ezzel bekötötte a szemem nagy, tisztaságszagú zsebkendőjével. Persze öt perc múlva már sűrű volt nekem a sötétség, és kérve kértem: oldja le szememről a kendőt.

Csöndesen, szelíden nevelt. Sohasem emelte fel a hangját. Mindazonáltal Heller Farkasnak hívták.

Nagyapa hamar belehalt a semmittevésbe. Nagymama feljött Pestre, és vagy nálunk, vagy anyám húgánál, a szép és szerencsétlen Juliska néninél lakott. Juliska néni nem szerette a férjét, aki pedig imádta őt. A válás lehetősége akkor még senkinek sem jutott eszébe.

A hat Heller testvér közül kettő, hallatlan nélkülözések árán, tanult emberré lett: az egyik orvos, a másik ügyvéd. Máramarosszigeten telepedtek le. Csakhamar vidéki potentátokká váltak. Az előkelő Színház utcában volt tágas házuk, szép kertjük. Orvos nagybátyám nagy kertet, szökőkutat, méhest és két teknősbékát vallhatott magáénak. Virágai válogatottan ápoltak voltak. A kertet egy oldalon falhoz idomuló, spaléros körtefák szegélyezték amelyeknek ízes, sárga gyümölcsei híresek voltak. Hanyatt fekve gyönyörködtem fában-virágban, sokszor kívántam, vajha osztálytársaim látnák, milyen bő gazdagság vesz körül, milyen jól megy itt a sorom!

Orvos nagybátyám a szigeti társadalom félt és irigyelt egyénisége volt. Városi főorvos, a Takarékpénztár igazgatója és még isten tudja, kicsoda-micsoda. Ha végigvizitálta a piacot, útját felrúgott tejeskannák és az útra dobált hústömegek jelezték. Könyörtelen volt a vizezett tejjel, a romlott hússal szemben.

Néha elkísértem útjára az „oláhok" szegényes hajlékaiba. Egyetlen szobájukat a kisborjúval vagy a felnőtt tehénkével osztották meg. Fülledt, szellőzetlen kis helyiségben laktak. Nagybátyám – mintegy véletlenül – könyökével kiütött egy-egy ablakot. – Késő őszig úgysem ragasztják be, ősszel majd megcsináltatom, addig hadd járja a levegő – mondotta. Gyógymódjaihoz tartozott többek közt, hogy valami semmitmondó port írt fel, amit be kell szórni a teknőbe, ráönteni a melegvizet és abban fürdetni a gyerekeket. – Utánuk maguk is belemászhatnak – közölte. Maguk is meggyógyulnak tőle.

Még sok ilyen és ehhez hasonló trükkje volt. Kegyetlenül jó orvos hírében állt. Őszintén csodáltam. Ritka volt az az éjszaka, amit végig tudott volna aludni. A hívásokat sohasem tagadta meg.

Egyszer egy páciense hálából, mert megmentette a gyermekét, szép nagy erdei nyulat hozott neki. Akkor még az orvosok „humanisták" voltak, a világért sem fogadtak volna el semmiféle baksist. Nagybátyám a feleségével tíz koronát küldött ki a konyhába az adakozónak a szép nyusziért. A paraszt bácsi azt üzente vissza, hogy bár ajándékba hozta, de ha már eladja, akkor egy nyúlért legalább 12 korona jár. Nagybátyám nevetve toldotta meg a küldött összeget...

Először ő mutatta meg nekem nagyító alatt, hogyan áramlik a vér ereimben. Hozzáfűzte, hogy a mozdulatlanság csak látszat, nincs megállás, minden dolgozik, áramlik, rohan.

Ezt mind ez ideig nem felejtettem el.

Elvégezvén a kereskedelmi szakiskolát, egy évre ügyvéd nagybátyámhoz kerültem, irodai gyorsírónőnek. Sok peres ügye volt abból kifolyólag, hogy a románok, a kárpát-ukránok, azaz „ruszinok", szlovákok, zsidók pénzt vettek fel a „pán takarékpénztártól", de nem tudták visszafizetni. Az ezekre vonatkozó periratokat már magam készítettem, és a nagybátyám vagy aláírta, vagy „elfektette" legalábbis a termésig.

Orvos nagybátyám törvényszéki orvosi vizsgálatainak jegyzőkönyveit is nekem diktálta. Elámultam, milyen részletességgel foglalkozik egy-egy bűnöző lélektanával, mi minden van egy embernek nemcsak a bőre alatt, hanem az agyában, szívében, idegrendszerében is.

Ott-tartózkodásom alatt részt vettem egy igazi szigeti követválasztáson. Orvos nagybátyám és Vadász Lipót, Tisza

István, az egykori nagyhatalmú miniszterelnök államtitkára sógorok voltak. Miután Lipi bácsi lakhelyén, Kisvárdán megbukott, a biztos kormánypárti kerületben, Máramarosszigeten lépett fel képviselőjelöltnek.

A pályaudvaron várta őt az egész család. Sorra csókolt mindnyájunkat.

– Engem nem kell megcsókolnod, én nem vagyok választó – kezdtem a csúfolódást, amit azután alig is hagytam abba. Szellemes visszavágásokban sem volt hiány. Ő is megérte a pénzét, vagyis a Munkapárt választási alapja pénzét.

Nagybátyámék a jeles vendég, Vadász Lipót tiszteletére nagy fogadást adtak, amelyen megjelent dr. Nyegre László, az „oláh" főispán is. Nagynéném, a híres jó háziasszony, három napig sütött-főzött. Eljöttek a város keresztény nagy családjai is, akik máskülönben sohasem lépték volna át nagybátyámék küszöbét. De most, egy élő államtitkár tiszteletére, félretették jó ízlésüket, és „tartották szerencséjüknek..." A háziakat fanyar kedvességgel üdvözölték.

Ez a fogadás sem ment minden incidens nélkül. Egy őseivel dicsekvő kövérebb városi potentátnak nagybátyám azt mondta: az ő biblikus ősei már akkor is írástudók voltak, mikor a vendégéi még nyereg alatt puhították a húst.

Vadász Lipótot Szigeten meg is választották. Választópolgárainak szavazatukért egy pár virslit és egy korsó sört fizetett, de csak akkor, ha már leszavaztak, persze nyíltan. A felhajtó kortesek sem kerültek sokkal többe. Az „oláh" választók „Éljen Bikszu!" csatakiáltással köszöntötték, mert valamikor Mikszáth Kálmán volt a jelöltjük. Bekebelezvén a virslit és a sört, leadván szavazatukat, elégedetten távoztak.

Mindenki elégedetten távozott.

Ez az 1910-es választás jó lecke volt számomra a Tisza István-i demokráciából.

Később már nagyobb vitáim támadtak nagybátyáimmal. Az általános választójog mellett érveltem, mire ők sötét képet festettek arról a korról, amelyben ez a választójog uralomra kerül.

– Megesznek bennünket a nemzetiségek – mondták igaz meggyőződéssel, és eszükbe sem jutott, hogy „a zsidó intelligencia" a fajmagyarok szemében egyszer szintén nemzetietlennek fog számítani.

Azért volt valami lappangó antiszemitizmus, de csak úgy, suba alatt. A zsidók többnyire a vidéki Tisza-párti rétegekhez tartoztak. Az ellenzékiek, mint pl. Junger ügyvédék, aránylag kevesen voltak.

A Tisza István vezette Nemzeti Munkapártnak, az úgynevezett Mungópártnak igen nagy „választási alapja" volt. A vele szemben álló 48-as függetlenségi pártnak már kevesebb volt a pénze, de nagyobb szókészsége. Pikler Győző, a párt egyik tagja pl. választói előtt valamikor azzal dicsekedett, hogy halála előtt meglátogatta Kossuth Lajost, és az öreg vezér utolsó szavai ezek voltak: „Pikler, Pikler, vigyázz Magyarországra!" Erre nagy többséggel jutott be a parlamentbe.

Jómagam, a „pesti lány", igen imponáltam jólnevelt unokanővéreimnek, mert néha még egyedül is végig merészeltem sétálni a Színház utcán, sőt a Piac téren is, és újságírókkal, a vidéki városoknak ezekkel a bohémjaival barátkoztam.

Így ismertem meg Surányi Miklóst, a későbbi tehetséges, de konzervatív regényírót, aki allevéltárosi állást töltött be a megyei levéltárban. Hivatalába alig járt be. Ebbeli bokros érdemei elismeréséül egy idő múlva főlevéltárossá léptették elő.

– Eleget henyélt az az allevéltáros. Dolgozzon egyszer az allevéltáros is! – vélte ekkor.

Barátságunkat Budapesten is fenntartottuk.

Budapesten nagynénémmel egy házban, a Vas utca 15/b-ben lakott dr. Tetétleni Ármin, a híres petíciós ügyvéd, aki megvétózta a túlságosan nagy baksissal dolgozó vagy éppen csalárdsággal képviselőséghez jutott urak mandátumait. Dr. Tetétleni különös előszeretettel használt kúriai beszédeiben „zaftos" zsidó szavakat, mert ezek – szerinte – igen kifejezők. Beszédeiben csak úgy hemzsegtek az éceszek és a dafkék.* Miután Ármin volt és sok zsidó szót tudott, az izraelita anyahitközség megfelelő adót vetett ki rá, amit ő lelkiismeretesen fizetett is. Egyszer azonban felemelték az adóját. Erre megmakacsolta magát:

– Egy fillérrel sem fizetek többet!

– De kedves ügyvéd úr, hiszen az ön jövedelme olyan nagy, hogy igazán kifizethetné a mellénye zsebéből az egész hitközséget.

– De nem és nem!

– Miért nem, ha szabad kérdeznünk?

– Mert sem az apám, sem az anyám, sem a négy nagyszülőm, de még egy ükapám sem volt zsidó.

Erre a hathatós ellenérvre a bőkezű férfiút díszoklevéllel jutalmazták, amelyet ő irodája feltűnő helyén tett közszemlére. Magam is láttam.

Dr. Tetétleni is megfordult valamilyen dologban ügyvéd nagybátyámnál Szigeten, ahol megfelelő reverenciával fogadták.

Ügyvéd nagybátyám dolgozószobájában aludtam, többek közt száz darab Jókai-regény árnyékában. Ebből vagy negyvenet éjszakánként el is olvastam. Csak akkor hagytam abba, amikor észrevettem, hogy már én is „jurátus módján" beszé-

* Zsidó–német–szláv keverék nyelvű (jiddis) szavak: *écesz – tanács, dafke – csak azért sem.*

lek, unokahúgaim nagy gaudiumára. Már annyira telítve voltam Jókaival, hogy úgy tűnt, a negyvenegyedik regényt magam is meg tudnám írni. Jó időbe tellett, amíg rátértem Mikszáthra, akinek ízessége hasonlíthatatlanul jobban tetszett nekem, mint a körülményes Jókai-stílus.

Zsiga bácsi irodájában, az ügyvédbojtároktól hallottam a következő szójátékot:

– Mi egy fiatal ügyvéd, amikor még nincs egy ügye sem?
– Ügyetlen.
– És mi ő, amikor már akadt egy ügyfele?
– Együgyű.
– És mi, amikor már ez is lement, és nem akad más?
– Ügyefogyott.

Ilyen gazdag a magyar nyelv, és így tréfálkoztak az akkori ügyvédbojtárok, akik közül a mi irodánkban is akadt egy-egy erősen magyarfaló, de magyarul jól beszélő „oláh" fiatalember.

Nagybátyáim művelt emberek voltak – a maguk módján. (A feleségek már kevésbé.) Még irodalmi folyóiratokat is járattak: az *Új Idők*et, később a *Nyugat*ot, nem is szólva a sok bel- és külföldi szakfolyóiratról. Jól beszéltek németül és franciául. A gyermekek fräuleinje is valami osztrák–német volt, és kitűnően zongorázott. Bár ügyvéd nagybátyáméknál lakott, összeszűrte a levet másik nagybátyámék fiával, és ezért menthetetlenül kirepült a házból. A fiúnak semmi baja sem történt, még egy pofont sem kapott.

Nagybátyámék házában sok nyelven beszéltek, csak éppen azok nyelvén nem, akikkel naponta érintkeztek: sem románul, sem szlovákul vagy ukránul egy kukkot sem tudtak. Hiszen ezek inkább csak szobalányok, szakácsnők, favágók voltak a háznál, kliensnek is csak alperesek.

A gazdag zsidók példaképe modorban, szokásokban a magyar dzsentri volt: ezek a rátarti uram-bátyámok, akik közt a „csókolom a kis kacsóit", a „kérlekszépen", „kérlekalássan", a „bátyámuram", „öcsémuram", sőt „kedves ecsém" járta.

Az izraelita nagyságos asszonyok ruháikat Bécsből, Párizsból hozatták, a kisfiúk, kislányok csinos kis matrózruháit pedig Budapestről, a Váci utcai Kacsinkától kapták.

Az irigyelt, de kibeszélt dzsentri „jukker" kisasszonyok házasság előtti és utáni kalandjairól pikáns történetek keringtek. Összetalálkozáskor mindkét fél tartózkodó fejbiccentéssel köszöntötte egymást.

A kasztrendszer – mert hiszen lényegében erről volt szó – megnyilvánult az urak mesterségében is. A bírák, a közigazgatási hivatalnokok keresztény úriemberek voltak, szolid nyugdíjjal és tekintéllyel, míg a szabad foglalkozású ügyvédek, orvosok, joghallgató ifjak és a kereskedők – tekintélyes számmal – zsidók. A ritka nagy hangversenyek nézőterén nagyrészt a zenekedvelő és zeneértő zsidó fiatalok foglaltak helyet. A szegényebbek, akik gettószerű utcácskákban, túlzsúfolt lakásokban laktak, a hátsó sorokat töltötték meg. Az öreg zongoratanárnők és hegedűtanárok között is sok zsidó volt, akik „jobb házakhoz" jártak a tehetségtelen csemeték ujjainak megmozdítása céljából. Ilyen volt Schächter bácsi is, Szigeti Józsefnek, a későbbi nagy hegedűművésznek az apja.

Némi öngúny mindig volt a zsidókban. A régi vallási szokások a módosabbjáról, műveltebbjéről már régen lekoptak. Orvos nagybátyám látványosan pogány ember volt, és dehogyis böjtölt volna zsidó újévkor. Egyszer ezen a „szent napon" azzal állított be kedves nejéhez, az általam intenzíven utált Ida nénihez:

– Asszony, kész-e a jó vacsora?

– Mit akarsz, hiszen te nem is böjtöltél – mondta sértődötten Ida néni.

– Valamit tartani csak kell! – felelte nagybátyám szent meggyőződéssel.*

Az utódokat már el-elkapta a történelem gépszíja, a kasztrendszer is megtette a magáét. A fiatalok közt több későbbi kommunista is akadt.

Itt kell megemlékeznem két kedves szigeti unokahúgomról, ügyvéd nagybátyám leányairól: Vilmáról és Sárikáról. 2–3 évvel voltak fiatalabbak nálam. Hallatlanul imponáltam nekik „felvágásaimmal". A kedves finom és halk Vilma hamar meghalt.

Sárika, a fiatalabbik, igen tehetséges gyermek volt. Korán verselt, énekelt, festegetett. Sikerült jellegzetes portrét is festenie rólam.

Valami szerepem mégis lehetett életükben, mert Sárika később Pestre jött, hogy beiratkozzék az egyetemre és „önálló életet kezdjen". Később aztán mint dr. Pavlik Gézának, a Tanácsköztársaság nemzetközi vörös ezredparancsnokának feleségét, őt is hátára vette a vörös hullám, és jó elvtársnőként halt meg néhány éve Csehszlovákiában. Felejthetetlenek voltak gyönyörű alt hangján dalolt Ady–Reinitz-dalai. Korvin Ottó így emlékezik meg róla börtönnaplójában, „halálon innen, életen túl":

„»Áldott csodáknak tükre a szemed« Sári, hogy életem legszebb ideit láthatom benne. Íveket kellene most teleírnom búcsúzóul, de nem teszem. Hallgatok, mint nálad mindig, és tudom, hogy hallgatásom több most a szavak tengerénél. Vedd elő leveleimet, melyeket Tölgyesről, Osszáról és súlyos

* A zsidó újévkor egész napi böjtölés után jó vacsorával kárpótolták magukat a böjtölők.

percekben Pestről is írtam, ha külsőségeknél igazabb fotográfiámat akarod látni, s én meg fogok jelenni nálad, ahányszor szükséged lesz rám, ahányszor hívsz. Azt akarom, hogy nyugtalan és teljesületlen életed elcsendesítő perceit jelentsem neked, mint ahogyan te voltál énnekem. Nagy meleg szívedből, amit én kaptam eddig, juttasd annak, aki ittmaradt életemből: a gyermekemnek. És a végtelen távolságból, amelyben máris vagyok, a sorsdöntő órák minden érzést kiváltó melegével és hálájával nyújtom búcsúzóul kezemet. »Ich hatte einen Freund... «"*

De hát ezek későbbi dolgok...

Józsi

Szigeti tartózkodásom legbecsesebb ajándéka Józsi volt. Körülbelül négy és fél éves lehettem, amikor Józsi szülei nyáron meghívtak pár hétre nagybocskói nyaralójukba vendégül, hogy nyiszlett magamat kissé felhizlalják. Ez nem nagyon sikerült nekik.

Józsi velem egyidős volt, de már olvasott. Komoly, nagy tudósnak tetszett előttem, én meg a két fiú szemében valami tündérszerű tüneménynek, fehér, világoskék szalagos, hosszú hálóingemben.

Szobájuk amolyan fiúszoba volt, építőkockákkal, gyertyás kisvasúttal, miegyébbel. Szemem a falon csüngő virgácson akadt meg.

* „Volt egy barátom..." – Korvin Ottó ezt a pár szót Ernst Hardt német író „Tantris der Narr" című regényéből idézte.

– Hát ez mi? – kérdeztem.

– Ezzel vernek minket, ha rosszak vagyunk. De nem vagyunk rosszak – volt a bátortalan válasz.

– És ti ezt tűritek?

– Muszáj.

– Nem muszáj! Dobjuk ki!

A kert végében levő szemétdombra cipeltük a virgácsot, diadalmenetben. Elöl én, utánam Józsi. Hátrább a kétéves Ottó botorkált.

Ez volt életünk első forradalmi felkelése.

József a máramarosszigeti osztatlan elemi iskolába járt. A tanítás neki 8-kor, Ottónak 9-kor kezdődött ugyanabban az osztályban. József $^{3}/_{4}$ 9-kor csak szepegett, 9-kor már bőgött, míg végre Ottó úgy $^{1}/_{4}$ 10 felé borzasan, felhevülten berepült, füzetei csak úgy úsztak utána. A feszültség feloldódott...

Nem siettünk Szigetről haza, sokszor még szeptemberben is ott voltunk. Bejártam az iskolába, hogy semmit se veszítsek a bölcsességből. Sokat nem tanultam ebben az iskolában, de József már mindent tudott.

Egyszer az őszről kellett verset írnia. Nem volt rá hajlandó.

– Butaság versben kifejezni azt, amit rendesen is lehet – vélte.

Apja rászólt:

– Az én fiam...

József búsan feküdt le. Reggelre kész volt a vers, amellyel az iskolában nagy sikert aratott.

Egy német folyóiratot, a *Reclam's Universum*ot járatta, ebből magyarázott nekem mindenféle okosságot. Én egy körtefa kerek ágyásra hajlott ágával akartam kipróbálni Faucoult ingakísérletét, hogy személyesen is meggyőződjem a Föld

forgásáról, de a kísérlet nem akart sikerülni. Már kételkedni kezdtem abban, hogy valóban forog-e a Föld, mikor Józsi egyszerűen megmagyarázta a kudarc okát:

– Hiszen a körtefa is forog!

Hát persze, erre nem is gondoltam.

Jóval később, úgy hatvan év múlva, mikor Leningrádban a Szent Izsák katedrális rettentő magas kupolájáról leeresztett és különlegesen felfüggesztett inga lengési síkja változását saját szememmel láthattam, jöttem rá, hogy milyen magasról kellett annak az ingának leereszkednie, hogy tényleg úgy működjék, ahogy Faucoult azt „meghagyta neki".

Józsi minden ismerőse elromlott varrógépét megjavította, és minden mechanizmus biztos kezű doktoraként szerepelt. Egyszer valami üvegkorongból és sztaniolpapírból „villanygépet" szerkesztett, evvel ámította a be nem avatottakat. Bevallom, féltem a furfangosnak látszó masinától, de őszintén meg is csodáltam. Józsi valami varázsló-félének tűnt a szemekben.

Akkortájt sokat beszélgettünk a Föld keletkezéséről, az ember megjelenéséről a Földön és hasonló újdonságokról. Isten nemlétéről még nem voltam egészen meggyőződve, mindenesetre nem árt, ha kissé hiszek benne, de ezt nem vallottam be neki. Mármint Józsinak, akit változatlanul csodáltam.

– Meglásd, anya – mondtam meggyőződéssel –, Józsi fel fogja találni a repülőgépet. Csak addig még ne találja fel senki!

Feltalálták.

Szigeti udvarházukban nyaralt ugyanakkor közös unokafivérünk, Hajdú Pali is. Jól elviselte a példás magaviseletű Józsit és a kevésbé példás Ottót, csak egy dolgot nem tudott

elviselni: hogy a nap bizonyos óráiban nem szabad hangoskodnia, mert Józsi nagymamája ezt nem tűri. Pali pedig a csöndességet nem tűrte sokáig.

Olvasgatva üldögélt vagy egy fél órát a verandán, azután kirohant az udvarra és harsányan elkiáltotta magát:

– Hurkaszafaládé!

Majd visszaült könyve mellé, és újból „jó fiú" volt egy további fél óráig.

Józsi már a szigeti piarista gimnázium tanulója. Ha valami nagyobb egyházi méltóság érkezett, hogy „inspiciálja" az iskolát, tanára Józsival latinul társalgott.

Ciceróból Józsi oldalakat tudott könyv nélkül. Székre állva dörögte el nekünk, akik egy kukkot sem értettünk belőle, de megilletődve hallgattuk.

Németül, latinul, franciául már jól tudott. Később az angolt is könnyen megtanulta. Bámulatos nyelvkészsége volt.

„Szocializmusa" ekkor abban nyilvánult, hogy megverte azokat a fiúkat, akik inasgyerekekkel háborúskodtak. Most mutassátok meg, mit tudtok!

Erős volt, jól sportolt, korcsolyázott, vívott. Egyszer engem is sikerült jégre vinnie. Rövid pályafutásomat a síkos talajon hatalmas puffanással kezdtem, egyszersmind végeztem is.

Józsi hegedülni tanult Schächter bácsitól, de távolról sem volt olyan tehetséges, mint hírneves druszája, a későbbi Szigeti József.

Schächter bácsi fiával, a csodagyerekkel, egyszer meglátogatott bennünket Budapesten. Jóskát olyannak láttam, mint a többi fiút: kissé zavarban volt, és ezt öntudattal álcázta. Semmi csodagyerekszerű nem volt rajta.

Kelen Józsi sokáig nyúzta a hegedűt. Miután azonban

egyszer egy pesti hangversenyen igazi zenét hallott, félretette a szerszámot, és többé nem is vette elő. – Nem érdemes – mondotta.

Nem tudom, igaza volt-e?

Józsi ötödiktől Budapesten járt a Markó utcai királyi főgimnáziumba (a későbbi Berzsenyi-gimnázium). Ettől kezdve érettségiig ő volt a matematikai önképzőkör diákvezetője. Az egyetlen volt az osztályban, aki tiszta kitűnővel végzett. Az illetékes évkönyvet meg is találtam 1970-ben egy volt osztálytársánál, Radó Pistánál, az újságírónál. Azóta már ő is meghalt.

Józsit az érettségi után apja Berlinbe küldte, hogy elvégezze a híres charlottenburgi műszaki főiskolát.

Én akkor már kenyérkereső voltam.

Szorgalmasan leveleztünk a szocializmusról, a diákság és a munkásság viszonyáról és hasonló komoly dolgokról. Nagyképűek, egyszersmind gyermekesek voltunk.

A szocializmus a levegőben volt.

Zsúfolt évek

A petróleumlámpát időközben gázlámpává alakíttattuk át. Az égő az úgynevezett Auer-harisnya volt. Csakhogy ez a harisnya még a lábonhordottnál is könnyebben szakadt, viszont nem lehetett megfoldozni. Ez a légies alkotmány néha még a boltból is szétesve került haza.

Az esendő gázvilágítás után nagy haladást jelentett a villanyvilágítás bevezetése. A gázcsövekbe villanydrót került.

A lakás tüneményes fényben tündökölt, és a „körte" legalább addig tartott, míg ki nem égett, de már ez is nagy dolog volt a szétmálló Auer-harisnyával szemben.

Ebben a csodálatos fényben fürödve tettem le csakhamar a gyorsírástanári vizsgát, és igazi tanítókisaszony lett belőlem.

1911-ben a „székesfőváros" I. kerület Koronaőr utcai polgári leányiskola egyéves kereskedelmi szaktanfolyamán gyors- és gépírást, valamint magyar–német kereskedelmi levelezést és könyvvitelt tanítottam.

Mikor először jelentkeztem az iskolában, húszéves voltam, de csak tizenhatnak látszottam. Az igazgatói irodában pedagógiai „elveimről" beszélgettünk Hoppe Rezső igazgató úrral, amikor bejött egy kislány, és rám tekintve azt kérdezte:

– Kapunk egy új társat?

Én elpirultam, az igazgató úr megrótta a kislányt, micsoda tiszteletlenség ez egy tanárnénivel szemben, amire alig tudtam visszatartani kitörő nevetésemet, hogy egyszeriben „néni" lettem.

Az iskola klerikális szellemű volt, meg kellett birkóznom sok katolikus, evangélikus és zsidó babonasággal. Felvettem a harcot. Például az egyik kislány mielőtt kijött felelni, megcsókolta a nyakában lógó keresztet. Ilyenkor mindig rosszul felelt. Ha egyszer elfelejtette megtenni ezt a műveletet, igen jól felelt...

Csakhamar belejöttem a tanításba, valószínűleg a csekély korkülönbség miatt eltaláltam a hangot tanítványaimmal.

Közel nyolc évet tanítottam ebben az iskolában, és ma élő tanítványaim néha még most is meglátogatnak. Szívükbe fogadtak.

Egyik tanítványom, Csillag Rózsi, akit gyönyörű hosszú, aranyszőke haja miatt – az ismert hajnövesztő reklámra

utalva – Csillag Annának is szólítottak* és aki az idők múltával jó barátnőmmé és jó elvtársammá lett, még most is emlegeti, hogy mindenféle bank- és postai nyomtatványt osztottam szét, ezeket kellett tanítványaimnak kitölteniök és elkönyvelniök az óra folyamán. Nagyon mulatságos volt, legalábbis én jól szórakoztam az óráimon.

Most már volt időm hiányos ismereteimet is bővíteni. Mivel az iskolában délután tanítottam, délelőtt bejártam a Barcsay utcai királyi főgimnáziumba (ma: Madách-gimnázium) órákat hallgatni. Nagy szeretettel emlékszem vissza Héber Bernát latintanár úrra, aki megengedte, hogy látogassam az óráit. Az utolsó padban kaptam helyet, hogy ne legyek szem előtt. De a diákok majd kitekerték a nyakukat, hogy egy eleven diáklányt láthassanak, ezért a tanár előre ültetett, egyenesen az ablakpárkányra.

További sorsom a Váci utcai leánygimnáziumba vezetett, ott voltam magántanuló. Furcsa osztályba jutottam. A fő attrakció nem a legjobb tanuló, Lefkovics Franciska volt, aki mindent előre tudott, hanem Böhm Aranka, aki meglátogatta Ady Endrét, mindnyájunk bálványát egy igazi szállodában. Ady leveleit és hozzá írt verseit Aranka a katedráról olvasta fel a szünetekben. Ilyeténképpen az egész nyolcadik bé úgy érezte, hogy bevonult az irodalomtörténetbe. Az érettségi előtt azonban a „lelkem-senkim" egyszerűen kiesett a szállodából, Ady szívéből és az osztály történetéből.

Böhm Aranka irodalmi karrierje mint az irodalomban többször megörökített Karinthy Frigyesné nyert újabb fényt és – a második világháború idején – szomorú véget.

* A reklámszöveg ugyanis így kezdődött: „Én, Csillag Anna, 128 cm hosszú színarany hajammal..."

Legkedvesebb tanárom a nagy matematikus, Antal Márk volt, aki Arkangyal vagy Markangyal névre hallgatott az osztályban. Ő később, a forradalmak idején igen jó elvtársnak és barátnak bizonyult.

Érettségi vizsgám furcsán zajlott le. Matematikából elég keveset tudtam. Elmentem Antalhoz és arra kértem, ne kelljen megtanulnom az utolsó érettségi tételt: Newton binominális tételét. Ő ezt el is engedte. Az érettségin azonban csak arra emlékezett, hogy én említettem valamit erről a tételről, és a szóbelin, csupa jóindulatból, ezt adta fel nekem. Mikor pedig folyékonyan halandzsáztam*, nem szakított félbe, Erődy Béla, az érettségi vizsga elnöke pedig nem értett a matematikához.

Magyar irodalomból szintén folyékonyan idéztem nem létező verseket, de legalább hexameterben, ami nem esett nehezemre, így ez a vizsgám is sikerült.

Középiskolai tanulmányaim nem elégítettek ki. Valamiféle statikus világképet kaptam, mindenből hiányzott a változás, az előremenés, a fejlődés gondolata.

Az értelmes középiskolás nem kapott választ a benne sistergő nagy kérdésekre. A természet világa, e világ keletkezésének, fejlődésének és elmúlásának törvényei, éppúgy, mint a társadalom fejlődésének törvényei, rejtve maradtak előtte. Az irodalom története abbamaradt Petőfinél, Aranynál, Tompánál, a történelem a szabadságharcnál, amelyet azonban értelmétől megfosztva, demokratikus lényegét elsikkasztva tárgyaltunk. Nem tudtuk, mi az az úrbér, csak azt, hogy a 12 pontban követelésként benne van annak eltörlése. A szabadságharc leverését nemzeti szerencsétlenségnek éreztük,

* *Halandzsa* – Karinthy Frigyes alkotta szó egy furfangos játékra. Látszólag értelmesen értelmetlenül beszélni.

amely a 13 aradi vértanú halálába torkollott, mindez valami végtelen nemzeti keserűségbe burkolva. Belénk nevelték, hogy rút szibarita vázak vagyunk, és régi dicsőségünk örökké késik az éji homályban. De ez csak a divatos „sírvavigadáshoz" volt elegendő...

Egyetemi évek

További éveim is zsúfoltak voltak. Délelőtt az egyetemre jártam, délután tanítottam és este – éltem. Életem a Galilei-körben zajlott. De erről később.

Egyetemünket nem hiába nevezték el Pázmány Péterről. Az ő jezsuita, habsburgista szelleme uralkodott a falak között.

Csak nemrég zajlott le itt a haladó diákokat annyira felkavaró úgynevezett keresztmozgalom. A többnyire álszent, Szent Imre-körben tömörült diákok kívánságára ugyanis a tantermekben kifüggesztették a keresztet. Ez persze erős visszatetszést keltett a haladó diákok körében. A „keresztlevétel" nagy verekedések közepette történt. Szinte minden egyes kereszt tövében folyt a csata, míg végre a rektorátus kénytelen volt a keresztet eltávolítani. Ez akkor a haladó diákok nagy győzelmének számított.

A kereszt eltűnt, de Pázmány Péter szelleme megmaradt. A magyar nyelv tanárjelöltjeit egyértelműen finnugrászoknak becézték, annyit kellett szegényeknek foglalkozniok a finnugor összehasonlító nyelvtudománnyal. A német nyelv tanárjelöltjei pedig beszélhettek oly rosszul németül, ahogy csak a torkukon kifért, a fő az volt, hogy a gót nyelvben kiismerjék magukat, mert reánk maradt egy nyúlfarknyi gót

bibliafordítás. De a góton kívül még az indogermán ősnyelvvel is meg kellett birkóznunk, amely nyelv pusztán rekonstrukció; lehet, hogy így volt, lehet, hogy nem is volt, de ha volt, valószínűleg nem úgy, ahogy tanultuk. Amióta olvastam Engels „Das fränkische Dialekt" című művét, már abban is kételkedtem, hogy a különböző nyelvek egy egységes ősnyelvből szakadtak-e ki, vagy pedig a különböző dialektusokból olvadtak-e össze valamilyen írott nyelvvé.

Szóval, a jövendőbeli nyelvtanárok nyelvtudását a múltbanézés erősen befolyásolta. Saját anyanyelvünkkel sem jártunk másképp. Eléggé szíveltem például Simonyi tanár urat, de nem nyilvánítottam különös érdeklődést sem a magyar kötőszók, sem a magyar jelzők mondattana iránt.

Az egyetem a maga skolasztikus elmaradottságával reánk nehezedett. „A holtak nyelvén beszélt az élőkhöz és ezt a temetői mulatságot nevezte tudománynak" – írta egyhelyütt a galileista Polányi Károly. Társadalomban éltünk, de nem ismertettek meg bennünket a társadalom törvényeivel. Egy kukkot sem hallottunk korunk géniuszairól, Darwinról, Marxról, Engelsről, de még Häckelről sem. Mit tudtunk mi az élet nagy rejtélyeiről? Darabokra tört résztudományokat kaptunk, amelyek nem álltak össze tudatunkban egységes világképpé.

A magyar irodalom történetében a jelenkor írói nem kaptak helyet. Nem hallottunk Ady Endréről, Babits Mihályról, Móricz Zsigmondról. A liberális Riedl Frigyes is befejezte a magyar irodalom történetét Vajda Jánosnál.

Pedig mindnyájan rajongtunk Ady Endréért. Nemcsak nyelvének újszerűségéért, gazdagságáért, de még inkább lelkünkből lelkedzett mondanivalójáért. „Új szelek nyögetik az ős magyar fákat!" Az egyetem ódon falai közé mégis betörtek az új szellem képviselői – és ezek nem voltak mindig a fiatalok.

Kitűnő tanáraim közül elsőnek hadd említsem a tudós Alexander Bernátot, ezt a bűbájos embert, aki még hozzá meg is kedvelt, mert Leibnizről írott dolgozatom elég jól sikerült. Később Jamesről is felolvastam a Galilei-körben egy filozófiai dolgozatot, amelyet 1916-ban a *Népművelés* című lap le is közölt.

Drága tanárom, Alexander Bernát, nagy tudománya mellett kitűnő csevegő volt. Szívesen hallgatták még a teológiai fakultás kispapjai is, akik mindig csoportosan jelentek meg előadásain. Egyszer pl. aquinói Szent Tamás vagy talán Szent Ágoston ismertetésénél azt találta mondani, hogy amikor megkérdezték tőle, honnan veszi nagy bölcsességét, egyetlen forrásként a megvilágosodást nevezte meg.

– Isten megvilágosította elmémet – állította. – Hát ez nem módszer kérem – jegyezte meg Alexander Bernát –, vagy elhiszem neki, vagy nem. Legalábbis nem követhető módszer.

Erre a „káromlásra" a kis teológusok fogták magukat, és testületileg kivonultak a teremből. Alexander várt egy darabig, azután jókedvűen folytatta:

– Ez nem kontrollálható módszer kérem, ezt ő semmivel sem tudja bizonyítani. Megvilágosodott és punktum.

Szerelmem a filozófia, főleg az ismeretelmélet iránt Józsi mellett még csak fokozódott.

Az egyik szünidő alatt tartottam egy kis tanfolyamot a a filozófia történetéről, amelynek máig is van élő tanúja dr. Szilárd Károlyné Garai Böske, jó elvtársnőm személyében. Ő emlékeztetett múltkor erre a bölcsességterjesztésre, különösen Kant-magyarázataimra. Különben a bécsi emigráció sanyarú napjaiban lefordítottam Kantnak „Az örök béke" című kis művét, amely meg is jelent a Fogarasi Béla szerkesztette Európa Könyvtárban. Ezzel filozófusi pályám véget ért.

Sokféle olyan tárgyat írtam be indexembe és még kollokváltam is belőlük, aminek semmi köze sem volt vizsgatárgyaimhoz. Például művészettörténetet. Szívesen emlékszem vissza Pasteiner tanár úrra, aki a francia festészetről tartott előadásait reprodukciók bemutatásával élénkítette. Nagy súlyt helyezett a képek elemzésére. Például így:

A háttérben a táj kiszélesedik, itt egy tágas paraszthéz látható. Az előtérben parasztfiú és parasztlány beszélget egymással a kerítésen keresztül. A fiú furulyája jelzi, hogy mondanivalója fontos. A leány háttal áll a képnek, bő szoknyájának ráncai fonják körül stb. stb. Így magyarázta tudós professzorunk Bastien-Lepage bűbájos képét, a „Falusi szerelmet". Minden kibontakozott előttünk, csak éppen az intim kedves hangulat sikkadt el, ami ennek a falusi szerelemnek értelmet és színt adott. Az a szemérmes és megható közeledés, ahol a fiú és lány között ott a kerítés...

Így Pasteiner tanár úrtól megtanultuk a részletek jó megfigyelését, de nem tanultuk meg a kép igazi tartalmát: hangulatát, festésmódját, újszerűségét. Megtanított megfigyelni, de nem tanított meg értékelni.

Heinrich Gusztáv tanár úr német irodalmat adott elő, német nyelven. Nem dicsőített mindenkit az égig, aki beletartozott az irodalomba. Előadásai némelykor így kezdődtek:

– Nahát, ez a Tieck egy lehetetlen fráter, sokszor olyanokat állít, amiket maga sem hisz, csakhogy eredeti legyen. „Das Wasser ist ein nasse Flamme" – a víz nedves láng – írja, de éppen így ennek az ellenkezőjét is írhatta volna.

Ez a kitűnő tanár alaposan elbánt a német múltba néző, eredetieskedő romantikusokkal. Néha szinte átkozódott, olyan temperamentumos dühvel tépázta babéraikat. Annál elismerőbben beszélt Kleistről és E. T. A. Hoffmannról. Tetszését akkor nyertem meg, amikor felfedtem az E. T. A. talányát: ugyanis Eduard Theodor Amadeusnak hívták.

Riedl Frigyes, kedves tanárom, maga is nagy romantikus volt. Mindig „beállította" előadásait. Egy emlékezetes előadását például így kezdte:

– A Józsefváros egy piszkos udvarának hátsó lépcsőjéről elhanyagolt külsejű, szurtos, éltes nember jön elő seprűvel a kezében. Ez a nő Gina, akinek Vajda János emlékezetében „tündéri képe felragyog, mint a Montblanc csúcsán a jég..."

Szegény Gina ugyanis öreg napjaira viceházmesterné lett.

Riedl kollokváltatni is nagyszerűen tudott. Elbeszélgetett az emberrel egy látszólag oda nem tartozó témáról, és csak kerülő úton tért rá a tulajdonképpeni kérdeznivalóra. Néha rá sem tért. A szobájában zsinóron lógott egy fából faragott tarka pojáca. Riedl megkérdezte tőlem: „Szép ez?" Én azt feleltem, „nem mondanám szépnek, inkább groteszknek". Amíg pedig belemerültünk a szépség fogalmának elemzésébe, már le is vizsgáztam.

Ilyen volt kiváló tanárom, Riedl.

De voltak másmilyen tanáraim is. Intenzíven útáltam például Bleyer Jakab tanár urat, aki akkor még nem volt fasiszta, legalábbis nem tudta, hogy az, mert a dolog a tízes években történt. Egy teljes évig nyúzta Goethét és még egy fél évig a „Faust"-ot. Megvétetett velünk egy Faust-magyarázatot, amely már maga is elég sivár olvasmány volt, és mondatról mondatra be kellett magolnunk. Aki szóról szóra elismételte a szöveget, az jó tanuló volt, de aki valamit másként értelmezett, azt Bleyer tanár úr könyörtelenül elbuktatta, hiszen ő maga is csak szajkózott, a lényeget fel sem fogta. Nem tudom, hogy került az egyetemre, de amikor a Horthy-korszak Alexandert, aki Bernát volt, kiebrudalta onnan, akkor ez a Jakab saját dicsőségét ünnepelte.

Hadd emlékezzem itt a jóságos és bölcs Kármán Mórra. Az öregúr leánya társaságában jelent meg, aki előbb alapo-

san kiszellőztette a tantermet, és csak azután bocsátotta be apját. Nekem jutott az a szerencse, hogy gyorsírhattam értékes és jól kidolgozott edagógiai pelőadásait, amelyekből azután egyetemi jegyzetet készítettem. Ő ezt tüzetesen átnézte, és csak így került kiadásra.

Kedveltem az öregurat nagy precizitása, átgondolt előadásai miatt. Később azután jó viszonyba kerültem két fiával: dr. Kármán Elemérrel, a jogtudóssal, aki a gyermekbűnözés nagy szakértője volt, és Kármán Tódorral, aki mint kiváló matematikus, 1919-ben férjem, Kelen József barátjává szegődött, és néha egész éjszakákat „matematizáltak" otthonunkban. Neki köszönhette férjem, hogy amikor vádlottként állt a Horthy-bíróság előtt, Albert Einsteinen kívül egy tekintélyes egyetem is tiltakozott elítélése ellen.

Hallgattam még Négyessyt, Beöthyt, ők azonban nem tettek rám különösebb benyomást.

Be kell azonban vallanom, hogy még kedvenc tárgyainkból is csak kollokviumok előtt tanultunk igazán, mégpedig fiúk-lányok rendszerint négyen-öten együtt. Az egyik felolvasta az anyagot, a lányok harisnyát stoppoltak, de mindannyian élénken vitatkoztunk a hallottak fölött.

Közben pihenésképpen egy-egy verset is felolvastunk, beszélgettünk a költemény mondanivalójáról, sőt keletkezésének helyéről, idejéről.

Így aztán nem is csodálkoztam, amikor egy éjszaka erős telefoncsengetés vert fel...

– Itt Petőfi Sándor – mondta egy síri hang – Nem tudja kérem, mit csináltam én 1844 telén Debrecenben?

– Várjon az úr, mindjárt megnézem a jegyzetemben – feleltem. Tréfa volt az egész, mégis meghatott, hogy nagy költőnk hozzám fordult felvilágosításért.

Tanulmányaim második részét a Felsőkereskedelmi Iskolai Tanárképző Intézetben végeztem. Az intézetnek a Pázmány Péter Tudományegyetem adott hajlékot.

Itt Bolgár Elek adott elő szociológiát, s érdekes szemináriumot is vezetett. Tanulmányaim folyamán többször tartottam kiselőadást a szemináriumon, egy alkalommal Westermarckról meg a primitív családok életéről. Ifjonti túlzással azt mertem állítani, hogy a házasság célja a gyermektermelés.

– Ahol nincs gyerek, az maga szerint nem is házasság? – kérdezte.

– Nem is – feleltem, és csak aztán jutott eszembe, hogy bár ő második házasságánál tartott, neki magának nincs gyermeke. Talán ezért is lettem kegyvesztetté nála.

Kedveltem még Novák tanár urat, aki a könyvviteltant tanította nagy hozzáértéssel. Szakvizsgámra egy egész fakitermelő és gőzfűrész üzem könyvelését dolgoztam fel, alapul véve a Józsi öccse, Korvin Ottó által vezetett gőzfűrészüzemet és persze az ő segítségét.

Nagyon érdekesek voltak Márky tanár úr közgazdaságtani és Domanovszky Sándor gazdaságtörténeti órái.

Dr. Schack Béla kereskedelmi levelezést tanított. Övé volt akkor Budapest egyik legszebb kis palotája. A ház még áll és a Belvárost díszíti. Ma már helyiségeit a Százéves vendéglő foglalja el. Az erkélyt két gyönyörű barokk kariatida tartja, amelyben sokszor gyönyörködtem.

Így tehát elég kétlaki, sőt – a tanítást is beleszámítva – háromlaki életet éltem. De a fiatalságnak mindenhez van kedve és mindenre jut ideje.

Kicsapongok

1911 vagy 1912 szilveszterén barátnőmmel, G. Rózsi orvostanhallgatónővel bolondos ötletünk támadt: ki akartunk tapasztalni egy úgynevezett görbe éjszakát. Megfelelő módon kikészítettük magunkat úgy, ahogyan a „rosszlányokat" elképzeltük. Erre a célra alaposan kivágtam egy fekete bársonyruhám nyakát, piros „fluszpapírral" kifestettem magam, és egy anyám szekrényében évek óta heverő nagy fekete strucctollat tűztem a velúrkalapomra. Rózsi barátnőm rikító blúzt vett fel, és szintén jól kifestette magát. Ilyen felkészülten indultunk a Royal Orfeum meglehetősen rossz hírű mulatójába éjjel tíz óra tájban. A pincér eleinte nem akart beengedni, mert úgy vélte, túlságosan egyedül vagyunk, de megnyugtattuk, hogy nem leszünk sokáig egyedül.

Először egy fiatal újságíróféle lépett az asztalunkhoz és bemutatkozott:

– Doktor Kant Immánuel vagyok. Szabad csatlakoznom a hölgyekhez?

– Jöjjön, üljön csak ide, szép szőke doktor – invitáltam –, de ne szépítsük a dolgot, mondjuk röviden, hogy Manó.

Ilyen modorban folyt a társalgás. A „fiú" megtudta rólam, hogy modell vagyok egy festőnél – miért ne, míg az ember fiatal? – a barátnőm pedig „privát". A társaság csakhamar kiegészült Kant Manó egy hasonlóképpen újságíró barátjával. Igyekeztem „művelten" társalogni, felszedett és félreértett festői műszavakkal, Rózsi barátnőm pedig csendesen és kitartóan evett. A baj csak az volt, hogy 11 órára a Munkás Műkedvelőkhöz ígérkeztem, hogy ott elszavaljam Kiss József „Tüzek" című versét. Mondtam, hogy egy félórára elmegyek, mert festő barátomnak megígértem, hogy 11 óra-

kor én szolgálom fel nála a piccolót, vagyis a feketét, de azután visszajövök, mert csak férfiakat lát vendégül.

Elszaladtam az Akácfa utcába, közben letöröltem arcomról a festéket és leszedtem kalapomról a strucctollat. A vers viharos tetszést aratott. Megköszöntem a tapsot, s utána hirtelen eltűntem az éjszakában, immár újból a búsan lekonyuló strucctollal.

A beszélgetés élénk volt. Megvártuk az újévet, mérsékelten ittunk is. Majd új ismerőseink azt mondták: Most már gyerünk!

Szüleim akkor már a Városház utca 3-ban laktak, ahol nekem külön szobám volt, amely az előszobából nyílott. Hazamentünk udvarlóinkkal, azután leültünk a szőnyegre, és én mesélni kezdtem:

– Marcona tengerészek kikötöttek Marseille-ben, és miután soká voltak a tengeren, kerestek egy nyilvánosházat. Találtak is egy fényesen kivilágított házat, bementek, de sajnos véletlenül egy finom irodalmi szalonba tévedtek. Az egész társalgás valahogy nem stimmelt ott...

Kant Manó erre lemondóan megjegyezte:

– Maupassant...

Utána nagyon jól elbeszélgettünk, és a „fiúk" sem emlegették többé csalódásukat.

Úgy reggel felé édesanyám, aki mindig korán kelt, forró feketekávéval kedveskedett a társaságnak – és a dolog el volt boronálva.

Kant Manóval még sokszor találkoztam. Elég jártas volt dicső névrokona írásaiban.

Háború előtti életem viharos volt. Hangli-beli asztaltársaságom Rózsa Miklósból és szvitjéből állott. Ő mint az Ernst Múzeum igazgatója élénk összeköttetésben állt az általam

tisztelt nyugatos művészekkel, akikkel idővel szintén jó barátságba kerültem.

Szókimondásom miatt meglehetősen rossz hírnévnek örvendtem. Így történhetett az alábbi eset. Rózsa Miklós egy Ernst múzeumbeli látogatásom alkalmából behívott irodájába, rám zárta az ajtót – és felszólított, hogy legyek az övé. Mikor erre én azzal fenyegettem, hogy ha hozzám nyúl, éktelen kiabálásba kezdek, nagyon elcsodálkozott.

– Furcsa egy lány maga. Úgy beszél, mintha könnyűvérű nőcske lenne, míg ki nem derül, hogy ezt nem szabad komolyan venni. Más lány éppen ellenkezően csinálja.

Erről a témáról azután elbeszélgettünk egy darabig, immár nyitott ajtó mellett.

Ő mesélte el egy más alkalommal, hogy nyolcéves kisfia azt mondta neki:

– Apa, írtam egy cikket a művészet értelméről. Ő pedig így felelt:

– Nagyon helyes, fiam, add ide azt a cikket, mert én már régen gondolkozom ezen, és nem tudom megfejteni.

A süket Tihanyi Lajossal, a festővel főleg írásban „beszélgettem", mert annyira igyekeztem ajkammal kifejezni a hangokat, hogy ő egy kukkot sem értett belőle. Egyszer feketekávét rendelt a kávéházban, és én – pajkosságból – a kezemben levő ceruzával felkevertem azt. Lajos erre így reagált:

– Most már nem ihatom meg a kávét, mert ki tudja, mit írtak ezzel a ceruzával.

Fanyar, kedves humora volt. A Tanácsköztársaság megdöntése után ez a humor maróvá vált.

Társaságunkhoz tartozott egy költő házaspár is. A költő kínrímeket faragott társaságunk tagjairól. A rólam faragott versből csak az utolsó sorokra emlékszem:

Jer karjaimba, ó, gyere,
És éljen az anyagcsere.

Megismerkedtem a kitűnő műtörténész, Felvinczi Takács Zoltánnal is, aki többször meghívott teára vagy esti összejövetelre. Egyszer felesége és nővére később érkezett haza, és a nővére arról áradozott, milyen tisztának és bűntelennek érzi magát, mert éppen gyónásról jött.

– Hogy ez milyen nagyszerű érzés, ezt maga meg sem értheti – mondta nekem.

Erre csak azt felelhettem, hogy most újra kedvére bűnözhet, hiszen úgyis feloldozzák.

Kínos csend következett...

Maga Takács igen értelmes férfi volt, egészen addig, amíg a magyar művészet keletkezéséről nem kezdett beszélni. Tulajdonképpen turkológus volt, és a magyar népet töröktatár eredetűnek képzelte, Vámbéryval együtt. Csekély ismereteim révén a finnugor származásért szálltam síkra, de ő művészettörténeti alapon bizonyította a török eredetet, számos török motívumra hivatkozott. Kitartottam amellett, hogy a százötven éves török hódoltság alatt is ragadhatott ránk valami, de Takács korábbi hatásokat mutatott ki. Nem győztük meg egymást.

Igen jó barátom volt dr. Kenczler Hugó, a műtörténész és későbbi kommunista. Őt ekkor a Magyar Nemzeti Múzeumban díjtalan és fizetéstelen múzeumi őrnek nevezték ki – „teljes nyugdíjjogosultság mellett". Ezt furcsának találtam, mire megmagyarázta, hogy a nyugdíjjogosultságot az évek számára kell érteni. Az akkori igazgató, Hampel nagyon szerette és becsülte, doktor „Könczey Ugrin"-nak nevezte el. Így is sokat kellett szenvednie zsidó származása miatt: a karácsonyi és húsvéti ünnepeken mindig ő volt az inspekciós. „Hisz neked ez úgysem ünnep" – mondották.

Egyszer ellenségei a ruhatárban kabátja zsebéből kihúzták a *Népszava* egy példányát, és diadallal vitték az igazgatóhoz. Hampel azonban ezt felelte:

– Kikérem magamnak, hogy egy ilyen kiváló műtörténészről ilyet állítsanak!

Kenczler, miután jómódú orvos édesapja kitagadta, mert nem az orvostudományi fakultásra iratkozott be, a múzeumnál pedig „díjtalan és fizetéstelen segédfogalmazó" volt, igen rossz anyagi körülmények között élt. Ha volt is pár garasa, reprodukciókra költötte, amelyekből szép gyűjteményt hozott össze. Barátnőimből kis művészettörténeti szemináriumot szerveztem – a magunk épülésére és az ő megsegítésére.

Barátnőm, Aczél Böske révén kerültem közelebbi ismeretségbe Czigány Dezsővel, mert sajnos feleségül vette őt. Egyszer a következőképpen hívott meg műtermébe:

– Meghívlak csütörtökön este vacsorára. Kenyérről és borról mi gondoskodunk.

Ekkor még a későbbi őrületnek semmi nyoma sem látszott rajta. Csak 1954-ben, a Szovjetunióból hazatértemkor hallottam szörnyű családirtásáról. De már akkori felesége volt az áldozat.

Fémes-Beck Vilmossal és Berény Róberttel egy utcában laktunk. Berénynek háza volt a Városmajor utcában, Fémes-Becknek műterme ugyanott. Szegényt nagy betegségében én is ápolgattam, mert felesége nem sokat törődött vele. Azután szépen eltemettük.

Berény volt saját munkáinak legszigorúbb kritikusa. Például nagyszerű, 1919-es erőteljes matróz-plakátjával ő maga nem volt megelégedve. Azt mondta róla, hogy nem azt kiáltja: „Fegyverbe!", hanem azt, hogy „Fagyvarba!" Különben pedig a nagy nyomtatott betűk sem valók a plakáthoz, inkább írni, izgatott betűkkel írni kellett volna a szö-

veget. A matróz arcát pedig a nyomdában túl pirosra színezték. Mi már annyira megszoktuk ezt a nagyszerű pakátot, amely jóval túlélte keletkezését, hogy el sem tudjuk képzelni másként.

Berény Róbert feleségének hímzései igazi tehetséget árultak el. Lénivel később meghitt viszonyba kerültem. Magával Berénnyel az 1918–1919-es forradalmi időkben kerültünk közel egymáshoz.

Pór Bertalan tehetségét őszintén csodáltam, úgyszintén nagy vásznait. Később unokanővérem, Heller Sári, Prágában nagy barátságba került vele. Az ötvenes években Budapesten nekem is igaz barátommá lett. Amikor halála előtt felkerestem, már agonizált. Teljesen mozdulatlanul feküdt, csak kezei éltek és mozogtak a paplanon. Ezek a csodálatos, alkotó kezek!

Vedres Márkkal hazatértemkor találkoztam újra. A Tanácsköztársaság művészetéről beszélgettünk. Azt mondta:

— Kérem, ez az idő volt a magyar képzőművészet reneszánsza.

Még ma is talány számomra, hogyan volt lehetséges délelőtt egyetemre járnom, délután tanítanom, este a Galileikörben ügyködnöm, és közben időt szakítanom az olvasásra is. Sőt olvasottságom nagy részét ekkoriban szereztem. Szerencsére akkor még nem volt televízió...

Anatole France megigézett végtelen okosságával. Nem kívánom itt most fő műveit felsorolni. Inkább azokról a gondolatokról szeretnék beszélni, amelyeket ő ébresztett bennem. Például Putois, a kertész képzelt, kitalált alakja nagyon foglalkoztatott. Ha valami hiányzott a háztartásban, azt bizonyára Putois tulajdonította el. Putois-nak testi és lelki tulajdonságai voltak, mikor pedig a szobalány teherbe esett, annak

is csak ő lehetett az oka, míg végre tényleges valóságában meg is jelent...

Mi is tehát a létezés kritériuma? – tettem fel magamban a kérdést.

Calderon drámája: „Az élet álom" – hasonló eszmetársítást keltett. Az uralkodó toronyba záratja törvénytelen fiát. Csak hosszú évek múlva, a törvényes örökösök elhalálozása után hozatják ki börtönéből. A toronyszoba szűkösségéhez szokott fiú azonban nem tud tájékozódni, félénk és félszeg. Végül is vissza kell vinni börtönébe. A fiú nem tudja eldönteni a példa nélkül megélt eseményről, hogy álmodta-e ő mindezt vagy sem. Mi az élet és mi az álom kritériuma? Ez a filozófia foglalkoztatott akkor az irodalmi művekben. Hölderlin írta hosszú öntudatlanságában nemzett versében:

April und Mai und Juni sind schon ferne,
Ich bin nicht mehr, ich lebe nicht mehr gerne...

Nagyon érdekeltek azok a problémák, amelyek Tolsztojt izgatták: vajon tudatunk és a valóság között átléphetetlen fal van-e, amelyen csak az élet kivételes pillanataiban tudnak hősei áttörni. Gondolok itt például az Ivan Iljics halálára. Ez az ember konvenciókkal körülhatárolt világban élt, és csak hosszú betegsége alatt jött rá, hogy sorsa sem feleségét, sem gyermekeit nem érdekli igazán. Senkihez sem tartozik, hacsak öreg dajkájához nem, aki gyermekkorában meséket mondott neki, és most is igaz emberséggel ápolja. A nagy fal leomlott, és ő egyszerre megtalálja igazi életét. Magára eszmél, akárcsak Andrej Bolkonszkij a „Háború és béké"-ben, amikor sebesülten fekszik a csatatéren, s fölötte a végtelen égbolt...

Az én szocializmusom

Tele volt az utca éjszakai mélyen alvókkal, akik reggel fájó derékkal láttak ismét munkához. Kínos munkahelyük, pihenőhelyük, szállodájuk az utca volt, egyetlen mulatóhelyük, társalgójuk pedig a csapszék.

Az Aréna úti nyomorúságos Népszálló nem fogadta be az ide-oda ingázó építőmunkások tömegét, már mások, állandóbb lakók lakták. Így is ez a Népszálló volt a forradalmas tömegek legforrongóbb hajléka.

A *Népszava* megírta ugyan, hogy egy cseléd „gyufát ivott", sőt gazdái nevét is kiszerkesztette, de mit írjon az utcán alvók álmairól? Kipécézte ugyan az inasaikat ütő-verő mestereket, de mit írjon az inasok kora reggeltől késő estig tartó hajszás munkájáról?

Ó, azok az óbudai, újpesti udvarok!

Földszintes házak, ajtó ajtó mellett. Szoba-konyhás lakások, és mindenütt töméntelen gyerek. Soványak, görbe lábúak, szegényszagúak. Az udvaron ott áll a satnya oleanderfa, akörül kapirgálnak, mint a tyúkocskák. Nagyon megsajnáltam őket. Nekünk mégis csak van kétszobás lakásunk és fürdőszobánk!

Hamar rájöttem, hogy ez a világ „nem a minden elképzelhető világok legjobbika".

Tagja voltam a Munkások Gyermekbarát Egyesületének, gyakori vendége a munkáselőadásoknak. A galileisták ifjúmunkás szakköreinek előadói közé tartoztam. Illedelmesen megköszönték az órákat, akár Marx gazdasági tanairól, akár Ady-versekről szóltak. Óra után még sokáig beszélgettünk, vitatkoztunk. Közöttük éreztem a legjobban magam.

Megkapott a Munkás Műkedvelők élénk érdeklődése a nagy, az igazi irodalom iránt. A munkáslányoknak nem kell a Szomaházyak hamis irodalma, amely „kancsalul festett egekbe néz". Sokszor szavaltam nekik némi pátosszal Kiss József „Tüzek" című versét, Ady Endre nagy, gyújtó költeményeit. Mindig hálás taps jutalmazta szavalatomat, főleg Ady Endre művészetét.

Az én időmben a „szervezett munkás" szó nagy klasszist jelentett. „Szervezett munkás nem issza le magát!" „Szervezett munkás megbecsüli és neveli a feleségét!" „Szervezett munkás rendszeresen iskolába küldi gyermekeit!" Ők voltak az önmaguk méltóságára ébredt emberek a maguk új igényeivel. Az új világ előresejtői.

Nem merültem bele olyan mértékben az irodalmi életbe, hogy ne érzékeljem a társadalmi ellentéteket. Hiszen ott láttam esténként az épülő ház tövében a rongyaikban félholtan fekvő, mély álomba merült építőmunkásokat, akik fejük alatt őrizték szerszámaikat, cipőjüket és kenyeres tarisznyájukat. Nappal pedig fel kellett figyelnem arra, hogy előrehaladottan terhes nők súlyos téglákat cipelve vagy malteros talicskát tolva nehézkesen mászkálnak az állványokon. Majd az utolsó percig rótták a nehéz utat, hogy házat építhessenek – másoknak.

A műegyetem és a jogi kar hét lakattal volt elzárva a nők elől. Ma már el sem lehet képzelni, hogy miért.

Pedig ezek készítenek elő a jövedelmező állásokra. Jogásznak áll a világ! Ahány szolgabíró, főispán, alispán, bankigazgató, minisztériumi hivatalnok csak volt az országban, az majd mind a jogi karon végzett.

A műegyetemi képzettség pedig az iparral kapcsolatos. Mi egy tanító, egy tanár, egy filosz a mérnökhöz képest? Belőle még tán művezető, sőt igazgató is lehet.

Mozgalmat kellene indítani annak érdekében, hogy megnyíljanak ezek a becsukott kapuk is a nők előtt. Odamentem évfolyamtársamhoz, Schlachta Margithoz, a Szent Margitkör vezetőjéhez, és felszólítottam, vegyenek ők is részt ebben a mozgalomban. Margitka végigmért, aztán röviden felelte:

– Zsidókkal nem dolgozunk.

Talán azt nehezményezte, hogy a teológiai szakot nem kívántuk megnyittatni a nők előtt?

Nagygyűlésünket az egyetem egyik előadótermében kívántuk megtartani. A jogtudományi kar dékánja rendelkezésünkre is bocsátott egy nagy előadótermet.

Hátra volt a jogi és a műegyetemi kar tanárainak felkérése: vegyenek részt ők is a tiltakozásban. Sok visszautasításban volt részünk. Még csak az kellene, hogy jogászkisasszony, mérnökkisasszony is legyen! Elég bolond a világ amúgy is. Akadt azonban néhány felvilágosodott tanár: Vámbéry Rusztem, Szászi-Schwarz Gusztáv a jogi karról, Pfeiffer Ignác a műegyetemről, Alexander Bernát a filozófia szakról azonnal kötélnek álltak.

Következett még a sajtó megdolgozása. Kiosztottuk a szerepeket. Engem Szász Zoltánhoz, a szociologizáló íróhoz küldtek. Alaposan félreértette látogatásom célját és jellegét, vagyis szemtelenkedett. Miért is ne, mikor egy fiatal, viszonylag csinos lány hajnali 11 órakor látogatást tesz otthonában? A félreértés csakhamar tisztázódott, és ő legalább elég tisztességesen írt az ügyről a *Pesti Hírlap*ban.

A gyűlés zajosan folyt le. A szónokot – jómagamat – zajos közbekiáltások özöne szakította félbe.

Azzal érveltem, hogy a társadalom legnagyobb kincsének, gyermekeinek tanítását, gyógyítását ránk bízzák, de peres ügyeiket, vagyonuk képviseletét már nem. Ilyen és hasonló

érvekkel szerintem mindenkit meggyőztem, mikor a diákok között általános verekedés tört ki.

A jelenlevő egyetemi tanár urak felszólalásai igen szellemesek voltak. A nagy kiabálásra, amely szereplésemet kísérte, Vámbéry Rusztem megjegyezte: – Nem a kakasok kukorékolása ébreszti fel a napot, hogy végigsétáljon az égbolton, hanem a napfelkelte készteti hangos vélemény-nyilvánításra a kakasokat.

Az újságok az esetből nagy lármát csaptak. A jobboldali lapok: az *Alkotmány*, az *Új Nemzedék* és a *Budapesti Hírlap*, Rákosi Jenő lapja, az ügyet úgy kezelték, mintha az ország nyugalmának felkavarásáról lenne szó, és egyenesen a hadihelyzetet veszélyeztetnők. Akkoriban annektáltuk éppen Boszniát. A baloldali lapok persze pártunkat fogták.

Hát ilyen volt az élet akkor, amikor éppen nem háborúskodtunk.

A Galilei-kör

Igazi egyetemem a Galilei-kör volt.

Eleve ellenségesen álltam szemben az első világháború előtti Magyarországgal, anélkül, hogy mivoltát teljes elmaradottságában ismertem volna. „A Galilei-kör abból a célból alakult, hogy a szabad tudománynak, a szabad gondolatnak otthona legyen" – olvastam. „A dolgozó osztályok mellett van a helyünk. Tanulni és tanítani akarunk."

Mindez megfogott, és el sem engedett többé.

Igen! Tanulni és tanítani akartam én is!

Megtanulni mindazt, amit az iskola és az egyetem nem

adott, nem adhatott. Nagy, átfogó szintézisekre, a világrejtély megfejtésére vágytam.

Magával ragadott az a lázas szenvedély, az az elszántság, az az áldozatos buzgóság, amellyel a diákok belevetették magukat a társadalmi harcba. Hatott rám a fiatal értelmiségnek az a dolgok végső okát kutató készsége, az a szellemi erőt sugárzó ittasság, amit csak a Galilei-körben találtam meg.

Vonzott az azonosulás a munkásmozgalommal, amit legfőbb célomul tűztem ki akkor – és ami máig is lobog bennem.

Kiss Lajos „Vörös város" című regényében egy munkás szemével így látja a galileistákat:

„A galilei-köriek szenvedélyes ifjak, akiket többször látott egy-egy tudományos előadáson lázban égő arccal vitázni. Szertelen, heves népség, akikben rengeteg energia, elszántság, áldozatkészség buzog. Fanatikusok, egyoldalúak és egy kicsit bohémek. De valahányszor a Galilei-körben találkozott velük, felüdült környezetükben . . . Úgy találta, hogy a galileisták tudásban messze fölötte állna a munkások nehézkes embereinek. Ezt az intellektuális erőt szomjazta. Lehiggadtabban, több reális tartalommal . . ."

A szociáldemokrata párt vezetősége azonban csak kénytelen-kelletlen tűrt meg minket. Kevéssé kézben tartható, kevéssé kormányozható csapat voltunk.

A diákság átmeneti állapot, de a kamaszos, lázas igazságkeresés állapota is. A széles látókör, a törvényszerűségek kutatása egy életre szóló hozományunk volt. A nagy megismerések, a nagy változások akarása feszített bennünket.

A Galilei-kör olyan értelmiséget nevelt, aminőt azelőtt az ország nem ismert: szabadon gondolkozó, világos fejű, a hibákat, a bűnöket élesen látó és azokon segíteni akaró, a néppel együttérző orvosok, ügyvédek, bírák, mérnökök és tanítók ezrei kerültek szerte az országba, akik büszkék voltak galileista múltjukra, és nem felejtették el azt, amit ott tanultak.

A Galilei-kör foglalkozott a diáknyomor kérdésével is. A vérlázító statisztika azt mutatta, hogy a diákok 53,8 százaléka vasárnap is kenyérkereső foglalkozást űz, nincs módjában fürdeni, a diákság $^1/_4$ része pedig a népkonyhák silány kosztjára van utalva.

A politikai harcok élesedtek, Tisza István vészjósló szelleme mind feketébben vetette árnyékát a magyat életre.

Tisza 1912. május 22-én a parlament elnöke lett. Elérkezettnek látta az időt arra, hogy háttérbe szorítva a választójogot, keresztülhajszolja a véderőjavaslatot. Ez ellen kívánt tiltakozni a szociáldemokrata párt, amikor másnapra, május 23-ra általános sztrájkra és tömegtüntetésre szólította fel a munkásságot.

A Galilei-kör szintén készült a tüntetésre. Először kívánt saját táblája alatt felvonulni. Nagy dolog volt ez akkor. Nyíltan kifejeztük szolidaritásunkat a munkássággal. Hozzájuk tartozunk és semmiféle szabadkőműves páholyhoz, amelytől mellesleg a kör fenntartásához szükséges pénzt kaptuk.

Az iskolámban 22-én bejelentettem Hoppe igazgató úrnak, hogy másnap nem tarthatom meg óráimat, mert sürgős tüntetnivalóm van. Azt felelte, hogy így nem engedhet el, mondjam legalább, hogy fáj a fejem, és orvoshoz kívánok menni. De én ragaszkodtam a tüntetéshez, ő pedig ragaszkodott a fegyelmihez.

Másnap, május 23-án gyülekeztünk a tábla alatt. A Károly körúton (ma: Tanács körút) a Váci útra tartottunk. Útközben többször szétszórtak bennünket a rendőrök, de kerülő utakon ismét csak összeverődtünk. Úgy hordtuk a táblát a fejünk fölött, mint a régi bandériumok zászlaikat, vagy a német parasztháborúk bocskorosai lobogóikat. Utcakövektől duzzadt a zsebünk, jó néhány betört kirakat, szétzúzott gázlámpa, égő gázfáklya maradt utánunk. Kardlapozásban nem volt részünk.

A rendőrök csak a karomat rángatták: „Menjen haza, kisasszony!" Hiába, tisztelték az úri ruhát! Különben többször szétkergettek bennünket, de mi, hogy-hogynem, újra csak összeverődtünk a tábla alatt. Este pedig a táblát, kisebb-nagyobb csatározások után diadallal visszaszármaztattuk.

Némely diák kezében ott lobogott a *Népszava* későn elkobzott száma, Várnai Zseni nagy versével: „Ne lőj, fiam, mert én is ott leszek!"

Másnap Hoppe igazgató úr jelentette a székesfőváros tanügyi osztályának a fegyelemsértést, miszerint én „nyomós ok nélkül" megtagadtam óráim megtartását.

Négy hét múlva Demjén Géza, az ügyosztály vezetője behívatott:

– Remélem, nem kívánja a fegyelmi lefolytatását – mondta mosolyogva.

– De igen, kívánom. A munkássággal együtt vettem részt a sztárjkban és a felvonulásban.

– Szóval nem kívánja.

– De kívánom.

– Már meg is írtam a kérvényét, mely szerint ön nem vonható fegyelmi eljárás alá, mert a felvonulásban részt vett munkásoknak sem esett bántódásuk a munkamegtagadás miatt.

– Kivéve azokat a munkásokat, akiket agyonlőttek – feleltem.

– Az más. Kérem, írja alá.

– Hát, ha ennyire ragaszkodik az aláírásomhoz, rajtam ne múljék.

A dolog mögött az rejlett, hogy a főváros törvényhatósága liberális összetételű volt. Így azok a tanítók és tanárok, akiket a megyei közigazgatás üldözött, készséggel kaptak alkalmazást a főváros iskoláiban. Voltak tantestületek, amelyek nagy része „elcsapott" tanítókból állt. Ilyen volt például az Izabella utcai felső kereskedelmi iskola is.

1962. május 23-án a Párttörténeti Intézet összehívta az ötven éve lezajlott nagy tüntetés még élő résztvevőit. A visszaemlékezések fénypontja a Láng-gyárból kiinduló Váci úti séta volt. Forradalmi dalokat énekelve vonultunk végig a Váci úton. Motorbiciklis rendőrök kísérték a tüntetőket, és békésen, sőt tisztelettudóan viselkedtek.

Nagyot változott azóta a világ!

Az 1912-es esztendő meghozta a monarchiának a Balkánháborút, amely ellen a munkásság hiába tiltakozott. És meghozta nekünk Karl Liebknechtet, aki a Tattersallban óriási háborúellenes beszédet mondott. A beszéd egyik gyorsírója én voltam, mert tudtam német gyorsírást is.

1912. november végén pedig Bázelben összeült a II. Internacionálé, hogy harangzúgás között kimondja: a nemzetközi munkásosztály egy világháborúra világsztrájkkal felel.

Az öreg Bebel már akkor úgy vélte: „Kevesebb harangzúgás és több szankció jobb lett volna." Milyen igaza volt!

A Galilei-kör előadógárdája kitűnő emberekből állt.

Madzsar József színes előadásaiból tanultam meg, hogy a természet örök fejlődés, örök változás, és ennek a fejlődésnek, változásnak törvényei vannak. A darwinizmust éppúgy, mint a Kant–Laplace-elméletet is a Föld keletkezéséről Madzsar Józseftől hallottam először.

Madzsar, a fasizmus alatt kommunistává lett kitűnő ember, később a Szovjetunióba került, ahol a személyi kultusz áldozata lett.

Nem kisebb ember, mint Szabó Ervin ismertette meg velünk a társadalom fejlődésének törvényeit. Ő mutatott példát arra, hogy a világot nem elég megismerni, hanem meg is kell változtatni azt. Ez a változtatni-akarás hajtott minket az utcára és emelt a nyárspolgárok fölé.

Éjszakába nyúlt sokszor a vita egy-egy tétel vagy elmélet fölött. Vallottuk, hogy a földesúri földet fel kell osztani, vagy legalábbis meg kell adóztatni a földtulajdont annyira, hogy egy talpalatnyi föld se maradhasson parlagon. Ebben az útvesztőben a kitűnő vitatkozó, Pikler J. Gyula kísért el minket, aki Henry George tanaira esküdött, és azokat úton-útfélen – akár az utcán elfogott parlamenti képviselőnek, akár nekünk, galileistáknak – oly tüzetesen magyarázta, hogy nehéz volt kifogást emelni ellene. Legfeljebb azt, hogy ki fogja megszavazni a tulajdonképpen kisajátítást jelentő földadót?

Szende Pál a szocialista gazdaságtan érveivel világosította elménket. Jászi Oszkártól, ettől a legtanárosabb tanártól pedig azt tanultuk, hogy ebben az országban túlnyomóan nemzetiségek laknak, teljes joggal nyelvük használatára és életmódjuk kialakítására. Nekünk egyenlő jogok alapján kell velük együttélni.

A munkások igazságáért harcoltunk, sokszor a szociáldemokrata vezetők ellen is, és esküdtünk a három nyolcas jogra: „Nyolcórai munka, nyolcórai pihenés, nyolcórai szórakozás." Eszünkbe sem jutott, hogy jön majd egy kor, amikor a nyolcórai munkaidő ledolgozásáért kell harcolnunk, azért, hogy a győzelmes munkásság a háromszori henyélés, alvás és szórakozás bűnébe ne essék. Akkor a 3×8 aktuális és forradalmi követelés, a II. Internacionálé jelszava volt.

Verekedtünk mindenért és mindenkivel! Nemcsak észokokkal, hanem, ha kellett, ököllel, foggal, körömmel is. Dicső verekedések voltak ezek! Főképpen a Szent Imre- és Szent Margit-kör nem annyira ájtatos, mint inkább verekedős tagjaival.

Hadd emlékezzem itt meg a nagy hitvitákról, amelyekre ezek a szent egyesületek kivonultak. A mi szónokunk a Galilei-körben dr. Fáber Oszkár volt, ez az aranyszájú kiugrott

szerzetes, aki ellen hiába állt ki akár maga a nem kevésbé aranyszájú Prohászka Ottokár püspök úr is. A püspök marxista idézeteket forgatott a szájában, míg Fáber az ó- és újtestamentumból szedte bizonyítékait, amíg csak meg nem unta, és rá nem ripakodott a püspökre: – Ne beszéljen! Voltam én is az istengyárban! Én is segítettem fényesíteni az úristen glóriáját, amíg meg nem jött az eszem!

Erre a püspök úr megsértődött, és teljes ornátusában kíséretével együtt távozott. A két tábor azonban tovább viaskodott.

Minden évben megünnepeltük március 15-ét. Az első alkalommal 1909-ben, s ezt követően még többször kiváló vendégünk volt: Ady Endre. Ha nem jött el személyesen, erre az alkalomra írt versét küldte el nekünk. A szép, sudár Hajdu Lili feladata volt, hogy a márciusi napok előtt meglátogassa a költőt, és felkérje verse megírására, elmondására. Nagyon irigyeltük őt ezért a megtisztelő küldetésért.

„A márciusi Naphoz", „A Tűz márciusa", „Új tavaszi sereg-szemle" (A Galilei-körnek küldöm), „Az én hadseregem", „Emlékezés Március idusára", „Véres panorámák tavaszán", „A mosti március" – ezekre a nagy versekre Ady Endrét a Galilei-kör fiatalsága ihlette.

1910-ben a Vigadóban rendezett nagy márciusi ünnepségen viharos tapsokat aratott első márciusi verse.

1911-ben Párizsból küldte betegen „A Tűz márciusa" című versét: a Galilei-kör megalakulásának ötödik évfordulójára:

Életet és hitet üzen egy halott
Nektek fiatal, elhagyott testvérek,
Az olvasztó Tüzet küldi a hamu
S láng-óhaját, hogy ne csüggedjetek el:
Március van s határtalan az Élet.

A Galilei-kör megalakulásának ötödik évfordulójára rendezett ünnepségen mondott beszédét e szavakkal zárta:

„És most szívemnek ifjú testvérei, bocsássatok meg régi és örökös embereteknek, hogy ma nem tud többet szólni – hiszen a több sem volna szeretőbb és több –, és bocsássatok el békével. Ifjú szívetek öreg testvére most fiatalon dobog, s azt akarja, hogy ne szakadjon el soha tőletek: a fiatalságtól, az igazságtól, a forradalomtól."

Sokszor az éjszakába nyúltak a galileista viták. Ilyenkor jó apám a kapuban várt csapodár lányára, hiába magyaráztam neki, hogy „rossz lány én nappal is lehetnék", mert sokszor kísértek haza fiúk, és volt idő, amikor különösen egy fiú . . .

Ez a fiú furcsa szerzet volt. Nem volt foglalkozása. Ha azt kérdeztem tőle, hogy mit csinál egész nap, azt felelte: szemlélődöm, gondolkodom . . . Rajongott Adyért. Verseinek nagy részét könyv nélkül tudta. Ha új Ady-kötet jelent meg, feltűnő módon hordta kezében utcahosszat.

Ismeretségünk kezdetén, egy beszélgetésünk után barátjának lelkendezve újságolta:

– Barátom, ez a lány azt mondja, hogy olvasta Marxot. Nem hiszem ugyan el neki, de ez mégiscsak nagyszerű!

Azóta nem tágított mellőlem.

Szemlélődése nem lehetett valami jövedelmező, mert ha néha hóvirágot vagy ibolyát vett nekem, azt is az én tárcámból fizette. A sajátját véletlenül otthon felejtette. Ilyen alkalmakkor még titokban magához is vett pár koronát . . .

Önmagát nagy géniusznak tartotta. A zseninek minden külső attributuma található volt rajta, csak éppen a zsenialitás hiányzott. Ahogy mai szemmel látom, nevetséges figura volt. Elkísért az iskolába, és megvárta, amíg leadom óráimat, hogy hazakísérjen. Valószínűleg addig is „szemlélődött". Egyszer megjelent a *Nyugat*ban valami fikarcnyi kis glosszája, erre na-

gyon büszke volt. Ettől kezdve Osvát Ernőt igen nagyra becsülte.

Óriási költőnek képzelte magát, és gyakran idézte valakitől e sorokat: „Egész életében nem volt egy ép sora sem, de költő volt, nagy költő . . .” Furcsa elméletei voltak. Hivatkozott Strindbergre, aki csak negyvenéves korára kezdett írni. Ő is valószínűleg erre várt. Meg volt győződve arról, hogy egyszer majd elnyeri a Nobel-díjat.

Nekem tetszett, hogy járnak utánam, és elméleteket faragtam a nyárspolgári erkölcsökről.

Józsi a szünidőkben epés megjegyzéseket tett erről a fiúról, de vigyázott, hogy meg ne bántson. Magamnak kellett rájönnöm ürességére, linkségére.

Viharos szünidő

1914 nyarán barátnőmmel, Garai Lenkével hosszú útra készülődtünk. Németországba kívántunk utazni, a Keleti-tenger partjára, egy olcsóbb kis fürdőhelyre.

Lenke barátnőmmel télen nem is hederítettünk egymásra, de mihelyt közeledett a vakáció, terveket szőttünk. Együtt utazgattunk. Jó útitársnak bizonyult: nem zavartuk egymást, szabadon kószáltunk, érdeklődési körünk szerint.

Utazási „aranytartalékom” anyámnak egy hosszú arany. lánca volt, amelyet nyáron zálogba tettem, és télen lassacskán kiváltottam. Éppen elég volt egy körutazási jegyre. Akkoriban még kapható volt külföldre szóló egyhavi vasúti jegy, amely lehetővé tette, hogy utazásunkat ott szakítsuk meg, ahol akarjuk.

Berlinben volt hova mennünk: ott lakott Józsi, aki történetesen diplomamunkájára készült. Továbbra is Berlinben szándékozott maradni, egyik tanára asszisztenseként. Folytatni akarta előadásait a berlini munkásegyetemen is. Ő majd gondoskodik számunkra lakásról.

Nem először jártam Németországban. Első alkalommal Münchenben és a bajor tóvidéken jártam.

Betoppantunk Józsihoz. Házigazdájánál a nekünk szánt szobában Hajdu Pali lakott, akit önhatalmúlag Józsihoz költöztettünk, és mi bevettük magunkat az ő szobájába.

Az idős házigazdával – aki postás volt – és nővérével hamar összebarátkoztunk. Azt a pár berlini napot igen vidáman töltöttük. Sokáig őriztem egy fényképet, amelyen Lenkével új fürdőruhánkban a díványon fekszünk, Józsi és Pali a lábunknál hevernek, a tengert egy nyitott esernyő szimbolizálta.

Csakhamar elvonultunk Swinemündébe. Ragyogó július volt és fenyegető hangulat. Nem emlékszem, elment-e már az ultimátum a szerbekhez, amit jó császárunk és királyunk olyan szépen „megfontolt és meggondolt", de a katonazene állandóan különböző marsokat nyúzott. Egy öreg kisasszony kitartóan azt követelte a zenekartól, hogy a „Fahnenlied"-et játssza, de az mindent tudott, csak éppen ezt nem. Az öreg hölggyel nem lehetett bírni. Hisztériásan ragaszkodott a zászlódalhoz.

Egy napon kihirdették, hogy jön a császár, valamiféle yachton. Éppen rokonát, az orosz cárt volt látogatni. Nagyban készültek a fogadására. Másnap a hatóság teljes elsötétítést rendelt el, mert orosz kémhajók merülhetnek fel a tengeren. Mi is leeresztettük az ablakra minden eshetőségre felszerelt fekete redőnyöket, mert ennek „megtagadása esetén előállítandók" voltunk. Ezt annál kevésbé kívántuk, mert egyszer tréfából

orosz diáklányoknak adtuk ki magunkat, és még valamiféle cár elleni merényletről is példázgattunk.

A fürdővendégek rohamosan távoztak. Az elsötétítések miatt már nagyon kényelmetlenné vált a helyzet.

Irány Berlin . . .

Józsit sehol sem találtuk. Mindenhol kerestük, míg végül a Műegyetemen a portás a következő felvilágosítást adta:

– Der Herr Kelen, der ist im Jahre zehn hier hereingekomkem und er sitzt noch immer da. (Kelen úr 1910-ben jött ide, és még most is itt csücsül.)

És tényleg, a rajzteremben meg is találtuk. Nem nagyon örült nekünk, mert hirtelen be kellett fejeznie diplomamunkáját.

Elfoglaltuk régi szobánkat, és mosolyogva hallgattuk a postás bácsi rémmeséit a Németországot elözönlő francia kémekről, akik apácaruhákban vagy postakocsisnak álcázva hozzákviszik az aranyrudakat Franciaországból Oroszhon felé és vissza. Az utcán nem volt tanácsos magyarul beszélni, mert azonnal franciának néztek.

A hangulat izgatott volt. Többször kellett a magammal hozott villamosbérlettel igazolnom, hogy tulajdonképpen szövetségesek vagyunk. Rajta volt a fényképem és a magyar szent korona. Ez a szent korona akkor határozottan csodákat művelt. Még nem kellett útlevél ahhoz, hogy az ember Európa-szerte utazgasson, a határokat nem őrizték oly féltve, csak később zárták le.

A háborúról azt gondoltuk, hogy az úgysem tör ki, mert a német szervezett munkás nem fog lőni a francia szervezett munkásra. És idéztük a bázeli szent esküt, hogy a munkásság egy világháborúra majd világsztrájkkal felel. Körülbelül úgy képzeltük a dolgot, hogy felsorakoznak egymással szemben az ellenséges csapatok, azután jót nevetve hazamennek. Még tán kezet is fognak. Csak nem lőnek éles tölténnyel egymásra!

Ez volt a véleményünk még akkor is, amikor a nagy és csodált német szociáldemokrata párt a Lustgartenben háborúellenes tüntetésre hívta az elvtársakat. Hát ez a tüntetés határozottan rosszul sikerült. A milliós pártnak mindössze pár száz tagja jelent meg. Itt hangzott el az a kijelentés: „Mindenekelőtt németek vagyunk és csak azután szociáldemokraták!"

Ez a mondat sehogy sem tetszett nekünk. Hazamenet Józsi sírva fakadt. Most értette meg, hogy komoly háború fenyeget. Életemben először láttam sírni őt. Az emberiséget siratta . . .

Az utcán a rikkancsok ezt kiáltozták: – Megölték Jaurèst!

Elmentem egy általam baloldalinak ismert szociáldemokrata képviselőhöz, dr. Frankhoz, és ott rémülten hallottam, hogy önként jelentkezett a háborúba.

– De miért? – kérdeztem.

– Mert ha a szociáldemokrata párt nem vesz részt ebben a sorsdöntő háborúban, akkor örökké lehetetlenné van téve Németországban – volt a felelet.

Aztán megszavazta a hadihitelt és nemsokára hősi halottá lett.

Láttuk a német mozgósítást. Minden ember előre tudta, hogy melyik utcasarkon hány órakor veszi fel őt és ládikáját a teherkocsi. Minden úgy ment, mintha csak jól szervezett majálisra készültek volna.

Mi is nagyban készülődtünk haza, ahol országunkat bizonyára nem fogja el a háborús őrület, mint ezt a fránya Németországot.

Józsi befejezte diplomamunkáját, és siettünk jegyet váltani hazafelé. A jegypénztárnál a kisasszony csodálkozásunkra kijelentette, hogy Budapestig nem adhat jegyet.

– Legfeljebb csak Breslauig utazhatnak – mondotta.

– Hát akkor adjon Breslauig, zum Kuckuck nocheinmal* – felelte Józsi, és biztosított minket, hogy hiánytalanul hazaszállít.

Kivette a bankból megmaradt pénzét, de a kamatot visszautasította. Hiába érveltünk, hogy kamatozik ez a banknak úgyis, ő nem kívánt részesedni ebben a magán-extraprofitban.

Német házigazdánk mindenféle újabb rémtörténetekkel szórakoztatott bennünket, kémekről, aranyrudakról és szegény Németország kiszolgáltatott helyzetéről. A Drang nach Osten**-elméletet is tőle hallottam először. Okvetlenül meg kell hódítaniok Oroszországot, másképpen nem tudnak élni, ez csak idő kérdése.

Egyelőre csak a Drang nach hazafelé fogott el minden idegent. A pályaudvarokon olyan tolongás keletkezett, hogy a kofferek tömege az utcán állt. A mienket sem akarták felvenni. Írjuk rá nevünket és címünket, mondták, utánunk küldik.

Örökre elbúcsúztunk holminktól. De úgy fél év múlva hiánytalanul megjött minden.

Utunk igen hosszú és kalandos volt. A vonat a nyílt pályán sokszor megállt: katonavonatokat engedtek előre. Teljesen bizonytalan volt, mikor indulunk tovább. Még annyi időre sem mertünk leszállni, hogy virágot szedjünk a réten.

A vonaton civilek mellett katonatisztek is utaztak. A hidak előtt be kellett csuknunk az ablakokat.

Csöndesen üldögéltünk a kocsiban. Egyszer csak beviharzott egy gyémántköszörűs, aki Amszterdamból igyekezett haza. Megállt egy magas rangú katonatiszt előtt és szidni kezdte:

– Már megint háború kell nektek! Nem fértek a bőrötökbe? Felgyújtjátok a világot, átkozott militaristák!

* *Zum Kuckuck nocheinmal* – a kutyafáját német megfelelője.

** *Drang nach Osten* – törekvés kelet felé.

Az idősebb magas rangú katona a következőképpen válaszolt:

– Teljesen igaza van, de ha még egy szót szól, keresztüllövöm.

Körülbelül kéthetes utazás után megérkeztünk. Szüleink naponta kijöttek a vonathoz, úgy várták elveszett gyermekeiket.

Háború, háború!

Itthon közben minden a feje tetejére állt.

Mielőtt elutaztam, a Magyarországi Munkás Dalegyletek Szövetsége 1914. július 26-ára nagy dalos ünnepélyt hirdetett a kőbányai régi sörház összes helyiségeiben. A karokat Novák Károly fővárosi zenetanár vezényli.

A nagy dalos ünnepély elmaradt. Az énekszó a magyar munkásság torkán akadt. Most más dalok „nyögetik az ősmagyar fákat".

A hírlapok nagybetűvel szedve hirdették: Díszelőadás az Omniában – „Győzelem vagy halál" című hadi kémkedési történet négy részben. Az előadások tartama alatt érkező újabb harctéri hírek azonnal vetíttetnek. Szenzációs aktualitások: Vilmos császár felavatja a csatornát, Vilmos császár katonai szemléje, ezenkívül több vígjáték – olvassuk a lapokban.

Hát ebből a vígjátéki díszelőadásból nem kérek! Lássuk az Uránia tudományos színház műsorát. Ott „Nagy szövetségesünk, Németország" címen hirdettek bemutatót. „Felvonás közben a dalárda a »Wacht am Rhein«-t* játssza."

* „*Wacht am Rhein*" (Őrszem a Rajnán) refrénű ismert német „himnusz".

A Vígszínház bemutatja Stolitzer Károly „Jönnek a németek" című vígjátékát. A Népopera a „Vörös ördögök"-et adja elő.

A Steinhard mulatóban „Hazudoff herceg" című „orosz társadalmi szatíra", a Fővárosi Orfeumban „General Wutkiszoff" megy, e mulatók színvonalának megfelelően.

A Filharmóniai Társaság dicső szövetségesünk tiszteletére Mozart „Török induló"-ját adja elő.*

Már nincs hova lenni a nagy csatazajtól!

Mindenkit soroznak. Józsit is. Itt derül ki, hogy egyik dobhártyája hiányzik. Menten süketnek tetteti magát. Nincs kedve részt venni a nagy háborúságban. Egyetlen vágya: észrevétlennek maradni. Egyelőre kiszuperálják.

Egy lámpaoszlopon hirdetést lát: a Közúti Villamos Vasút Társaság áramfejlesztő telepe számára tekercselő munkást keres. Tekercselés, hát tekercselés.

A gép jár, közben Józsi nekidőlve nyugodtan olvas valami matematikai könyvet. Arra jön egy mérnök, megszólítja:

– Mit olvas, fiatal barátom?

Józsi csodálkozik: hát így is lehet? Eddig ezeknek csak „hallja, maga" volt, és csak parancsokat osztogattak neki. Ez a furcsa mérnök pedig még afelől is érdeklődik, mit olvas. Megmutatja.

– Ez kissé még nehéz magának. Ha valamit nem ért, szívesen megmagyarázom. Látogasson meg egyszer vasárnap délelőtt. Ha érdekli a matematika, ajánlok magának könnyebb olvasmányokat.

Így találkozott Józsi Sajó Lászlóval, a szocialista mérnökkel. Később jó barátok lettek.

Egy vasárnap felment hozzá. Kíváncsi volt, miféle szerzet

* Törökország az első világháborúban az Osztrák–Magyar Monarchia szövetségese volt.

ez a „rendhagyó" mérnök. Ajánlott Józsinak mindenféle könyvet, ő egy vektoranalízisről szólót választott.

– Ezt maga még nem értheti. Sokat kell ehhez tanulni.

– Majd megpróbálom. – És olvasni kezdte.

– Érdekes. Milyen iskolát végzett maga? – kérdezte Sajó.

– A charlottenburgi műegyetemet – hangzott a válasz.

– Hát akkor miért tekercsel?

– Háború van, mérnök úr.

Tehát lelepleződött. Ezek után gyorsan ment előre. A végén rábízták a budafoki áramfejlesztő telep építését. Ennek elkészültével Józsi kiosztott a telep munkásai között egy megműveletlen földdarabot. A Dunáig nyúló két méter széles sáv jutott mindegyiküknek. Krumplit, miegymást termeszthettek itt.

Főnökei engedelmét nem kérte ki. Vegyék vissza, ha tudják – vélte.

Ez még nem volt szocializmus. A szocializmus ott kezdődött, amikor rájött, hogy az alkalmazott mérnök éppolyan kizsákmányolt, mint a munkás. Még a saját találmányaihoz sincs joga. Nem elég, hogy egy fillért sem kap értük, még legalább öt évig nem szabad elszegődnie más hasonló üzemhez a szakmában.

Hosszúra nyúlt hazautazásunk azt eredményezte, hogy a „hazaffyság" első felbuzdulásától megkímélt a sors. Mi már csak azokat a kényszerű hadbavonulásokat láttuk, amelyek az első sebesültvonatok megérkezése után játszódtak le az országban. A bevonuló katonák síró-rívó asszonyok, menyasszonyok sorai között mentek, nem valami vigasságos képpel, inkább vésztjósló komolysággal. Ők már sejtették, mi a háború. Mi kevésbé.

Igazi internacionalisták voltunk, annak minden következményével együtt. Nagyon hatott ránk az anarchista, majd 1914

után háborúpárti Hervé „Leur patrie" („Az ő hazájuk" – mármint a burzsoázia hazája) című műve.

A háborúval szemben megnyilvánuló állásfoglalás elhatározó volt számunkra. Az embereket két részre osztottuk: „hazaffyakra" és szocialistákra. Aki pedig a háborúért lelkesedett. azt lenéztük.

Így igen rossz néven vettük az általunk tisztelt Balázs Bélától, hogy önként hadba vonult, mikor senki sem kényszerítette rá. Lukács Györgyre még jobban haragudtunk, hogy pártjára állt. Balázs „Menj és szenvedj te is" című könyvét megvetettük, mert a szenvedés nem öncél. Ha kiüt a kolera, akkor vajon beoltatja-e magát Balázs kolerabacilusokkal, hogy menjen és szenvedjen ő is? Nem értettük Nagy Endrét, a nagyszerű kabaré-konferansziét sem, ugyanebből az okból. Mikor azonban ennek a két embernek rövid időn belül elegük volt a háborúból, és kiábrándulva sürgősen otthagyták a csatateret, diadalmaskodtunk ugyan, de sokáig távoltartottuk magunkat az ideológiájuktól.

Arról a könyvről pedig, amelyet Lukács György Balázs pártjára állva írt – „Balázs Béla és akinek nem kell" –, az okos Karinthy ezt mondta: „Ezzel Lukács pontosan kettéosztotta a világot: az egyik oldalon áll Balázs Béla, a másikon azok, akiknek nem kell."

Ezért zárkóztunk fel még szorosabban Ady Endre mellé.

Juhász Gyula emberi szelídségét is nagyon kedveltem:

Vér és tűz büszke bíbor tengerén
Papírhajómmal mit keressek én?

A *Népszavát* már nem érdemes olvasni. Ilyeneket ír: „A kozák csizma felrúgta a békét . . .", „Az osztrák–magyar hadsereg a császári Németországgal együtt szent háborúba vonul az orosz cárizmus, a világ legreakciósabb uralma ellen". Hát nem

tudja a *Népszava* vagy elhallgatja, hogy Oroszország nemcsak a barbár cárizmus, hanem a bátor forradalmak országa is?! Munkáspártja még ebben a nagy háborúban is megőrizte becsületét! Dehogynem tudja, hiszen számít is rá! Október 4-én ezt írja: „A forradalom tüzes szekere végigszáguld a cár véres birodalmán." Meg is verseli:

Piros fényt vet az egész világra,
Muszkaországban remeg a cár.

Nem mintha nem remegne, de... De ez az osztályharcos lap, a *Népszava*, a magyar munkásosztálynak osztálybékét hirdet. Még Peterdi Andor, a proletariátus szeretett költője is így dalol:

Hős itt vincellér, paraszt és kasznár
Hősök itt szolgák, cselédek, urak...

Főleg a kasznárok hősök itt, a cselédekkel, szolgákkal vívott évszázados háborúban – gondoltam.

Az osztálybéke igen egyoldalúnak bizonyult; semmiféle munkásvédelmi rendelet nem korlátozza többé a munkaidőt. Háború van! A kormány egyetlen munkásvédelmi intézkedése – a zálogházak megnyitása.

És amíg a német Spartakusbund illegális röpiratában az ismert indulót, „Fel, szocialisták, sorakozzunk!" így költi át: „Nem fegyverével barbároknak, de repülőbombákkal és géppuskákkal hadakozunk, amelyek költségeit bátran viseljük, mert még az őrmesterségig is felvihetjük...", addig a magyar líra osztálybékét hirdet!

Még 1914 karácsonyán is egyre-másra közöl a *Népszava* épületes versikéket a háborúról a gyermekeknek. Ismert szocialista költőnőnk így zengedez:

Ne félj, fiam, majd megjön apád!
Csak rossz gyermek apját éri baj.

Szegény gyermek, nem elég, hogy elesett az apja, még őt okolják haláláért!

Mérgesen csapom le az újságot . . .

De amit a tilalmak előtt meghajló *Népszava* elhallgat vagy meghamisít, azt megírja a *Nyugat.*

Kísértetes nálunk az Ősz
S fogyatkozott számú az ember:
S a dombkerítéses sikon
Köd-gubában jár a November.

Ady és nemcsak Ady. A sokkal higgadtabb Babits is nagy indulattal írja megható versét, a „Fiatal katoná"-t:

Még élni sem érte az életet,
egy bátor pillantást ha vetett
s az ég, a föld mind ránevetett –
de nem lesz birtoka semmi . . .

. . . . . .
S ki gyűlölt minden gyülöletet,
s minden szeretetet szeretett,
nem élhet, aminek született,
mert ölni kell neki, ölni.

Így cserélt szerepet 1914-ben a *Nyugat* a *Népszavá*val!

A Galilei-kör egy percre sem vállalta a háborút magyarázó vagy éppen dicsőítő egyesület dicstelen szerepét. Lehetőleg távol tartotta magát a háborús témáktól, de teljesen elkerülnie

mégsem lehetett. Első nagy előadásciklusainak címei: Elkerülhető-e a háború? A nemzetiségi kérdés és a háború stb. Azt hirdette, hogy a háborúban a mindenkori vesztes maga a nép.

Legyen vége már

Az 1915–1916-os év érthető kiábrándulást hozott a sajtóban is.

Ez a két év elég volt még a legpesszimistább kávéházi konrádoknak* is a kiábrándulóshoz.

Már nem hitte senki azt a Vilmos császári jóslatot, hogy „mire a falevelek lehullanak . . .” Csak az volt a kérdés, hányszor kell ezeknek az ominózus faleveleknek lehullaniok. Már 1915-ben is mindenki hosszadalmasnak találta a háborút.

Az irodalomban pedig 1915-nek a jelszava lett: Kenyér, Kenyér!

Erről szól Várnai Zseni egyik verse:

Egy jajszó remeg a világon át,
. . . . . .
És rázza, rázza a világot,
Parancsol, sír, könyörög, kér:
Kenyér!

* Kávéházi konrádok – így hívták akkor Budapesten a háborút magyarázó és a világot naponta felosztó kávéházi bolcseket. A hadijelentéseket ugyanis Conrad von Hotzendorf tábornok írta alá.

Ez a tárgya Lányi Sarolta nagy versének, az „Angyalföldi angyalok"-nak is, amely ugyancsak a *Népszavá*ban jelent meg:

Gyermekszemük olyan édes,
S jaj, e sok szem olyan éhes,
Mind evésről andalog!
De hiába, rossz az élet,
Nektek nem terit ebédet,
Angyalföldi angyalok!"

Az 1916. évben pedig, ha igen halkan, igen suttogva is, de már békéről beszél mindenki, különösen az irodalomban. Egyelőre csak békevágy, békeálom képében.

Áldoztunk mind, mind. Vén Európa népe
Sirva sóhajtja: Hát mikor lesz vége?
Jaj mikor lesz vége?

Szinte gúnyként hat, hogy még a „kérges tenyerű" Vanczák János is, aki akkor verseket írt, békéről álmodott, de mindenesetre megkérdőjelezte a merész szót:

Béke?
Szegény galambka, szállj csak,
szállj tovább . . .

Szomolányi már merészebb, arról beszél, mit is kellene tenni a fegyverekkel:

Ember, hát vess a vésznek gátat, míg lehet:
Hajitsd a tüzre átkos fegyvered!

És Bodrogi Zsiga, a *Népszava*-matinék híres dalnoka már fújja, fújja a színarany béketrombitát:

Szinaranyból van a béke trombitája,
Annak a fuvását be sok baka várja!
Fujjad, kürtös, fujjad, lefujod-e végre?
Ugyan mikor lesz a háborunak vége?

Akkor, amikor már nem kérdeznek, hanem cselekszenek. A népdalok fejezik ki ilyenkor is, máskor is legjobban a népek érzéseit. Miután a *Nyugat* már 1914-ben felfedezte ezt, 1916-ban végre a *Népszava* is a népdal igazságához nyúl:

Sírhat, ríhat az az édesanya,
Kinek háborúba készül a fia.
Kezét-lábát puskával ellövik,
Még meg se halt szegény, máris eltemetik!

Élénken emlékszem az 1916-os márciusi *Nyugat*-matinéra. Itt hangzott el először Babits Mihály nagy verse: a „Húsvét előtt".

A dobogón megjelenik Babits aszkéta, szikár, tanítós alakja. Nagy belső izgalommal recitál. Mintha ott szakadnának ki belőle a szavak, ott törne ki legbensőbb belsejéből a vers. Talán nem is vers, hanem kiáltás, követelés. Kiáltja, nem olvassa:

de ha szétszakad ajkam, akkor is,
. . . . . .
Én nem a győztest énekelem,
nem a nép-gépet, a vak hőst,
kinek minden lépése halál,
tekintetétől ájul a szó,
kéznyomása szolgaság,
hanem azt, aki lesz, akárki,

ki először mondja ki a szót,
ki először el meri mondani,
kiáltani bátor, bátor,
azt a varázsszót, százezerek
várta, lélekzetadó, szent,
embermegváltó, visszaadó,
nemzetmegváltó, kapunyitó,
szabadító drága szót,
hogy elég! hogy elég! elég volt!

hogy béke! béke!
béke! béke már!
Legyen vége már!

Babits a vers rohanó ritmusának tempóját követve skandálva mondja, szinte egyetlen lélegzetvétellel. A közönség felál, a költővel együtt kiáltja:

– hogy béke! béke! béke!

A versmondó megáll, a közönség tombol:

– béke! béke már! Legyen vége már!

Amit azután mond Babits, az már a fauszti harangzúgás, az hozza vissza a valóságba vad kétségbeeséséből, de nem oldja fel a követelést. A vers krisztusi végakkordja már csak az indulatok lehűtése volt. A nagy pillanat elmúlt.

Hogy milyen óriási hatású volt ez a költői megnyilatkozás, arra a *Nyugat* következő számában így emlékezik: „Közönségünk értelmének és megértésének melege soha jobban nem esett szívünknek." A szám közölte ezt a példátlan hatású verset, amely ma már méltán szerepel az iskolai olvasókönyvek kötelező olvasmányaként.

A *Nyugat* 1916. június 16-i számában hatalmas hangszerelésű, a békét szomjasan áhító vers jelent meg: az „Orgonaszó".

Csak robbantsátok, zugjátok tizenhatlábas érc-sipok
Az esztelen kárhozat erőlködéseit, . . .
. . . . . .
Énekeljétek a csata hős jelszavát
És a fogvacogást a gránáttölcsérben,
Oboák, kürtök, szóljatok. Te is, harminckétlábas
Föld alól jövő ágyuhangja a megvénhedt orgonának,
. . . . . .
Gyászold a sok párjavesztett páriát!
Most ez az élet hangja!

Ezt a nagy verset Buday Dezső írta, aki a Tanácsköztársaság alatt direktóriumi tag, utána pedig megkínzott, szörnyen szenvedő áldozata volt Orgoványnak. Amikor elfogták, tudta, hogy meg kell halnia, de hittel hitte, hogy jön utána sok, aki megragadja az elejtett zászlót és győzelemre viszi azt. Sorsa talán Liebknecht Károlyéhoz hasonlítható.

Komját Aladár pedig a *Tett* című folyóiratban „Sorozás" címen közzétette háborúellenes versét arról, mennyit ért akkor az ember.

„Csudarendes Péter!
Jó lesz limnek-lomnak.
Nyomnélküli Gáspár!
Jó lesz kereknyomnak . . .
. . . . . .
Krisztustalan Gergely!
Keresztnek a hegyen.
Igazmondó Ádám!
Jó lesz, hogy ne legyen!

Mi egy percre sem estünk e háború igenlésének bűnébe. Az imperialista háborúval való feltétlen szembenállás volt szemünkben a vízválasztó. Álláspontunk nagyjában egyezett Le-

ninék Zürichben megjelent lapjának, „Az ár ellen"* című lapnak az álláspontjával, mutatis mutandis.** Később, 1918 elején ismertem meg e lap egy vezércikkét, amely a *Népszava* 1914. augusztus 4-i számában megjelent cikkével vitatkozik, körülbelül a következőképpen: Mi, oroszok nagyon köszönjük a magyar munkásságnak szíves segítőkészségét abban, hogy a cárizmus szörnyű igája alól kívánja kiszabadítani népünket, de ezt a feladatot legyen szíves átengedni az orosz népnek, a magyarok pedig törődjenek a saját habsburgi igájuk lerázásával. A cikk idézi egy talán Freiligrathtól származó versnek négy sorát, amelyet – miután a cikket a *Szabadgondolat* számára lefordítottam, és az ott 1918-ban meg is jelent – így adtam vissza:

Házad előtt seperj, s ne ments meg másokat,
Találsz saját honodban is Jellasicsokat.

Erre a fordításra nagyon büszke voltam . . .

Ez volt az a „platform", amelyen rendíthetetlenül álltunk, és amelyhez négy év kellett, hogy honfitársaink is elismerjék annak igaz voltát. Ezért nem tetszett nekünk az egész népszavai háborús irodalom.

Otthon már rátértünk a hústalan napokra; 1915-ben még háromszor egy héten ettünk húst, később már csak vasárnap, azután ez is lassacskán elmaradt. Legtöbbször a húsleves, leveshús járta, mind kevesebb hússal. Azután a köménymagos leves, a lebbencsleves volt műsoron. Igazi művészet volt háziasszonynak lenni. A vacsora híg tejeskávé volt – pótkávéból – zsíroskenyérrel, utóbb már zsír nélkül. Az alma is el-elmaradozott.

* Lenin lapja kétnyelvű volt: oroszul *Protyiv tyecsenyija*, németül *Gegen den Strom* címen jelent meg.

** *Mutatis mutandis* – a megváltoztatandók megváltozásával.

– Majd ha elmúlik a háború! – vigasztalt édesanyánk. Sovány vigasz volt!

Azután lépten-nyomon soroztak. Öcsém, aki már csak úgy tengett-lengett, barátaival „fogyasztási szövetkezetet" alapított, és mindnyájan annyira lefogytak, hogy pehelysúllyal kerültek a sorozóbizottsági hóhérok elé.

Pedig mi még viszonylag jómódúak voltunk a háború alatt, de az izgalmakat nehezen bírtuk. Úgy képzeltük, hogy azonnal a békekötés után nagy bőség, hejehuja lesz. Csak béke kell. **BÉKE!**

A kenyérboltok előtt nőttek-növekedtek a sorok. Az élelmesebb háziasszonyok kis, összehajtható székeken bóbiskoltak éjszakánként. Ha 10–12 órai ácsorgás után jelezte a pék, hogy az az áldottan keserű, kukoricával kevert kenyér is elfogyott, csak azért nem verték meg, mert ő is csak annyit oszthat ki, amennyije van! Amit pedig elfeketézett, azt amúgy sem lehet visszaszerezni.

A vidéken pedig a háziasszonyok ordítva követelték a jegyzőtől, adja ki neki a járandóságukat, a hadisegély filléreit, a cipőtalpat, amit elsikkasztott. Lopott itt mindenki, a főispántól, alispántól, főszolgabírótól, szolgabírótól, főjegyzőtől kezdve az utolsó jegyzőig, akivel szemben azután elszabadult a pokol.

Ha pedig az a szerencsétlen háziasszony sírva kérdezte a jegyzőtől, mit adok holnap enni a gyerekeimnek, akkor a jegyző úr azt válaszolta:

– Vigye őket a mezőre legelni!

A kétszáz aláírás

A háború előrehaladásával a Galilei-kör fokozta antimilitarista propagandáját. Sisa Miklós, a kör akkori elnöke érdekes, eredeti fiatalember volt, de kissé távol állt az élet valóságától. Ezért javaslatai sokszor bizonyultak hiábavalóknak.

– Ha az „Azonnali állandó békét akarunk!" című felszólításunkat Budapest kétszáz híres embere, tudósa, művésze, közéleti szereplője aláírja, ennyi híres embert csak nem fognak letartóztatni! Ezt a reakció ma már nem engedheti meg magának – szólt Sisa a vezetőség ülésén.

E körül az ötlet körül azután parázs vita kerekedett.

– Nemcsak kétszázat, de két embert sem fogsz találni, akik aláírnák – mondottuk.

– Tán csak van Budapesten kétszáz híres ember, aki óhajtja a békét!

– Óhajtani óhajtja, csak semmiféle írást nem fog erről nyilvánosságra hozni. Nem áll ki mellette.

– Hiszen például a *Pesti Napló* és a *Világ* mindennap síkraszáll érte.

– Módjával. De ez más és megint más az, hogy cenzúramentes plakáton szerepeljen a neve. Vagy be akarod mutatni a plakátot a cenzúrának? Akkor máris megtakaríthatod az aláírásgyűjtés fáradságát.

– Akarja a csuda. Kinyomtatjuk az illető kétszáz híres tiltakozó aláírásával, és meglátjuk, mi lesz.

– Semmi sem lesz. Nem írják alá, vagy ha igen, bevonultatják őket. Nem az első kétszáz ember, akit bevonultatnak.

– Non numerantur, sed ponderantur.*

* *Non numerantur, sed ponderantur* – nem a mennyiség, hanem a minőség a fontos. (Szó szerint: nem számláltatnak, hanem mérlegeltetnek.)

– Nagyon tudja a k. und k. hadvezetőség, kik a magyar glóbusz hírességei! Ha pedig tudja, fütyül rájuk. A Gotterhalte* dallamára.

– Fogadjunk, hogy aláírják.

– Fogadjunk, hogy nem írják alá.

– Ahhoz, hogy fogadhassunk, meg kell próbálnunk.

– Hát próbáljuk meg.

A névsort nagy gonddal állítottuk össze. A neveket kiosztottuk a lányok között. A lányoknak nehezebb ellenállni, és a nyelvük is jobban pereg.

Nekem a *Pesti Napló* szerkesztősége jutott. Három név díszelgett a névsor elején: Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Hatvany Lajos. Nagyon büszke voltam arra, hogy beszélhetek velük, mégpedig ilyen fontos ügyben. Biztosra vettem, hogy a három közül legalább három aláírja.

Karinthy, amikor meghallotta, miről van szó, tréfával akarta elütni a dolgot.

– Én csak a saját cikkeimet szoktam aláírni – mondotta.

– Jó, hát írjon egy ilyen tárgyú felhívást – válaszoltam.

– Különben is, miért kötik maguk a békét feltételekhez? Itt az áll, hogy ilyen meg olyan békét. Én mindenféle békével egyetértek. Mindegy nekem, csak béke legyen.

– Ha mindegy, akkor ilyen is lehet, akkor ezt is vállalhatja. A mindenféle békébe ez is beletartozik – érveltem. – Szerintünk olyan béke kell, ami nem hordja magában egy újabb háború magvát.

– Micsoda magról beszél maga? Ez után az eszeveszett háború után semmiféle mag nem kel ki. Az emberiség nem lesz többé olyan bolond, olyan marha, olyan tökkelütött . . .

– Én az emberiséggel még nem találkoztam. Találkoztam

* Gotterhalte . . . – az osztrák császári himnusz kezdete: Isten, óvd meg . . . (császárunkat, országunkat).

háborús politikusokkal, hadiszállítókkal, akik nem is voltak olyan marhák... Nincs igaza Norman Angellnak* abban, hogy rossz üzlet a háború. Van akinek jó. A háborúval üzérkedőknek például ez a legjobb üzlet.

– Mit gondol maga az emberiségről? Tudja maga mi az, hogy mérges gáz? Maga ezt nem is tudhatja, mert nincs fantáziája. Egész Budapestet gázba fojthatják, ha tudni akarja... Ezt pedig a jövőben senki sem fogja megkockáztatni.

– Tehát aláírja?

– Dehogy írom alá. Ha nem volna olyan kisasszonyos kinézése, azt mondanám, hogy menjen a fenébe... De így nem mondhatom. Látja, még ezt sem mondhatom, hát még az általános békét. Meg van kötve kezem-lábam.

Szomorúan hagytam ott a megkötözött kezű-lábú és lelkű Karinthy Frigyest, kedvenc íróim egyikét.

Ezek szerint csak két aláírást kapok. Megyek Kosztolányihoz. Ő költői lélek, gyakran mélázott a békéről.

– Kérem, olvassa el, és ha helyesli, írja alá – tértem azonnal a tárgyra, és átnyújtottam a felhívást.

Kosztolányi kétszer is elolvasta, de egyszer sem írta alá.

– Maga egy gyermeteg kedély, kedvesem, de én nem kívánom magam besoroztatni, kedvesem. Könyű magának, kedvesem. Magát nem sorozzák.

– Becsukhatnak, ha akarnak.

– Meg is érdemelné, kedvesem.

– Először is nem vagyok a kedvese.

– De még lehet.

– Másodszor is azért kívánja, hogy becsukjanak, hogy ne dúljam fel lekivilágát, lelki egyensúlyát, és mit tudom én, mi mindene van egy ilyen alanyi költőnek.

* Norman Angell angol szerző „Rossz üzlet a háború" címmel írt háborúellenes könyvet.

– Mindenben igaza van, kedvesem, az a baj, hogy nagyon is igaza van ezzel a békével, de én nem vagyok hős, és nem is akarok az lenni. Hősi halott még kevésbé. Inkább egy gyáva költő . . .

– Én sem akarok a sírásója lenni – rebegtem.

– De tudja mit, adok egy jó tanácsot. Forduljon Karinthyhoz. Ha ő elsőnek aláírja, én aláírom másodiknak. Isten vele.

Megköszöntem a jó tanácsot.

Így váltam el Kosztolányi Dezsőtől.

Most jön a főszerkesztő, Hatvany Lajos. Nála kellett volna kezdenem. Ha ő aláírja, akkor munkatársai, akik nagymértékben függnek tőle anyagilag és erkölcsileg, bizonyára aláírják. Ha megkapom Hatvany aláírását, diadalmasan visszamegyek hozzájuk. Hiszen Kosztolányi megígérte, hogy másodiknak aláírja.

Hatvany nagyon kedvesen fogadott. Leültetett. Igen komolyan tanulmányozta békefeltételeinket.

– Sajnos nem írhatom alá. Lapomban viszont a béke mellett török lándzsát.

– Nem lándzsatörésre kérem. De aki békére „uszít" és nem hajlandó semmit sem tenni érdekében, az olyan, mint aki háborúra uszít, de ő maga nem megy harcolni.

– Ebben van valami igazság. Megjegyzem, életemben másodszor történik meg velem, hogy valaki figyelmeztet írott szavaim következményeire.

– Miért, mostanáig abban a tudatban élt, hogy írásainak nincs semmi következménye?

– Nem egészen, de majdnem. Mi, írók, nem mindig számolunk a következményekkel.

– Nem hittem volna, hogy az írói alkotás felelőtlen. De kérem, mondja el azt az esetet, ami először figyelmeztette erre.

– A dolog így történt: jó pár évvel ezelőtt írtam egy tanul-

mányt „A tudni nem érdemes dolgok tudománya" címen.* Arról volt benne szó, hogy milyen hiábavaló módon kínozzák a gimnazistákat holt nyelvek tanulásával. Azt a keveset pedig, amit megtanultunk belőle, soha az életben nem használtuk többé. Még az orvosok, akik sok latin szakkifejezést használnak, sem érnek sokat középiskolai latin tudásukkal, mert ott nem csontok és izmok neveit tanulják, hanem Aeneas hőstetteit és a görög aurisztoszokat. Tehát lándzsát törtem amellett, hogy szüntessék meg a latin és görög nyelvek kötelező tanítását a középiskolában. Nem sokkal a cikk megjelenése után egy este beállít hozzám bőrönddel a kezében egy szimpatikus, 14 év körüli kisdiák. Kérdésemet meg sem várva, előadja a következőket:

„Kérem, én olvastam az ön cikkét a tudni nem érdemes dolgok tanulásáról. Nagyon okos cikknek tartottam, teljesen egyetértettem vele, annál is inkább, mivel mindig hármasom volt latinból. Ki is jelentettem az osztályfőnökömnek, hogy ezentúl nem kívánok a latin nyelv tanulásával foglalkozni, mert az teljesen hiábavaló. Utaltam az ön cikkére. Ő azt mondta, hogy semmiféle Hatvany Lajost nem ismer, de ha nem akarok latint tanulni, menjek suszterinasnak. Én az ön cikkéből vett minden meggyőző érvet elismételtem, de ő csak a magáét hajtotta. Csökönyösségében annyira ment, hogy kicsapott a gimnáziumból. Erre szüleim nagyon megharagudtak, és elzavartak hazulról. Hát most itt vagyok."

„Hogy gondolja azt, kedves fiam, hogy most itt van? Remélhetőleg nem tervezi hosszabbra a látogatását?" – kérdeztem. A kisdiák azt felelte: „Én hittem önnek, és aszerint cselekedtem. Most pedig kérem, gondoskodjék további sorsomról." Akkor kezdett derengeni bennem valami az írott szó

* Hatvany a tanulmányt németül írta „Die Wissenschaft des Nichtwissenswerten" címen.

hatásáról. És most jön maga, és életemben másodszor szólít fel, hogy viselnem kellene szavaim következményeit.

– Nem kellene, hanem kell.

– Kérem, kedves kisasszony, ahogy a kisdiákot nem tartóztattam, úgy magát sincs módomban . . .

– Viszont, én nem kívánom, hogy eltartson. Arról majd csak magam gondoskodom valahogy. Mindössze egy szerény aláírást kérek, az ön által vallott eszmék elismerését.

– Nem tehetem, kedves kisasszony. Lapom jövője . . .

– Lapja jövője? Az a békekötés után dől el – mondtam, és sietve távoztam, nehogy a kisdiák sorsára jussak.

Nem lehet állítani, hogy aláírásokat gyűjtöttem volna. Inkább elutasításokat gyűjtöttem. Így járt többi sorstársam is.

Az írók közül csak Biró Lajos volt hajlandó odaadni a nevét, de kikötötte, hogy aláírása körülbelül a huszadik legyen. Csak egy valaki írta alá feltétel nélkül és nagy lelkesedéssel a kétszáz híresség plakátját: Glücklich Vilma, a Feministák Egyesületének kitűnő elnöke.

Idill

1916-ban a Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetsége társas üdülést szervezett a tagok gyermekei, 30 kislány és 30 fiú számára. A kislányok csoportját barátnőm, Krassó Jolán és jómagam vezettük; a kisfiúkat két középiskolai tanár gondjaira bízták. Az akciót dr. Kertész Samu, a Kereskedelmi Kórház igazgatója bonyolította le. A gyermekeket a Mátra hegység alján levő Murányalja nevű faluba szállítottuk, sűrű anyai könnyhullatások és ezer jó tanács kíséretében. Az élel-

miszerek tartósítható része már jó előre a faluba érkezett, az ottani kocsmáros vette gondjaiba.

Bár a világháború még javában dühöngött, a gyermekek jól el voltak látva. A kocsmáros tisztességesen gondoskodott a húsnemű és a friss főzelékek beszerzéséről. Felesége főzött a mi nagy családunknak.

Egy parasztházban vettünk ki két nagy szobát, felsúroltattuk, majd a falak mentén szalmát szórattunk. A gyermekek lepedőt, pokrócot hoztak magukkal. A bútorzatot egy-egy falba vert szeg pótolta. Ezen függött a gyermekek tarisznyája, amelyben a fogkefét, egy váltás fehérneműt, pulóvert tartották.

A tanár urak és mi, tanárkisasszonyok a faluban vettünk ki bútorozott szobát. Az első este, amikor már elláttuk a gyerekeket, megvacsoráztattuk és lefektettük őket, haza akartunk menni, de nem találtuk meg a szállásunkat. Hiszen az egyik paraszthéz olyan volt, mint a másik. Keringtünk, keringtünk, hatszor visszamentünk oda, ahonnan elindultunk, de csak jó sokára bukkantunk a szobánkra.

A falubeliek ellenségesen viselkedtek az istentagadó, szocialista gyermekekkel szemben, és saját gyermeiknek megtiltották, hogy barátkozzanak velük. De mi magunkhoz tudtuk édesgetni őket. Egy nagy réten körbeálltunk és labdázni kezdtünk. A falubeli gyerekek a közelből nézték a játékot. A labda pedig egyszer csak feléjük repült. Persze, hogy elfogták, és máris csatlakoztak a játékhoz. Azután már minden jól ment.

Iskola nem volt a faluban, a mesélésnél pedig körülültek bennünket a falusi gyerekek is. Némelyik tudott kicsit magyarul. Különben tősgyökeres szlovák falu volt ez. De a felnőtt lakosság egy része, amely Amerikát megjárta, tudott legalább angolul. Az amerikásoknak szép új házuk volt, mert

néha a férj nem jött haza, de pénzt azért küldött. A nagy nyomorúság vitte őket tengerentúlra.

A gyerekekkel semmi baj nem volt, ha pedig meg kellett őket feddnünk, akkor annyit mondtunk nekik: ti vagytok Murány alja! Sokszor tartottunk közös megbeszélést velük, messzemenően tekintetbe vettük kívánságaikat. Csak eleinte kellett arra vigyáznunk, hogy mindent megegyenek, ami az asztalra kerül. Később már egyenesen farkasétvágyuk volt.

Esténként tüzet raktunk a mezőn és kezdődött a mesélés, a kalandok megbeszélése. Az egyik 10–12 év körüli kislány, Bogdány Rózsi, minden fára felmászott, minden patakba beleesett, minden növénynek a nevére kíváncsi volt, és bizony sokszor állított nehéz feladat elé. Restelltük bevallani, hogy nem tudjuk a növények nevét. Így esett, hogy elég kacifántos nevekkel illettük a növényzetet: volt logaritmus-fű és kobarászfa, még jó, hogy nem jegyezték meg az önkényesen adományozott neveket!

Murányalja egy hegy tövében terült el. Fent a hegyen pedig a román király vára magasodott. Egyszer csak két idegen érkezett a faluba. Kiderült, hogy titkosrendőrök, és megjelenésük a királyi család közeli látogatását jelzi. Ezt a kocsmáros nagylánya mondta el nekünk, aki igen művelt kisasszony volt, a *Nyugat*ot is járatta. A zsidó kocsmáros ugyanis a fiát maga mellé vette a kocsmába, de a lányát taníttatta.

A két titkosrendőr, nem tudom, hivatalból-e vagy unalomból, szívesen vette kérdezősködésünket, és sok intimitást árult el a királyi család életéről. Ők csak tudják!

A királyi család érkezését nem vártuk meg, egy hónap múlva hazavittük gyámoltjainkat, és nagy megkönnyebüléssel adtuk át szüleiknek: kéz, láb nem törött, a torka egyiknek sem fájt.

Az egyik kisfiú színdarabot írt a nyaralásról. Betanulták,

el is játszották a gyerekek. Meg kell adni, szépen kifiguráztak bennünket, de legalább jót nevettünk rajta.

A nyaralásról naponta írtunk „hadijelentést" dr. Kertésznek, aki ezeket nagyon mulatságosaknak találta.

1917

1917-ben sok minden történt körülöttünk a nagyvilágban és bennünk, a mi kis világunkban.

A hírlapokból nem lehet kiokosodni. Nem lehet tudni, mi folyik Oroszországban, hogy van, mint van ott, ki kit győzött le: Kornyilov Kerenszkijt vagy Kernyilov Korinszkijt.

Az orosz hadifoglyoktól hallottuk először: „Car kaput." Ha pedig kaput, akkor már nincs kiért harcolni, mehetünk haza. Az orosz frontokon megindultak a katonák könnyes szemmel, sóval és kenyérrel a magyar frontvonal felé. Itt őket testvéri öleléssel és igazi magyar barackpálinkával fogadták, ami „majdnem olyan erős, mint az orosz vodka". Nagy ölelkezés, csókolódzás kezdődött.

Azután újra csak szétváltak a frontok. Kerenszkij parancsára újra csak lőni kezdték egymást a katonák. De akivel egyszer már megcsókoltuk egymást, arra nehezen lövünk! A nagy barátkozások virágai még virultak a katonaszívekben . . .

A magyar újsághírekben továbbra sem ismeri ki magát senki. Már alaposan megingott a bizalmunk mindenféle híradásban, amelynek még az ellenkezője sem igaz. Ha azt olvassuk, hogy a *Berlinszke Tidende* jelenti a svédországi Haparandából, már nem is vagyunk kíváncsiak a folytatásra.

A magyar politikai kabarék is csak keverik a híreket. Nagy Endrénél például így énekelnek:

Mit szól majd ehhez gróf Karácsonyi Gidó?
Oroszországban mindenki zsidó!

Mert a forradalmakat tudvalevőleg „mindenütt a zsidók csinálják . . ."

Nagy volt az összevisszaság. De egyszerre világosság gyúlt az elmékben. Egy polgári lap, talán a *Pesti Hírlap* említette Lenin nevét is, és azt, hogy leplombált vagonban jött haza Svájcból, Németországon keresztül Pétervárra, Fritz Platten, a svájci szocialista kíséretében. A pályaudvaron nagy tömeg fogadta, és Lenin azonmód, egy páncélkocsira felkapaszkodva, már a Finnlandi pályaudvaron, hadat üzent a háborúnak, Kerenszkijnek és az egész polgári rezsimnek, amely megújult, „modern" vezérkarral kívánja megverni a németeket. A lap közölte is Lenin Áprilisi téziseit. Ezek a tézisek fáklyát gyujtottak az egész világon. Visszavonhatatlanul itt vált el a kommunista világ a háborút igenlő vagy pacifista szociáldemokráciától.

Lázasan olvastuk a téziseket: a béke egyetlen útját.

Itt jegyzem meg, hogy Fritz Plattent, aki Lenint hazájába kísérte, később, 1931-ben alkalmam volt megismerni. Évekig együtt tanítottunk Moszkvában az Idegen Nyelvek Főiskoláján, és személyesen is közel kerültünk egymáshoz . . .

Lenin üldözése pár hónap múlva megkezdődött. Szorongó szívvel követtük nyomon bujdosásában. Később, úgy 1969 felé, magam is jártam Razlivban, ebben a kis finn faluban, amely most Leningrád elővárosához tartozik, és ahol látható az a kunyhó, amelyben Lenin felütötte tanyáját. Megvan az a két fatönk is, amelyek egyikén ült, másikán írt Lenin. Egy kis múzeumot emeltek itt, ahol Lenin Razlivban írott cikkei

találhatók. Talán kissé túlságosan is kiépítették ezt a nevezetes helyet, amelyet fiammal és családjával nagy áhítattal – és nagy esőben – szemléltünk.

Szóval az Áprilisi tézisekből tudtuk meg, „mi a teendő", és többé-kevésbé világosan láttuk az előttünk álló feladatokat is.

1917 második ajándéka számunkra: májusban megérkezett Svájcból egy okos és agilis fiatal lány: Duczynska Ilona. A svájci Zimmerwaldban 1915-ben ülésezett baloldali szocialisták radikális háborúellenes határozatát hozta magával. Ez legyen a mi jelszavunk is! Ha nem lehet legálisan, akkor illegálisan kell a tömegek tudomására hozni, hogy így – és csakis így – lehet véget vetni a háborúnak.

Ilona nemcsak határozott forradalmárlány, de jó matematikus is volt. Még Józsi is elismerte, hogy Ilona lány létére matematikus módjára tud gondolkodni. Gazdag rokonaival szakítva, hányódó édesanyját magához véve – ő később hozzánk költözött – minden idejét és erejét a háborúellenes eszmének kívánta szentelni.

Szindikalisták

Duczynska Ilona révén kerültünk be a szindikalisták társaságába.

Elsőnek kell itt megemlítenem Szabó Ervint. Őt már régebben ismertük és szerettük.

Jó hatvan esztendő távlatából élénken emlékszem kedves, filigrán alakjára. Szemüvege mögül figyelmes komolysággal nézett a vele beszélőre. Mindenkit komolyan vett, mindenki

kérdésére, legyen az bármilyen együgyű, érdemben válaszolt. Mi, hallgatói, őszintén feltártuk előtte kételyeinket vagy értetlenségünket. Sohasem volt fölényes, mindenkit szívesen meghallgatott. Szokása volt, hogy kérdő formában megismételt egy-egy kétes értékű nézetet. Erről tudtuk meg, mi nem tetszik neki.

Galilei-köri szemináriumait szorgalmasan látogattam. Amilyen rossz szónok, olyan jó szemináriumvezető volt. Került minden szónoki fogást, minden hatásvadászatot. Szavának súlya, úgyszólván aranyfedezete volt: nagy tudása, feltétlen erkölcsi ereje, kiállása igaza mellett. Szinte megfoghatóan éreztük annak a marxi mondásnak a lényegét, hogy a világot nemcsak megismerni, de megváltoztatni is kell. Megtanított gondolkodni és kételkedni a közkeletű igazságokban. Ébresztője volt a forradalmi mozgalmaknak. Befolyása a tömegekre igen nagy volt. A munkásosztály ösztönösen megérezte nagy barátja igazát.

Marx „Adalékok a közgazdaságtan bírálatához" című művéhez írt előszavát Varga Jenő így jellemezte: „Szabó Ervin olyan tömör összefoglalását adta Marx gazdasági tanainak, amelynek az egész világon alig akad párja."

Szabó Ervin megvetett minden együttműködést a polgári pártokkal. Többek közt ez vezette szindikalizmusához, pártellenességéhez. Nem jutott el azonban az „új típusú párt" lenini koncepciójához – túl hamar halt meg.

Ám vitatkozzanak az írástudók arról, hogy Szabó Ervin szocialista volt-e vagy szindikalista. Tény az, hogy minden tanítványa csatlakozott a halála után megalakult kommunista párthoz, ahogy – szerintem – ő is csatlakozott volna.

Már súlyos betegen feküdt, amikor értesítették, hogy a moszkvai Kommunista Akadémia tagjául választotta – egyedül őt a magyarok közül. Halálakor a magyar munkásság tíz percnyi munkabeszüntetéssel adózott nagy barátja emlékének.

Hadd álljon itt néhány szindikalista tanítványának rövid jellemzése, hogy némileg megismertessem azt a kört, amelyben mozogtunk. Főleg azokat sorolom fel, akiket személyesen ismertem és becsültem.

Bellér Ignác, a robusztus kazánkovács, apró gyöngybetűkkel vetette papírra feljegyzéseit, gondolatait. Állandóan tanult és jegyzetelt. Minden pénzét a mozgalomra költötte.

Az ösztövér Mosolygó Antal Fiumében ismerkedett meg a szindikalizmus tanaival. Azért jött haza, hogy hirdesse a „direkt akció" egyedül üdvözítő voltát. Ő, a direkt akció híve, a politikai munkáspártok létjogosultságának tagadója, az elsők között volt, aki belépett a Kommunisták Magyarországi Pártjába. És ő, az antimilitarista, elsőnek fogott fegyvert a Tanácsköztársaság védelmében.

Iskruljev Kriszta, a tüdőbeteg tanító, szemináriumokat tartott pedagógusoknak a Tanácsköztársaság idején.

A kedves, sokat mesélő Végh Dezső, az antimilitarista, aki az imperialista háborúban sokat ült börtönben, a Tanácsköztársaság alatt vöröskatona volt, majd a felszabadulás után Debrecen város polgármester-helyettese lett. Fia, aki tiszteli apja emlékét, ma a Magyar Népköztársaság hadseregének ezredese.

A haladó gróf, Batthyány Ervin, a szindikalista folyóirat, a *Társadalmi Forradalom* szerkesztője és kiadója, Tolsztoj példáját követve birtokán, Bögötén a parasztgyermekek számára iskolát nyitott, amelyben nem tanítottak hittant. Itt működött Tarczay Lajos is, akit később Amerikába vitt útja.

Szindikalista volt régi tanítóm, Bolgár Elek, a New York-i *Új Előre* egykori szerkesztője is, aki később a Szovjet Hadsereg tisztjeként tért vissza Magyarországra, és itt élénk külpolitikai tevékenységet folytatott.

Mérő Gyula, a híres, szocialistákat védő ügyvéd, Szabó

Ervin jó barátja, már egyetemi évei alatt ismerkedett a szocialista tanokkal és előadásokat tartott a munkásoknak.

A szindikalista csoport egyes tagjai lelkes hívei lettek a Magyar Tanácsköztársaságnak.

Mivel a szindikalisták mereven értelmezték azt a tételt, hogy „a munkásosztály felszabadítása csak a munkásosztály feladata lehet", Bellér Ignác, a kazánkovács nem látott valami szívesen minket, diákokat a szindikalista összejöveteleken. Ekkor már felmerült a háborúellenes röpiratok kiadásának gondolata. A röpiratok elkészítésére jobbára galileisták vállalkoztak, így hát el kellett fogadnia ezt a minden áldozatra kész sereget.

A városligeti Ezerjó vendéglőben folytak a megbeszélések. Ezeken a galileisták közül többnyire Duczynska Ilona, Sugár Tivadar, Sisa Miklós, Haász Árpád és felesége, Csillag László, Kelen József és én vettem részt.

Összeesküvés

Józsival barátságunk mind szorosabbra fűződött. Hetenként egyszer együtt vacsoráztunk egy belvárosi vendéglőben. A vacsorához előételt is rendeltünk. Mind komolyabban esett szó házasságunkról.

– Akkor majd le kell szoknunk az előételekről – mondtam fontoskodva.

– És az előéletekről.

– És az előítéletekről – fejeztem be a nyelvészkedést.

Ebben meg is állapodtunk.

1917. augusztus elseje nevezetes nap életemben.

A nap úgy kezdődött, hogy Józsi korán reggel felhívott telefonon. Azt kérdezte, nem volna-e kedvem megjelenni vele a VI. kerületi anyakönyvvezetőnél, és ha nem is örök hűséget esküdni neki, de mindenesetre feleségnek szegődni hozzá. Erre azt feleltem, nem megy az olyan könnyen, ahogy ő gondolja. Kiderült azonban, hogy a formaságokat ő már elintézte; a háborúnak az a nagy előnye – mondotta, hogy az ilyen dolgok igen hamar mennek, a kormánynak kell utánpótlásról gondoskodnia ebben a harmincéves háborúban. Különben is ez a legkedvezőbb alkalom, mert a szüleink nincsenek Budapesten. Így megkíméljük őket a nagy lakodalomtól, az ezzel járó költségektől és az anyai-apai könnyektől. Rám bízta, hogy keressek, mégpedig egy órán belül, két tanút, akik aznap szabadok. Nekifeküdtem tehát a telefonnak. Felhívott jó barátaink az első szóra kötélnek álltak, megtiszteltetésnek vették, hogy egy ilyen fontos ügyben tanúskodhatnak. Hamarosan meg is egyeztünk dr. Turán Géza orvossal, a volt és Darvas Simon még gyakorló galileistával, hogy tíz órakor megjelennek Városház utcai lakásomon. Ez alkalomra felöltöttem egyetlen fehér matrózruhámat, Józsi sötét ruhában jelent meg. Tíz órakor mindenre elszántan elindultunk. Konflisról vagy hasonló alkalmatosságról szó sem lehetett.

Így állítottunk be a VI. kerületi elöljáróságra (Józsiék arrafelé laktak). Az anyakönyvvezető nagy nemzetiszínű szalaggal átkötve, mint egy jobb havannaszivar, be is vonult. Mikor Józsinak feltette az obligát kérdést, hajlandó-e feleségül fogadni ezt a tisztes hajadont, Józsi méltatlankodva felelte:

– Mit gondol, miért vagyunk itt?

Az anyakönyvvezető a válasszal nem volt megelégedve. Kitanította, hogy ilyenkor kell elrebegni a boldogító „igent". El is rebegtük mindketten.

Amikor az anyakönyvvezető a nevemet – Fried Jolánt –

felolvasta, mintegy ellenpontként, kivágta a saját nevét: dr. Odry Zuárd. Odry Árpádnak, a nagy színésznek volt édestestvére – az Odry-fiúk mind ilyen hétvezéres nevet kaptak atyjuktól ajándékba.

Mi egy kicsit kuncogtunk a név hallatára. Az anyakönyvvezető még szükségesnek látta, hogy figyelmeztessen: ezzel állampolgári kötelességünknek eleget tettünk ugyan, de erkölcsi kötelességünk még hátra van: egyházi esküvőt is illik kötni. Miután már jó ideje kiléptünk egyházunk kötelékéből, ezt az intelmet eleresztettük a fülünk mellett, és aláírtuk a végzetes okmányt, az összeesküvésünkről szóló jegyzőkönyvet. Azután mind a négyen a Lukács-cukrászdánál kötöttünk ki, s rengeteg fagylaltot fogyasztottunk az ifjú férj számlájára. A tanúk innen dolgukra mentek, mi pedig nászútra az omnibusz tetején a Városligetbe és vissza, miközben a kocsissal együtt szidtuk a háborút.

Megbeszéltük, hogy este hatkor találkozunk a Dunakorzón és folytatjuk egy cukrászdában a fagylaltevést, majd hazatérve szüleim lakására, megkezdjük házaséletünket. De a sors másként határozott.

Délután négy órakor Józsi telefonált, hogy nem jöhet el a megbeszélt randevúra, mert az áramfejlesztőben valami hiba történt, és így csak holnap találkozhatunk ugyanott.

Jaj, de jó, feleltem, mert értem meg üzentek, hogy tanári konferenciára kell mennem. Halaszthatatlan.

De – és itt újra csak a sorsra kell hivatkoznom – este hét órakor hogy, hogy nem, összetalálkoztunk egy szigorúan titkos összejövetelen, nem rosszabb helyen, mint doktor Giesswein Sándor kanonok, pápai prelátus őfőméltósága palotájában. Giesswein volt ugyanis az a főpap, aki komolyan vette Krisztus urunk tanításait – és saját kereszténységét szocialista meggyőződését.

Így kezdődött házaséletünk...

Erre a napra még egyszer vissza kell térnem. Mikor ugyanis évek múltán a szovjet kommunista pártba való átigazolásunkra került sor Moszkvában, az igazoló bizottságban helyet foglalt régi barátunk, Mosolygó Antal is, akinek, amikor szigorúan azt kérdezte, mit csináltunk 1917. augusztus elsején, kis gondolkodás után azt feleltem, hogy ezt az estét magával töltöttem Mosolygó elvtárs, dr. Giesswein Sándor pápai prelátus társaságában. Maga volt a jobboldali és újdonsült férjem a baloldali szomszédom. Ott voltak: Szabó Ervin, Duczynska Ilona, Sugár Tivadar, Sisa Miklós, Haász Árpád és mások. Erre megtapsoltak, és ezt a dátumot (1917. augusztus elsejét) jegyezték be szovjet tagkönyvünkbe, az OK(b)P-hez tartozásunk dátumául. Sajnálatomra a magyar pártba való jóval későbbi átigazolásomkor csak az 1918. november 24-ét, a magyar párt megalakulását ismerték el, pedig olyan szép lett volna a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtti „sztázs", azaz párttagsági keltezés.

Tanítónk – a történelem

A hírek összevisszasága csak fokozódott, amíg egyszer, pontosan november 8-án este a nagy hírlapirodák üvegablakai óriási betűkkel hirdették: Oroszországban a bolsevikiek (így!) átvették a hatalmat! És már dörömbölt is az agyakban az első lenini dekrétum: FEGYVERSZÜNET! Békefelhívás! Az orosz fronton elhallgattak a fegyverek!

Óriási embertömegek olvasták és magyarázták a híreket.

Csodálatos órák voltak ezek! A színházakban, mulatókban félbeszakadt az előadás, az igazgató kijött a színpadra és iz-

galomtól remegő hangon adta tudtára a közönségnek: *keleten elhallgattak a fegyverek!* Többen felzokogtak.

Ott álltunk az Est-lapok nagy kirakata előtt és sírtunk.

Napokig megvettünk minden újságot. Az újságok a maguk módján reagáltak az eseményekre.

A *Népszava* november 9-én nagyjából értékelte az „új orosz forradalmat":

„Az orosz forradalom eddigi formája a polgári köztársaság volt . . . A most induló új forradalom tisztára proletármozgalom . . . A maximalista uralom – az azonnali béke követelése kifelé és a legnagyobb stílű szocialista kisajátító program befelé."

A klerikális *Alkotmány* aggodalmaskodott. Ugyanaznap ezt írta: „Igaz, hogy az új kormány kiáltványa a közvetlen békét hangoztatja, de kérdés, hogy milyen alapon?"

– Bolsevik alapon – mondtam –, a béke az béke.

A *Budapesti Hírlap* megállapítja: „A békének természetesen kedvez, ha minél nagyobb a zűrzavar és a felfordulás Oroszországban."

– És zűrzavar itthon a fejekben – mondja Józsi.

Gróf Apponyi Albert pedig, a „nemzet szakálla", az *Az Újság*ban így nyilatkozik: „Az orosz forradalom Isten felséges ajándéka nekünk."

– Még néhány ilyen felséges ajándék, és itt a világforradalom! – vélte Józsi.

November 10-én és 11-én az összes magyar lapok első oldalon közlik az orosz kormány fegyverszüneti javaslatát. Megindul a nagy áradat, amely a magyar kormány mértéktelen „békekövetelését" viszi nem éppen tiszta hullámain.

A *Budapesti Hírlap*ban november 15-én gróf Bethlen István „a kába Traján-ivadékok [a románok] nagyzási mániáján" gúnyolódik és kifejti saját külön nagyzási mániáját eképpen: „Csik és Háromszék körül . . . 15 000 négyzetkilométernyi

román karéj a miénk! . . . a Zsil- és Duna-szögletben Gorj, Dolj stb. megyékből 10 000 a miénk! . . . Ott van a világ legtisztább sója, másfél millió tonnás olaj évi hozadékú petróleumforrás . . . füstöljön az eljövendő magyar ipar alá!"

– Nem mondom, elég nagy étvágyúak ezek az urak – állapította meg Józsi.

Nem kevésbé lelkendező a *Népszava* november 14-i elmélkedése:

„Nemcsak egész hadseregek szabadulnának fel, amelyeket ma lekötve tart az orosz front, hanem . . . Oroszország csakúgy, mint békében, a központi hatalmak kimeríthetetlen éléskamrája lehetne . . ."

– Csak lehetne, de nem lehet . . .

– Hallgasd csak tovább!

„Az Oroszországgal kötött béke a központi hatalmak katonailag és gazdaságilag való legyőzhetetlenségét jelentené . . ."

– Iszunk már a jó orosz medve bőrére! – kiáltotta Józsi megbotránkozva. – És ezt a *Népszava* írja!

– Lássuk, mit ír a *Berlinszke Tidende* a svédországi Haparandából:

„Az orosz nagykövetség egész személyzete nem ismerheti el azt az áruló bandát, mely Pétervárott ideiglenesen felülkerekedett."

– Abéel (A. b. l.) – mondta Józsi. Szokott rövidítésünk azt jelentette: „Annyi baj legyen!" Két ilyen szép családi rövidítésünk volt, a másik: B. m. l. azt jelentette, hogy „bár már látnám". Ez akkor került használatra, amikor egy-egy vendég azt mondta: „Na, már megyek!" Ilyen volt a mi tolvajnyelvünk.

A *Világ* november 23-i riportját könnyes szemmel olvastuk.

„A fegyverszünetről és békéről szóló hírek este 8 órakor

kezdtek terjedni Budapesten . . . A színházakba, a mulatóhelyekre, vendéglőkbe, kávéházakba 9 óra felé jutott el a jelentés. Meghatóan szép jelenetek voltak. A színházakban, kabarékban, mulatóhelyeken valóságos örömmámor keletkezett. Az előadást félbeszakították, kihirdették a hírt . . . Olyan volt a hangulat, mint szilveszter éjszakáján. Csoportosulások keletkeztek. Az utcán hangosan tárgyalták a jelentéseket. Akiknek volt valami értesülésük, azok hangosan tudatták nemcsak ismerőseikkel, de ismeretlenekkel is . . ."

Alpári Gyula „Keletről jön a fény" című cikkében *(Neues Politisches Volksblatt*, 1917. november 24.) írja: „Az orosz békeajánlat mögött nemcsak az orosz kormány és az orosz nép áll, hanem mögötte áll a világ minden népe is."

A *Szocializmus*, a szociáldemokrata párt tudományos folyóirata megkérdőjelezi a címet: „Agrárállamban szocialista forradalom?" Ez persze nem egyezett a szociáldemokrata bibliával.

Úgy november közepe táján nagyobb háborúellenes tüntetésre készültünk. Józsi fogadkozott, hogy nem megy el, mert az Oktogon (ma November 7 tér) előtt géppuskák várják a tüntetőket és semmi kedve egy körsétáért agyonlövetni magát.

– Csak nem félsz? – kérdeztem tőle?

– Bizony félek.

Kivel találkoztam azonban éppen az Oktogon előtt, a rendőrbrutalitások kellős közepén, ha nem Józsival. Alaposan megkergették, sőt egy rendőrkard belevágott a fülébe, amely annyira vérzett, hogy egy patikába mentünk beköttetni a sebet.

Ekkor mondta el Józsi az alábbi anekdotát:

– Napóleon ott áll a königrätzi csatatér egy dombján és reszket. Adjutánsa csodálkozva kérdi tőle:

– Mon general, ön fél?

– Fiam, ha te úgy félnél, mint én, akkor rég elfutottál volna! – válaszolta Napóleon.

Ebből aztán megtanultam, hogy nem az a bátor, aki semmibe veszi a veszélyt, hanem az, aki bár teljesen átérzi, szembenéz vele.

Már mindenki torkig volt a háborúval. A kávéházi konrádok kiveszőben. A húrt tovább feszíteni olyan hazárdjáték volt, amit csak a magyar politikusok engedhettek meg maguknak. A nép éhezett. Már az utolsó rongydarab is felhasználásra talált. A csecsemők siralomvölgybe érkeztek és újságpapíros volt a pelenkájuk.

A *Népszava* november 13-i száma hírt ad arról, hogy a bécsi munkásság nagyszabású tüntetést és békegyűlést rendezett az orosz proletárforradalom mellett. Ezek után határozta el a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, hogy november 25-én, vasárnap nagygyűlést tart a városligeti Iparcsarnokban. „A mi szocialista, proletár és emberi feladatunk . . ., hogy a magunk módján és a magunk országában meg kell segítenünk a békéért és szociális igazságért harcoló orosz forradalmárokat" – hangzik a felhívás. A kormány a felvonulást erre a napra betiltotta.

Bár szervezett felvonulás nem volt, a főváros minden pontjáról özönlött a nép a Városligetbe. Velük haladtunk mi is. Zúg, ömlik az emberár, táblákkal, fehér békezászlókkal vagy – a költő szavaival – „pirosló arccal és piros zászlókkal". A legtöbb táblán egy szó ismétlődik: BÉKE. A cipészmunkások csoportja nagy fehér transzparenssel jön. Nincs rajta felirat, de mindenki ért belőle. Minden munkás az utcán van, betegek vonszolják nehéz tagjaikat.

Az Iparcsarnokban hirdetett gyűlésen az óriási vasvázas terem kicsinek bizonyult a tömeg befogadására. A Városliget

széles térségein, a fákon, lámpaoszlopokon is emberrajok ültek.

Bokányi Dezső, a magyar munkásság legnagyobb szónoka betegágyából kelt fel, hogy üdvözölje a nagy orosz proletárforradalmat. Hatalmas beszéde megrezegteti a vasvázakat.

„Az orosz forradalom nyújtja Európa felé a kezét."

Viharzik a tömeg, kiabál: Éljen az orosz szocialista forradalom! Tanuljunk az oroszoktól! Nem termelünk többet a háborúnak! A munkásság teremtsen rendet!

És mindenhonnan és mindenki ajkáról: Békét! Békét!

A téres Városligetnek hat helyéről, hat szónok köszöntötte a békét hozó nagy Orosz Szocialista Forradalmat. És amikor elvonult az izgatott tömeg, megérkeztek a poros, fáradt pilisi bányászok is, akiknek külön szónoklatot tartottak, hogy szelepet nyissanak lelkük nagy álmának, békeakaratuknak. Azután leültek kissé pihenni a letaposott fűre, de nemsokára indulniok kellett, hogy éjfélre hazaérkezzenek.

Karácsony

Az orosz proletárforradalom híre már másfél hónapja dobolt a munkásszíveken, mikor 1917 karácsonyára megjelent *Az Est*ben az első vers Leninről. Pásztor Árpádé a dicsőség, hogy megírta. Lenin krisztusi mezben, megváltóként jelenik meg itt.

Új Krisztus jött. De oly közel ma még,
Hogy fel sem éri ez a nemzedék,
S nem súgja szent érzések percein:
Lenin! Lenin! . . .

Termő lombbá lettek a fegyverek,
Testvérekké lettek az emberek,
Karácsony volt épp a föld térein . . .
Lenin! Lenin!

A verset azóta sokszor szavalták, sokszor el is felejtették, de 1918-ban a munkásfiatalok minden ünnepükön elmondták.

A költő azonban nem nőtt fel verséhez. A Magyar Tanácsköztársaságról írt hazug és aljas regényt, nyilván, hogy feledtesse szép Lenin-versét.

Az új költészetben Lenint már nem Krisztusnak, hanem forradalmárnak ábrázolják. „Lenin példája fenyeget, tanít" – írja Komját Aladár.

917 lett volna a címe Komját Aladár folyóiratának, amelyet 1918 elején kívánt kiadni. A cenzúra már címéért is betiltotta a lapot. Akkor még betilthatta.

Komját ezt írta a lap programjáról:

„Az irodalmat is 1917 szellemében akarjuk."

Bányai Kornél „A fáklyás ember" című versét hadifogságban írta Leninről:

És akkor megjelent a fáklyás ember, az új szóval kiáltó
Földi terekből nagy, mutogató magasság felé.
És parazsakat vetett az éjszakába és délibábos homlokával
És szívével, mely új emberért és szeretetért muzsikált,
Koporsós egekre lobbant, mint a hajnal.
Halovány arcából mint két sistergő fáklya tündökölt a láng.
Minden megszépült szemétől, és az emberekről
Sikoltva leomlott a hályog és a vas.

Versei először Szovjet-Oroszországban jelentek meg magyarul: 1918-ban Omszkban, 1920-ban Taskentben. Mikor

hazatért, már a fehérterror véres ekéje szántotta a magyar ugart. „Homoktelepen" lett tanító, itt is halt meg 1934-ben, 38 éves korában, akkor, amikor egész Magyarország egy nagy homoktelep volt.

Az 1917. év karácsony estéjét a Lipták-gyárban töltöttük, a gyár főbizalmija, Chlepko Ede meghívására. A galileisták közül Duczynska Ilona, Sugár Tivadar, Sisa Miklós jöttek ki, és szónokként én tartottam velük.

Szép karácsonyfa volt, már amennyire ilyenre a háború negyedik esztendejében tellett. A fa alatt annyi titokzatos csomag, amennyi gyermeke volt a gyár munkásságának. Ezért az ünnepi beszéd megfelelően rövid volt, de legalább 5 évi börtön járt volna érte.

„A szeretet és a béke ünnepén nincs szeretet és nincs béke, nem hallgatnak el a fegyverek. Szovjet-Oroszország megmutatta, hogyan kell békét csinálni. Tanuljunk az oroszoktól. A béke csak alulról, a néptömegekből jöhet. Az urak nem tudnak, és nem is akarnak békét kötni, de előttünk már ott lebeg az orosz példa. Ha kell, tudunk majd mi is oroszul beszélni" – mondottam.

Az est fénypontja a csomagok kiosztása volt: vadonatúj gyermekcipők, amelyekben némi karácsonyi cukorka húzódott meg. Mind a cipők, mind tartalmuk zajos tetszést aratott. Nekem csak azért tapsoltak, mert hamar befejeztem beszédemet. Megkezdődött a csereberélés, amíg csak nem talált minden gyermekcipő megfelelő gazdára.

Ez volt a mi karácsonyunk az emlékezetes 1917. évben.

Újévi ajándékként pedig betört a kaszárnyákba röpiratunk, amely így szólt katonatestvéreinkhez: „Testvéreink, eszméljetek! Az orosz katonák már rájöttek arra, hogy a föld, melyet meg kell hódítaniuk, a saját országukban van, hogy az ellenség, mellyel, ha kell, fegyverrel is szembeszállnak – a földes

grófok és iparbárók élősdi csapata, mely a különböző nemzetiségű Földtelen Jánosokat és Nincstelen Pétereket egymásra uszítja . . ."

A forrongó 1918-as év

A háború megtépázta a szervezett munkások sorait. Mindennek ellenére erősödött a forradalmi hangulat még azokban az időkben is, amikor a pártszervezetek taglétszáma csökkent. Ott sistergett a gondolat, hogy a munkásság nagy igaza utat tör a harcmezők felett.

Az urak a Nagy Október után minden jelszavukból kikoptak. Már a Piavénél, az Isonzó fennsíkjain „védték a hazát" a fáradt hadfiak. Minél véresebbek voltak a fenyegetések, annál inkább benépesítette az erdőt a katonaszökevények növekvő tábora. Zöld káderokról beszéltünk már akkor, így hívták az erdőben bújdosók összeverődött csapatait. A falvak népe pedig élelmezte bújdosó fiait.

Az utca képe már határozottan forradalmi volt. Léptennyomon tüntetések, kardlapozások. Emlékszem egy nőtüntetésre, amely „Adjátok vissza fiainkat, férjeinket!" jelszóval indult, és igen viharosnak ígérkezett. Az asszonynép vonult az Andrássy úton a Városliget felé, amikor szembetalálkozott a feltűzött szuronyú katonasággal. Az asszonyok harsányan kiabálták: „Miattatok tüntetünk, és ti szuronnyal jöttök ellenünk?" A katonák pedig szuronyaikat kissé ferdén, lefelé tartva rohantak keresztül sorainkon. Nem emlékszem, hogy valaki is megsérült volna . . .

A szociáldemokrata szónokokat akkor már alig hallgatták meg, volt eset, amikor megverték őket. Még Bokányi Dezsőt,

kedvelt szónokukat sem akarták végighallgatni, ha kényszeredetten a választójogról és hasonló, idejétmúlt dolgokról kívánt pár szót ejteni. Akkor már nem volt tanácsos a régi verklit nyekergetni a munkások között. Már mindenki a békéről beszélt, mégpedig olyan békéről, amelyet a nép harcban vív ki magának.

1918. január elsejének éjszakáján lakásunk harmadik, egyébként lakatlan szobájában néhány galileista röpiratokat sokszorosított. A röpirat szövegét Sisa Miklós és Haász Árpád fogalmazványai alapján tanítónk, Szabó Ervin hagyta jóvá.

Nagy volt a sürgés-forgás. A sokszorosítógépet, papírt, festéket orosz hadifoglyok szállították fogolytáborukból. Őket Jusztusz Vladimir, a régi bolsevik, Lenin barátja révén ismertük és szerettük meg, aki hadifogolyként egy budapesti gyárban dolgozott. Onnan jött a buzgó és minden ízében lángoló fiatal forradalmár is, aki Solem névre hallgatott, de mi csak Sólyomnak hívtuk. Élénk, kedves fiú volt. Mikor sokszorosításra került a sor, amelyen minden összegyűlt társunk részt kívánt venni, ő azt tanácsolta, hogy az éjszaka folyamán csak két-két diák vállalkozzék a munkára, akiket egy-két óra múlva mások váltsanak fel. De mi mind ott tolongtunk a kis szobában, dehogy is mulasztottuk volna el ezeket a fontos pillanatokat. Erre Sólyom egy orosz példázatot mondott el, ami körülbelül így hangzott:

– A muzsik ökröcskéjével szántotta földecskéjét. Az ökör szarvára egy legyecske telepedett, és kitartott a szántás végéig magas őrhelyén. Azután, mikor az ökröcske holtfáradtan az istállóba tért, a légy felsóhajtott: – Derekasan megdolgoztunk ma.

A hasonlat világos volt és mi, a fölöslegesek, szégyenkezve tértünk nyugovóra, lelkére kötvén társainknak, hogy két óra

múlva biztosan felköltsenek. Fel is költöttek, és így „váltott lovakkal" haladt a munka. Reggelre a kiosztandó példányokat már el is szállították.

Ez az epizód adott alkalmat később a Galilei-pör vádlottjának, Kelen Józsefnek arra a védekezésére, hogy mit tudja ő, mit csináltak vendégei a harmadik, lakatlan szobában, mikor ő az igazak álmát aludta.

Január első napjaiban buzgón terjesztettük a röplapokat, január végére pedig az egész társaság lakat alá került. Ez az év is jól kezdődött . . .

Január második felében három nagy esemény történt. Az első: kétségessé vált a breszt-litovszki béketárgyalások kimenetele. Veszélybe került az orosz forradalom sorsa, az éhes német farkas ismét támadásra készen állt.

A második: a munkásság nagy csalódása, a meghiúsult békereményeket követő általános sztrájk lefúvása. Pedig „mikor a sztrájktanyára mentünk, úgy csókoltuk meg feleségünket, gyermekeinket, hogy forradalomba megyünk" – mondta az árulásra következő rendkívüli pártkongresszuson az egyik felszólaló, jól kifejezve a munkások hangulatát.

A harmadik esemény, ami bennünket közvetlenül érintett: a Galilei-kör helyiségeinek bezárása és tagjainak üldözése volt. Társaink egy részét már letartóztatták, amikor a rendőrség egyik alkalmazottja, Wagaszt József figyelmeztetett, hogy másnap reggelre tűzték ki a házkutatást és letartóztatásunkat. Még egy éjszakánk van tehát eltüntetni a nyomokat és készülni a börtönre. Nagyon féltettük a kis nyomdagépet, amelyet Józsi fabrikált össze. Végül is férjemnek mentő ötlete támadt: betegséget kell szimulálnom, mert a kis nyomdagép szerényen meghúzódhat ágyam sodronya alatt. Magunkhoz kértük dr. Turán Géza orvos barátunkat, aki jóféle porokkal nagyobb lázat idézett elő, azután kitanított egy „forradalmi

vesegyulladás" szimulálására. Eleinte nem akartam lemondani a mártír szerepéről, de azután beláttam, hogy így okosabb.

Hat detektív és egy rendőrtisztviselő már korán reggel bezörgetett szerény lakásunkba. Nagyon titokzatosan viselkedtek, mintha félnivalójuk volna. A rendőrtisztviselő úgy látszik, megijedt a sok könyvtől, hogy ezt mind át kellene néznie, és gyanakodva csak a könyvcímeket vizsgálgatta. A válogatás határozottan nem tetszett neki. Csupa destruktív könyv és sok matematika. Ezek legalább nem ártalmasak. Végre a legalsó polcon megpillantott pár ismerősebb könyvet: „Az állatok világa", Brehm 12 kötetes műve sorakozott ott.

– Látják, ezek az értelmes könyvek! Ha mindig ilyeneket olvasnának, sohasem kerülnének bajba – mondotta. Ez már nekem, a haldoklónak is sok volt. Elhaló hangon suttogtam:

– Ha csak állatok volnának a világon, ez a 12 könyv teljesen elegendő volna. De mivel léteznek emberek és emberi társadalom is van ... – mondottam, és kimerülten hullottam vissza párnáimra.

Józsi ez alatt némi itallal kínálta meg a rendőrfelügyelőt, nemsokára kedélyesen poharazgattak a kisasztalnál.

– Ugyan kérem, mit akarnak maguk azzal a szocializmussal nálunk, Magyarországon? A magyar parasztnak büdös a szocializmus! – nyilatkoztatta ki a rendőrfelügyelő.

– Láttam én már aratósztrájkokat is – dünnyögte fogai közt kedves férjem, miután semmi kedve sem volt megagitálni a rendőrfelügyelő urat.

Több alkohol nem lévén, a rendőrök távozásra készülődtek.

– Mérnök úr, magának talán kellemetlen lenne, ha megvasalva vezetnők végig az utcán. Megengedem, hogy saját számlájára konflist rendeljen!

– Hogyne! Engem tartóztatnak le, és még én fizessek – fakadt ki Józsi. – Erre az akcióra egy krajcárom sincs!

Valószínűleg a rendőrfelügyelőnek lett volna kellemetlenebb a dolog, így ő rendelt kocsit a „bűnös" elszállítására. Engem pedig két detektívvel otthon hagytak, és azzal biztattak, hogy majd kiküldik a rendőrorvost.

Megcsókoltuk egymást, és a menet elvonult. A takarítónővel üzentem anyámnak és ő – „betegápolónői minőségben" nálam teljesített ezentúl bizonytalan időre szolgálatot.

Másnap este vendéget kaptam: férjem testvéröccse, Korvin Ottó keresett fel. Még aznap éjjel elszállította a sokszorosítógépet, és ettől kezdve folytatta most már teljes dicsőséggel azt a röpiratgyártást, amit mi nem egész dicstelenül kezdtünk. Kiváló szervezőkészsége már ekkor megmutatkozott.

Ottó néhány könyvet hozott nekem, hogy ne unatkozzam. A könyvek közt ott volt Leonyid Andrejevnek, „A hét akasztott" című kötete.

– De Ottó, itt még igazán nem tartunk!

Komolyan rám nézett, és azt felelte:

– Aki erre az útra lép, annak mindenre el kell készülnie!

Hányszor jutottak eszembe szavai, amikor 1919 szörnyű telén kétségbeesetten csüngtem Bécsben a telefonon, hogy anyámtól valami hírt kapjak Ottóról!

Egyedül maradtam édesanyámmal, ha nem számítom azt a két detektívet, akire megfigyelésemet bízták. Ezekkel hamar megállapodtam, hogy szökésemtől nincs mit tartaniok, bátran ülhetnek otthon vagy a kávéházban, és megírhatják jelentéseiket, hogy „semmi gyanúsat nem észleltek".

Egyszer csak úgy sötétedéskor beállított Sólyom.

– De hiszen magát körözik! – mondtam.

– Ott, ahol én voltam, a kutya sem keres.

Ő ugyanis végigülte a Szociáldemokrata Párt kongresszusát, a karzaton.

Barátaink legtöbbjét letartóztatták. Én naponta nagybeteg

hez méltó reszketeg betűkkel írtam Józsinak. Egy fiatal rendőrfogalmazó hozta-vitte erősen cenzúrázott leveleinket. Határozottan szimpatizált velünk, mert nagyon szívélyes volt. Ki ne szimpatizált volna 1918-ban azokkal, akik nem akartak többé háborút!

A galileisták perének tárgyalását szeptemberre tűzték ki, de Józsi már hamarább szabadult. Kikérte őt a Közúti Villamos Társaság igazgatósága mint nélkülözhetetlen főmérnökét, aki többek közt a csepeli hadiüzemet is ellátja árammal.

Józsi egy este csak beállított, mintha mi sem történt volna. Egész éjszaka egymást átkarolva feküdtünk, és ő arról a gazdasági elméletről beszélt, amit hosszú börtönnapokon és éjszakákon át kigondolt. Ha jól emlékszem, az ország központi egységes áramellátásáról magyarázott. Érdeklődéssel, de álmosan hallgattam, el-elszundítva.

Az esemény egészségi állapotomnak határozottan használt, és amikor ellenem is visszavonták a vádat, ruganyos léptekkel távoztam otthonról, egész nap az utcákat róttam, új színben láttam a világot.

Józsi másnap reggel hivatalába készült.

– Szerinted mit feleljek, ha felszólítanak, hogy most már elég volt a politizálásból? – kérdezte.

– Semmi esetre se hagyd feltételhez kötni a munkádat.

– Én is úgy vélem. De meggondoltad-e, hogy egy ilyen felelet az állásomba kerülhet?

– És ha! A börtönben sem kerestél pénzt.

Itt kell megemlítenem, hogy Szabó Ervin közbenjárására én őrizetbevételem alatt is megkaptam a fizetésem felét.

Később, már a polgári demokratikus forradalom után, mikor az ország képviselő-választásra készülődött, a Közúti egyik igazgatója, Milch úr megkérdezte Józsitól:

– Maga melyik kerületben lép fel?
– Semelyikben, igazgató úr.
– Nem értem – hangzott a válasz. – Akkor miért csukatta le magát?

Tavasszal megérkezett orosz fogságból régi jó barátunk, Seidler Ernő, Szabó Ervin unokaöccse. Tőle, az időközben bolsevikká, vöröskatonává lett baráttól hallottunk először autentikus híreket az Oroszországban történtekről. Hogyan verik ki mindenünnen az ellenforradalmi bandákat, milyen nagy erő a földosztás, mint állja a sarat a Vörös Hadsereg, amelynek soraiban százezrével küzdenek magyar katonák, akik Szovjet-Oroszországban is a magyar földért harcolnak.

1918 közepe táján két orosz elvtárs állított be hozzánk, és kereste férjemet, aki történetesen nem volt otthon. Nagyon titokzatosak voltak. Vöröskeresztes delegáció tagjaiként mutatkoztak be. (Az egyikükkel, dr. Weissbroddal később Moszkvában találkoztam, akkor ő volt a II. számú városi kórház igazgatója.) Megadtam nekik férjem hivatali telefonszámát. Azután tudtam csak meg, hogy kommunista lap alapításáról volt szó, amihez Józsi még nem találta elérkezettnek az időt. Később találtam meg Hirossik János feljegyzéseiben, hogy nála is jártak hasonló céllal és hasonló eredménnyel.

1918. május elsejére jelent meg az utcákon Ottóék röpirata: „Változtassátok vörös májussá ezt a véres májust!" Ebben az évben tüntetett a munkásság a nagy háború alatt először a Városligetben.

Ezután tartóztatták le a röpirat kibocsátóit: Sallait, Mosolygót és még néhány forradalmi szocialistát, de szerencsére Ottót és Szabó Ervint elkerülte a letartóztatás veszélye. Ottó ellen kiadták a házkutatási és letartóztatási végzést, de kihallgatásakor olyan ügyesen viselkedett, hogy elbocsátották.

Az elvtársak egy része előtt gyanússá vált Ottó személye. A gyanúsításokat nehezen viselte el, és élete példájával, majd halálával kellett bizonyítania ártatlanságát . . .

Júniusban a MÁV gépgyár udvarán elhangzott sortűz után leálltak a gyár munkásai. Példájukat a többi üzemek dolgozói is követték. A vasutasok bátor és testes vezetője, Landler Jenő pedig kijelentette:

– Elmúlt a szavak ideje, most a tettek következnek.

Landlert letartóztatták. A vasutasoknak most már eggyel több okuk volt a sztrájk folytatására. Landler Jenő csakhamar ki is szabadult.

Nyolc napig nem szállítottak a vasutak élő ágyutölteléket a frontra.

A nagy pör

1918 szeptemberében zajlott le a galileisták pöre. A törvényszék zárt ajtók mögött tárgyalt. Csak hat bizalmi férfit engedtek be a tárgyalásra, de egy ország figyelt reá. A bizalmiak egyike dr. Giesswein Sándor pápai prelátus volt.

Megjegyzem, hogy mikor az ellenforradalom alatt a képviselőházban szemére hányták Giessweinnek galileista összeköttetéseit, az öreg azt felelte:

– Keresztényibbek voltak azok, mint maguk!

A Conti utcai tárgyalóterem előtt ott szorongtunk mi, szabadlábon levő galileisták és forradalmi szocialisták. A zárt tárgyalásról nem sok szivárgott ki, de a jegyzőkönyvek rögzítették az elhangzottakat.

Duczynska Ilona vallomásában elmondta, hogyan került kapcsolatba a galileistákkal. Beszélt arról, hogy a munkások

Kelen Jolán 1918-ban

Édesanyja

Öccsével, Janikával

Szabó Ervin

Korvin Ottó 18 éves korában

Kelen József

Városmajor utca 42. E házban, Kelen Józsefék lakásán alakult meg 1924. november 24-én a Kommunisták Magyarországi Pártja
1918

A köztulajdonba vett műkincsek kiállításán készült fotó (1919)

Séta a várban (1919)

Kelen Jolán Berlinben született kislányával, Verával

Férjével a németországi emigrációs évek egyik emlékezetes karácsonyán

Vera Ottival a moszkvai gyermekszínházban . . .

. . . és évek múltán az esküvőjén. Münnich Ferenc mint tanú aláírja az anyakönyvet

A Virányos úti Kelen József iskola névadó ünnepségén (1971)

Leningrádban (1970)

A XII. kerületi pártértekezleten (1974)

az orosz forradalmat a béke reményében üdvözölték. A világ fellélegzett. De amikor a breszt-litovszki béketárgyalások megszakadtak, a munkásság elégedetlensége utcai tüntetésekben nyilvánult meg. A katonákhoz szóló röpirattal az volt a céljuk, hogy felvilágosítsák a katonákat, ne lőjenek saját testvéreikre.

A bíró megkérdezte: nem gondolta-e, hogy a katonaság tényleg megfogadja-e tanácsukat és leteszi a fegyvert?

Ilona azt felelte, hogyha minden ország katonái leteszik a fegyvert, abból csak jó származik.

A bírónak arra a kérdésére, nem tagadja-e, hogy osztályharcra hívott fel, a bátor Ilona egyszerűen így felelt:

– Nem tagadom.

A védőnek arra a kérdésére, akart-e forradalmat csinálni, azt felelte: hogy forradalmat nem lehet csinálni, a forradalom érlelődik.

Duczynska tudását és nagyszerű kifejezőkészségét vádlói is kénytelenek voltak elismerni.

Sugár Tivadar jól felépített beszédében vázolta a háborús viszonyokat, azután rátért a breszt-litovszki béketárgyalások eredménytelenségére. A német militarizmus brutálisan felrúgta a békét, és a központi hatalmak jó szövetségeseknek bizonyultak, ők sem akarták elfogadni a becsületesen nyújtott békejobbot. Ebben a légkörben született meg a „Munkástestvéreink!" felszólítással kezdődő röpirat.

A tárgyalásvezető kérdésére, hogy miért akartak röpiratot terjeszteni, Sugár azt felelte:

– Nem akartuk néhány száz röpirattal megváltoztatni a világ sorát. De nem tudtunk hallgatni. Ez erkölcsi kényszer volt számunkra. Károlyit, ezt a becsületes politikust hazaárulónak bélyegezték. A Galilei-kör kiadványait elkobozták ... Azt hirdettük, amit az általános sztrájk írt zászlajára. Őket

persze nem merik felelősségre vonni, de egy pár diákot megbüntetnek.

A tárgyalásvezető megjegyezte, hogy nem az állam politikájáról, hanem röpiratterjesztésről van szó.

Sugár kijelentette, hogy az újságok vérgőzös uszító cikkei megjelenhetnek, csak a békéről szóló cikkek nem. Ezzel indokolta a „Katonatestvéreink!"-nek szóló röpirat terjesztését.

A tárgyalásvezető kérdésére, miért festették a háborút olyan rettentő sötét színben, Sugár méregbe jött:

– Hogy én festettem a háborút sötét színben? Ha Shakespeare tollának erejével bírnék, akkor sem tudnám megjeleníteni azt a mérhetetlen szenvedést, amit a katona a fronton elvisel. A tények maguk izgatnak, nem azok megállapítása.

Így folyt még egy darabig a vádlottak kihallgatása, akik bátor fellépésükkel szinte vádlókká léptek elő.

Amikor a tárgyalásvezető „a mi jó királyunkra" hivatkozott, aki mindig is békét akar, Sugár csak annyit felelt: mindig békét akar, és mindig háborút csinál.

Kelen József mindent tagadott. Mint már említettem, arra hivatkozott, hogy korán lefeküdt, nem tudhatta, mit csinálnak lakói a kisszobában.

Kihallgatták még Csillag Lacit, Végh Dezsőt és néhány tanút, azután került sor a védőbeszédekre. Mérő Gyula és Nagy György, a két kiváló védőügyvéd nyomós érvekkel, szellemes fordulatokkal próbálta menteni a vádlottakat.

Nagy György Anatole France-nak a „Miasszonyunk bohóca" című novelláját használta fel védence ügyének bagatellizálására. A történet egy vásári bohócról szól, aki bukfenceket vetett a dologtalan nép olcsó mulatságára. De a szíve annyira tele volt vallásos rajongással, gyermeki áhítattal, hogy elment szerzetesnek. Itt látva, hogy a szerzetesek egymással nagy versengve dicsőítik Máriát, elszomorodott. Mivel szolgáljon ő, az egyszerű, tudatlan, gyámoltalan ember Máriának? Fájt a

lelke, hogy nagy hódolatát Miasszonyunk iránt kifejezni nem tudja. Egyszer egy leselkedő barát meglátja, hogy a Szent Szűz lábai előtt bukfenceket vet, lábával golyókat dobál. Egyszerű lélekkel avval szolgált Máriának, amivel másokat megnevettetett . . . És Mária leszállt emelvényéről, köpenye szárnyával megtörölte a lábaihoz fáradtan boruló bohóc verejtékező homlokát . . . Ilyen hívő, egyszerű szívvel áldoztak a béke szent eszméjének ezek a gyerekek – fejezte be védőbeszédét Nagy György. A híres ügyvéd, Baracs Marcel pedig kijelentette: – Bár én tudnék olyan hittel hinni, mint ezek a gyerekek!

Az ítéletet 1918. szeptember 28-án már a nyilvánosság előtt hirdették ki. A fővádlottakat két-három évi fogságra ítélték, a többieket felmentették. Elvonulásukkor a tömeg szimpátiatüntetést rendezett számukra. Hiába, már más szelek fújtak . . .

Őszirózsák

1918. október 15-én Károlyi Mihály, ez a tisztességes gróf — mert ilyen is volt az évszázadok folyamán egy-kettő Magyarországon — így szólt:

„Az élők nevében és azok nevében, akik már meghaltak, kijelentem, hogy ez a háború a magyar nép félrevezetése volt."

Nagy volt a felzúdulás. A képviselő urak a szónok felé rohantak: meg akarták verni. De párthívei a mozdulatlanul álló Károlyit testükkel védték. A nagy ordítozásból kihallat-

szott annak a Windischgrätz hercegnek a hangja, akinek krumpli-panamájától volt hangos a közélet:

– Megverni! Megverni! Hazaáruló!

Nem verték meg.

Amikor Tisza a Parlamentből távozott, kocsijánál Lékai Jancsi le akarta lőni. A szelíd Tisza-merénylő azonban elfelejtette kibiztosítani revolverét. Ez a kudarc Tisza életét két héttel meghosszabbította. Neki sorstragédiaszerűen vesznie kellett.

Másnap, október 17-én Tisza István szenvtelen hangján kijelentette a képviselőházban: „...ezt a háborút elvesztettük!" Ekkor már nem hangoskodtak a képviselő urak, dermedt csend fogadta Tisza szavait.

Ezekben a napokban tört ránk a spanyolnátha. Nagy lázban feküdtünk. Ottó közben hozta a híreket: – Megalakult a Nemzeti Tanács! – Nagy vérengzés a Lánchídnál! – A rendőrség is csatlakozott a Nemzeti Tanácshoz. – Az aktív tisztek felesküdtek a Nemzeti Tanácsra. – A nemzetiségek nem akarnak többé a Monarchiához tartozni.

Elkövetkezett a nagy nap, 1918. október 31-e. Ottó előzőleg jelezte: – Éjszaka elfoglaljuk a pályaudvarokat. Leáll a telefonközpont. Általános sztrájkot hirdetünk.

Mi lázzal küszködve reggel valami jelet kerestünk: sikerült-e a felkelés.

Ha nem jön újság...

Ha nyugtalan az utca...

Egyszer csak teherautó állt meg a házunk előtt. Elsőnek barátunk, Fémes Beck Vilmos, kitűnő szobrászunk ugrott le róla, utána jó néhány katona. Betódultak a szobába.

– Ha nem jöttök a forradalomhoz, a forradalom jön el hozzátok! – kiabálta Beck Vili.

Imbolyogva hoztam be kenyeret, némi szalonnát, ami csak

található volt egy háborús háztartásban. Mindez egy perc alatt eltűnt, és a csapat nagy éljenzés közepette elvonult...

Nemsokára megjelent Ottó, aki nagy szerepet vitt a történtekben.

– Győzött a forradalom! Kikiáltottuk a békét, az elszakadást Ausztriától...

– De mi lesz a királlyal? – kérdeztük.

– Király? Hát az is van? Erről teljesen elfeledkeztünk.

Erre sürgősen felgyógyultunk.

November elején még a szociáldemokrata párt szolgálatában mentem ki a Déli pályaudvarra, hogy megfelelő felvilágosítással lássam el a hazatérő katonákat. Ide özönlöttek ugyanis azok, akik az olasz fronton „védték a hazát".

A túltömött tehervonatok hangos hurrázással gördültek be a pályaudvarra. Mindegyiken suta kézírással krétával a bűvös, a megváltó szó: BÉKE.

A vitézek leugráltak a vonatról, a főváros forró pótkávéval várta őket, a lakosság is kihozta azt, amit éppen erre a napra őrzött meg. A hangulat emelkedett volt.

Felálltam az egyik teherkocsira, amelyen az a felírás díszelgett: Negyven ember vagy hat ló – ennyi becsülete volt ekkor az embernek –, és szónoklatomba fogtam:

– Katonák! Ne feledjétek, hogy ki küldött titeket a háborúba és... – de a mondatot már csak Kelenföldön fejezhettem be, mert az állomásfőnök, aki nyilván nem értett egyet velem, kitolatta a vonatot a szónokkal együtt a pályaudvarról.

Nagy nehezen kerültem vissza, vonatról vonatra ugrálva, de poszomat nem hagytam el. Csak azon igyekeztem, hogy a legközelebbi szónoklatomat már olyan szószékről tartsam, amelynek lehetőleg nincsen kereke...

Észrevettem, hogy az érkező katonákat egy tiszt kétfelé terelte:

– Balra álljanak a magyarok, jobbra az oláhok, tótok, rácok, németek! – kiáltotta a tiszt. A katonák követték utasításait. De azzal a jelszóval, hogy a független Magyarország területéről nem megy ki semmiféle hadianyag, kezdték a nem magyarokat tisztára levetkőztetni. Először a derékszíjakat kapcsolták le róluk, és dobták egy erre a célra odaállított ruháskosárba, majd a pénzüket, érdemjeleiket szedték el tőlük, némelyiknek még a csizmáját is lehúzták. November volt, és a katonák átkozódtak. Kétségbeesetten telefonáltam a nemzetiségi minisztériumba, magával Jászival akartam beszélni, de ő nagyon el volt foglalva, nem ért rá...

Végül is jó barátomat, Seidler Ernőt hívtam fel, aki csakhamar ott is termett. Persze, a honmentő akciót azonnal leállította, és szidta a dologban sürgölődőket, hogy így akarnak barátokat szerezni a környező országrészekben.

– Kíváncsi vagyok – mondta –, hova megy ez a sok jóféle hadianyag?

Később megtudtuk: az egészet Kirchner altábornagy úr lakásába szállították. Hogy onnan azután hova feketézték el, azt már nem sikerült kifürkésznünk.

Hát ez is előfordult az „őszirózsás forradalomban", amelytől mindenki mást várt: a parasztok földet, a munkások beleszólást a munkába és mindkét osztály kárpótlást a sok szenvedésért.

Egyiket sem kapták meg.

November 16-án a Parlament előtt óriási tömeg. Mindenki kiabál: „Éljen a köztársaság!"

– Köztársaság, de milyen? – Ezt a kérdést először Nyisztor György, a parasztvezér vetette fel. Éles paraszti ésszel rögtön a dolog elevenére tapintott.

A tömegben megpillantottam egy öreg reszketeg negyvennyolcas honvédet. Mindenki utat nyitott neki. Néhány fiatal vállára kapta és bevitte az Országházba. Ő biztosította a kontinuitást a 48-as és 18-as köztársaság között. Szegény, nagyon ijedtnek látszott, nyilván attól félt, hogy leejtik.

Eddig csak a Nemzeti Múzeumban láttam öreg honvédeket múzeumi őrök képében. Ezzel fizették őket – nyugdíj helyett.

Láttam, hogy valami fehér jeggyel be lehet jutni a képviselőházba. Egy fehér villamosjegyet tűztem a sapkámra, és szépen besétáltam vele. Ott már Korvin Ottó és Lévai Oszkár köré gyűltek a fiatalok. Hamar megtaláltam őket, és hozzájuk csatlakozva kiáltoztam: „Éljen a szocialista köztársaság!" Ez már Nyisztor elvtársunkat is kielégítette.

A Parlament előtt az emberek a fejüket kapkodták, mert repülőgépről röpcédulákat szórtak feléjük. Nagyon nehéz volt egyet is elfogni. De Ottótól megtudtuk a szöveget: az új, forradalmi kormány működését azzal kezdte, hogy eltitkolta a lakosság elől azt a szikratáviratot, amelyben a szovjet kormány üdvözli a forradalmi útra tért magyar népet, és biztatja, ne engedje magát félrevezetni a burzsoáziától, hanem segítse a forradalmat a végleges győzelemre. A röplap végül követeli: „Legyen vége a titokzatos mesterkedéseknek! Sorsunkat magunk akarjuk intézni! Szocialista köztársaságot akarunk! A forradalmi szocialisták."

A repülőgép Mosolygó Antal jóvoltából száguldozott a magyar égen, mert ő mint a Mátyásföldi Repülőgépgyár munkása szervezte meg a röplapok leszórását.

Az őszirózsák gyorsan elhervadtak, de a tőke uralma megmaradt. Kezdődtek a bajok.

A kapitalisták hamar észrevették, hogy a forradalom jámboran indul, de nem a kedvük szerint folytatódik. A minde-

nütt megalakult munkástanácsok belebeszéltek az urak dolgába, bevezették a nyolcórás munkaidőt, jöttek a bér-felemelések.

Nem érdemes ebben a forrongó országban termelni! Jobb lesz azt a féltett kis milliós tőkét külföldre menekíteni!

Nagy munkanélküliség kezdődött. A hazatérő katonák nem tudtak beilleszkedni a tevékeny életbe – helyük a még üzemelő gyárban már be volt töltve. A leszerelésért megajánlott összeg még csak arra sem volt elég, hogy egy civilruhát vegyenek rajta. Egyre több volt az utcán kolduló hadirokkant, a kopott, tépett katonaruhában kéregető ember.

A falun pedig kirobbant az elégedetlenség. A földéhes parasztság nem nézte jószemmel a még mindig parancsolgató földesurat, aki el sem rendelte már az őszi vetést. Ki fog itt vetni, ha nem tudni, ki arat majd! Az ispáni, kasznári, jegyzői hierarchia legvégén a jegyző állt. Dehogy is állt, inkább elszaladt. Aki nem szaladt magától, azt elűzték, néhány jegyzőt meg is öltek. Azoknak pedig, akik azt ajánlották a jónépnek, hogy gyermekeik menjenek a mezőre legelni, hurkot kötöttek a nyakára és kivezették a mezőre, mutassa meg, hogy kell azt csinálni!

A sok főispán, kormánybiztos bizony nem tudott itt rendet teremteni. A földreformrendelet pedig késett, halasztódott. Az urak nem tudtak a kártérítés összegében megállapodni.

Forrt, forrongott, vitatkozott az egész ország. Az ember fellépett a villamosra, ott már egy vitakozó társaságot talált. Mindenki tudta, mi lesz száz év múlva, csak azt nem tudta senki, mi lesz holnap!

Mi, galileisták, a közelebbi tennivalókat fontolgattuk. Arról beszéltünk lakásunkon néhány galileistával, hogy tömöríteni kellene a radikális fiatalságot és az „öregséget", amely alatt a 25 éven felülieket értettük. A lelkes Szabó Kornél valamiféle

Marx-kör alapítását javasolta, mikor beviharzott a szobába Seidler Ernő és kijelentette, nincs szükség már semmiféle körre, mert megérkezett Szovjet-Oroszországból a frontokon keresztül Kun Béla és néhány társa azzal a határozott céllal, hogy megalakítsa nálunk is a kommunista pártot. Nehéz útjuk volt, hiszen a német front még állt, és így egy vöröskeresztes delegáció álarca alatt utaztak. Kun Bélát különben dr. Sebestyén Emilnek hívták az úton, és vöröskeresztes orvosnak volt álcázva.

Néhány nap múlva Ottó értesített, hogy a Ritz Szálloda pince-éttermében esti találkozó lesz, amire az alkalmazott mérnökök vezetőit hívták meg Kun Béláék.

A vacsoránál emlékezetem szerint jelen voltak az Oroszországból jöttek közül Kun Béla, Pór Ernő, Karikás Frigyes és Seidler Ernő, a mérnökök közül Hevesi Gyula, Helfgott Ármin, Kelen József. Én – mint a társaság egyetlen nőtagja – férjem révén kerültem a meghívottak közé. Elhalmoztuk kérdésekkel a messziről jötteket, és kimerítő „hadijelentést" kaptunk a Vörös Hadsereg verhetetlenségéről. „Nincs erő – mondotta Kun –, amely leverné a felkelt népet, a földhöz jutott parasztságot." Nagy kár, hogy ezt a földhöz juttatást Kun szociáldemokrata befolyás alatt később elfelejtette.

Mi pedig beszámoltunk az itthoni helyzetről és arról, hogy nem látjuk még tisztán, merre megy ez a szociáldemokratákból, a 48-as függetlenségi pártból, valamint a polgári radikális pártból összeenyvezett, tulajdonképpen polgári kormány.

Asztalszomszédom, Karikás Frigyes, vacsora közben tréfás történetekkel mulattatott:

– Behatoltunk egy-egy burzsuj lakásába, a szivarjaikat elszívtuk, őket pedig kidobáltuk az ablakon...

– Nem lett volna-e jobb fordítva? – kérdeztem aggodalmasan.

– A burzsujokat nem lehet elszívni – volt a válasz.

Jó időbe tellett, amíg rájöttem, hogy Karikás Frigyes korántsem olyan „kemény hadfi", amilyennek mutatja magát. Kedves, vidám, jószívű és bátor vöröskatona volt. Évek múltán Moszkvában írói tehetségét is megismerhettem és nagyra becsültem.

Megalakul a párt

1918. november 23-án Ottó megkért minket: engedjük át lakásunkat – amelynek illegalitása már eléggé kipróbált – arra a célra, hogy másnap ott tartsák a kommunista párt alakuló gyűlését. Aggódva kérdeztem, hányan lesznek, mire ő azzal „nyugtatott meg":

– Körülbelül negyvenen, talán többen is.

Szívesen beleegyeztünk, csak azt furcsálltuk, hogy mi ketten, a lakás tulajdonosai, nem lehetünk jelen a nagy eseménynél, Ottó szerint ez Kun Béla határozott kívánsága. Ki tudja, mire lesz még jó egy ilyen lakás? Ő mindenesetre megvár bennünket, és referál a megalakulásról.

Mint utólag megtudtuk, többször elhangzott az az aggódó kérdés, nem kellene-e kissé elhalasztani a megalakulást, hogy tájékoztassák a munkásságot? De az Oroszországból jöttek véleménye az volt, hogy már most is késő. Megválasztottak két központi bizottságot, a másodikat arra az esetre, ha az elsőt letartóztatnák.

Az 1919-es év februárján erre is sor került, azzal a különbséggel, hogy mindkét KB-t együtt tartóztatták le. Ugyanis a jelenlevők 1919 februárjában „zár alá kerültek", mert ahol ennyi kommunista összejön, ott egész biztosan befurakodik

egy-két áruló is. A megalakuló ülés spiclije a Kunékkal hazatért Nánássy György, Nánássy László budapesti rendőrkapitány unokaöccse volt. Különben, ez a Nánássy György 1945-ben, a felszabadulás után természetesen lakat alá került, de magas korára való tekintettel hamar elbocsátották. Amint mondják: rossz lóra tett.

Ez a ló azonban, különösen a fehérterror folyamán, még igen jó lónak bizonyult.

A vita a párt megalakulásáról elég forró hangulatú lehetett, mert három napig takarítottam az elvtársak után a cigarettahamut és a csikkeket.

1918 decemberében meglátogatott bennünket Lukács György, akinek a modern drámáról és a regény elméletéről szóló munkáit jól ismertük és becsültük. Azt az óhaját nyilvánította, hogy meggyőződvén a kommunista út helyességéről, ő is szeretne belépni a pártba.

Mikor ezt a kívánságát Kun Béla tudomására hoztam, az indítványt nem valami nagy lelkesedéssel fogadta.

– Magának mindig ilyen ötletei vannak: ez az őrült heidelbergi ideológus nem fog kimenni a híd alá, hogy ott a *Vörös Újságot* árusítsa!

Mire a sokkal higgadtabb Hirossik János, a párt első titkára közbeszólt:

– Fogunk majd találni Lukács számára alkalmasabb foglalkozást is! – Ezzel Lukács felvétele eldőlt.

A *Vörös Újság* egy-egy szerkesztőbizottsági ülésére engem is meghívtak. Egy alkalommal felkértek, ismertessem cikk keretében, mi volt Marx elgondolása a népoktatásról.

Erről nem sok anyagot találtam, viszont nagyon megragadott Marxnak a munkaiskolával kapcsolatos elgondolása.

Tehát a munkaiskoláról írtam egy nyúlfarknyi cikket a *Vörös Újság*ba. Később ezt a témát többen és kimerítőbben feldolgozták.

A kommunisták és a szociáldemokraták közötti ellentétek egyre éleződtek.

Mihelyt megalakult a kommunista párt, a szociáldemokraták nagy harcot kezdtek ellene.

Én például a szociáldemokrata párt I. kerületi szervezetében kerültem szembe Migray Józseffel, a szociáldemokraták nem éppen tiszta kezű és tiszta lelkű agitátorával. A szópárbaj a Róka utcai pártszervezetben, az úgynevezett Rókalyukban zajlott le. Migray azt az ütőkártyát játszotta ki ellenem, hogy ha kommunista követelésekkel állunk elő, akkor – mint legyőzöttek – az antant részéről rossz békére számíthatunk.

– Tudják is ezek a nagyságák, akik még háztartást sem vezetnek, akik sohasem főztek még egy bablevest sem, mit jelent a háziasszonyok számára a só? Ha sóbányáinkat lekapcsolják az országról, akkor mivel főz majd a magyar háziasszony? – kérdezte.

– Van elég a szibériai sóbányákban – feleltem, de még ma sem tudom, hogy vannak-e ott sóbányák!

Mivel Migray sem tudta, erre nem volt mit felelnie. Most más lemezen kezdett játszani.

– Ezek a polgári asszonyok, akik még az anyaság szentségét sem vállalják...

– Magától nem – volt az éles válasz, amivel élénk derültséget keltettem. Ezek után javasoltam, hogy kezdjünk komolyabb vitát a parlamenti demokrácia vagy a proletárdiktatúra kérdéséről. A parlamentáris demokráciáról Migray tartson előadást, a proletárdiktatúráról pedig majd én. Ebbe Migray beleegyezett. Meg is tartotta a parlament és a szava-

zati jog dicséretéről szóló szép, de fárasztó előadását, amelynek érveit már untig ismertük a *Népszava* hasábjairól.

Alaposan felkészülve, izgatottan vártam saját előadásom napirendre tűzését, de az csak nem következett be. Ez is egy jól ismert szociáldemokrata trükk volt. Végre meguntam a dolgot, és felszólalás keretében mondtam el a proletárdiktatúráról szóló előadásomat. Kijelentettem:

– Még akkor is, ha az egész munkásságnak szavazati joga lenne, ahogyan Németországban volt, senki sem biztosít minket arról, hogy a hadihitelt megtagadják. Lám, a nagy német szociáldemokrata pártnak 111 képviselője ült a parlamentben, mégis kettő híján úgy megszavazták a hadihitelt, mint a pinty...

Majd rátértem a közvetlen munkásképviseletek, a munkástanácsok előnyeinek fejtegetésére a polgári parlamentekkel szemben. „Minden hatalmat a szovjeteknek!" – fejeztem be az előadást.

Ahogy én küzdöttem a demagóg Migrayval, úgy küzdött minden egyes kommunistánk a szociáldemokrata párt keretében a saját demagógjával, mindaddig, amíg ki nem lökték vagy ki nem zárták őket. Tudniillik a kommunistákat. (A nagy demagóg Migray József végül is a fasisztáknál kötött ki.)

A polgári szalonokban még vadabbul ment a dolog: Proudhon mondását fordították a visszájára: A köztulajdon lopás! Ha elveszett egy ezüstkanál, azt „elkommunizálták", ha pedig a „cseléd" másállapotba került, annak is a kommunisták voltak az okai!

A legelterjedtebb pletyka azonban a „nőközösség" volt. Ez annyira beleivódott a köztudatba, hogy a kommunista párt kénytelen volt védekezésül kiadni egy népszerű brosúrát „Kommunizáljuk-e a Zsófit?" címmel, Lengyel Jóska fogalmazásában.

Később, a kommunisták elfogatása után, a rendőrök ezzel a csatakiáltással ütlegelték a foglyokat: „Az én asszonyom kell neked, te büdös kommunista?"

1919. március 18-án a kerületi pártszervezet parádés ülésén a Párizsi Kommünről tartottam előadást. Batsányi mondatával kezdtem:

„Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!" – ami most bizonyára úgy hangzanék, hogy „Vigyázó szemetek Moszkvára vessétek!"

Elmondtam a francia kommünről mindent, amit Marx oly szépen megírt. Beszéltem a kommün magyar miniszteréről, Frankel Leóról és magyarországi sorsáról is.

Az előadás után odajött hozzám egy jóvágású matróz és bemutatkozott: Cserny Jóska vagyok. Én „nagyon örvendtem". Fél évvel később kevésbé örvendtem volna a vele való találkozásnak, mert a Lenin-fiúk későbbi szervezője és vezetője a Tanácsköztársaság megdőlte után azzal akarta „rongy életét" menteni, hogy beárulta a többi Lenin-fiút.

Sinkó Ervin pedig, aki ezen az ünnepélyen elnökölt, azt mondta az előadásról: rá kellett volna mutatnom arra, hogy a francia kommün nem volt eléggé kegyetlen.

De az is megesett, hogy egy jó kommunista szónok maga mellé tudta állítani a többséget. Ahogyan azt Kun Béla tette egy kaszárnyában, ahol előbb meg akarták verni, de meghallgatása után neki adtak igazat.

Így ment ez egészen 1919. február 20-ig, amikor a „forradalmi" kormány letartóztatta és rendőrlegényeivel alaposan megverette a kommunista vezetőket. Minket is beidéztek a Mosonyi utcai toloncházba, és megkérdezték, hogy Kelemenéknek hívnak-e. Miután erre a kérdésre tagadó választ adtunk, szabadon bocsátottak. Ezúttal jól jött, hogy azon a bizonyos november 24-i alakuló ülésen nem voltunk jelen...

Amikor néhány nap múlva Ottót a Gyűjtőfogházban meglátogattuk, meglepetésünkre valóságos pártirodát találtunk ott. Ugyanis azután, hogy Kun Bélát és Vágó Bélát alaposan megverték azok a „forradalom" alatt még csak ki sem cserélt rendőrlegények, akiket örök életükben a szocialisták verésére idomítottak, nagy felháborodás támadt még baloldali polgári körökben is. A károlyista Berinkei-kormány egyszerre „átesett a ló másik oldalára", és az elfogott kommunistákat szokatlanul jól tartotta. A zárkák ajtajait nappal nyitva hagyták, és a kommunisták ugyanúgy szerkesztették, gépelték a *Vörös Újság* cikkeit, mint a Visegrádi utcában.

Mondtam is Ottónak, hogy innen gyönyörűen kisétálhat, csak egyik látogatója kabátját kell felvennie, mire ő azt felelte:

– Hogyisne! Majd a munkásság kiszabadít minket!

Ennek is eljött az ideje.

Győzött a proletárdiktatúra

Lukács György előadására gyűltünk össze az Országház régi épületében. A terem zsúfolásig megtelt. De alig kezdett Lukács az előadásába, berohan Szamuely Tibor, egyenesen az emelvényre és kihirdeti: Győzött a proletárdiktatúra! A szociáldemokraták megegyeztek a börtönben levő kommunistákkal, és együtt vették át a hatalmat! Óriási éljenzés reszkettette meg a falakat... Szamuely Tibor továbbvonult, hogy hirdesse a nagy eseményt.

Lukács György pedig folytatta előadását, mert véleménye szerint éppen a hatalom átvétele után van szükség a tudásra.

Az időközben betódult katonák és matrózok minden olyan szónál, hogy „diktatúra" vagy „forradalom", óriási éljenzésbe törtek ki. Soha ennél nagyobb siker nem kísért egy kevéssé megértett előadást!

Ez a jelenet bizony így játszódott le. Ilyesformán írja le Szamuely Tibor felesége, Szilágyi Jolán is „Emlékeim" című könyvében. Annál inkább csodálkoztam Kahána Mózesnek az *Élet és Irodalom*ban 1973-ban megjelent emlékezésén, ahol úgy írja le az eseményt, mintha nem Lukács György, hanem Szamuely tartotta volna meg az előadást. Pontosan emlékszem, hogy Lukács volt az előadó.

Másnap elmentünk a Visegrádi utcába, és üdvözöltük kormányra jutott barátainkat. Itt tudtuk meg, hogy Józsi is „kormányra került" Hevesi Gyulával együtt.

E naptól kezdve merő tatárjárás volt a házunk. Ismeretlen emberek kerestek fel, akik a gimnáziumban állítólag együtt jártak Józsival, és „már akkor is nagy jövőt jósoltak neki". Soha ennyi barátja nem volt – és soha úgy nem undorodtam a talpnyaló emberektől.

A Visegrádi utcai kommunista párthelyiségben Szamuely Tibor ismertette a „paktumot". Szamuely, Korvin Ottó és az ottlevők többsége, közöttük én is, igen elégedetlenek voltunk a paktumnak azzal a részével, amely – a kommunistákat háttérbe szorítva – a népbiztosokat a szociáldemokrata párt soraiból nevezte ki, a kommunisták pedig népbiztoshelyettesi szerepkört kaptak. De Kun megnyugtatott bennünket azzal, hogy helyes a paktum, mert a szocdemek elfogadták a proletárdiktatúra és a Szovjet-Oroszországgal való szövetség elvét. A személyi kérdések nem elsődlegesek – mondotta.

Ezt tudomásul vettük, bár maradtak kétségeink.

A Szociális Termelés Népbiztossága Fonyó Sári indítvá-

nyára lefoglalta a Tőzsdepalotát, hiszen áru- és értéktőzsdére soha többé nem lesz szükség.

Hevesi Gyula és Kelen József mint újonnan kinevezett népbiztoshelyettesek, néhány fiatal műegyetemi hallgató közreműködésével rögtön hozzá is fogtak a nagytakarításhoz. A „kötéseket", jegyzőkönyveket, a részvények jegyzékeit és minden okiratot együttesen sepertek ki a régi világ szemétjével.

Maga Dovcsák Antal, olvasva az újságban, hogy ő is „főnépbiztos" lett, felöltötte parádés fekete ruháját, és besétált a Tőzsdepalotába, hogy átvegye hivatalát. Ott már a fiatalok erősen kavarták a port. Mikor meglátta férjemet, hozzá fordult:

– Mondja, Kelen, hol az én szobám?

Józsi kezébe nyomott egy seprőt, és azt felelte:

– Amelyiket kisöpri magának!

A vadonatúj népbiztos erre sarkon fordult, és csak pár nap múlva mutatkozott, amikor már remélhetőleg ki volt takarítva a szobája.

Körülbelül ez volt a különbség a szocdemek és a kommunisták munkastílusa között...

Hevesi és Józsi nagy munkába kezdtek. A két Jolán, Hevesiné és én, alig győztük gyorsírni és gépelni a rendeleteket, amelyek mind azt célozták, hogy a húsz munkásnál többet foglalkoztató gyárakat, üzemeket, amelyek „szocializálás" alá estek, ne rabolják ki a volt tulajdonosok. Hevesi rendeletei mind úgy végződtek: aki pedig a fennálló rendelet ellen vét, az „halállal büntettetik". Meg is jelent „túloldalról" a falakon egy olyan plakát, amelyen csak ennyi állott: „*Mindenki halállal büntettetik!*"

Józsinak sok dolga volt azokkal az „üzemekkel", amelyeket, bár nem volt néhány emberüknél több, maguk az alkal-

mazottak szocializáltak. Például egy borbélyüzlet vagy címtáblafestő üzem munkásai kijelentették, hogy nem ismerik el a főnököt parancsolónak, dolgozzon az is, és majd annak megfelelő arányban fog részesedni. Ezekkel a „nagyüzemekkel" csak úgy lehetett boldogulni, hogy a bank nem nyitott nekik folyószámlát. Ilyen és hasonló visszásságok sok időt vettek igénybe.

A nagyüzemek szocializálása és a termelőbiztosok kinevezése azonban jól ment, mert tulajdonképpen minden üzem ismerte embereit, szocialista vagy szociális érzésű mérnökeit, és tudta, kiket ajánlhat a termelőbiztosi állásra.

Sok segítséget adott az 1918 decemberében megalakult AMOSZ, az Alkalmazott Mérnökök Országos Szövetsége, amelynek választmányában mind Hevesi, mind Kelen buzgólkodtak, és amely később lapot is adott ki.

Nagy büszkeséggel jegyzem meg, hogy az AMOSZ volt a világon az első szocialista mérnökszövetség. Általában a mi alkalmazott mérnökeink messze elöljártak szocializmusban és radikalizmusban az összes más országbeli mérnökök előtt.

Nagyobb baj volt a mezőgazdaságban. Itt érvényesült legjobban a szociáldemokrata befolyás. Hiába, nem voltunk leninisták és nem osztottuk fel a nagybirtokot a parasztok között, hanem azonnal termelőszövetkezeteket létesítettünk. Emiatt szembefordult a diktatúrával a földéhes parasztság. A termelőbiztosi rendszer sem vált be, mert a paraszt azt mondta:

– Azelőtt a gróf nyúzott minket, most meg valami pesti termelőbiztost küldtek a nyakunkra, aki nem ért a földhöz, és fogalma sincs a mezőgazdasági munkáról.

Bizony, Horthyéknak is megnehezítette volna a dolgát, ha a magyar parasztembertől akarták volna visszavenni a földet, amelyhez évszázados jussa volt!

Ama bizonyos Városmajor utcai házban összehívtuk a lakókat, hogy a köztulajdonba vett épületben házbizalmit válasszunk. Meghívtuk nemcsak az összes főbérlőket, hanem a háztartási alkalmazottakat, az úgynevezett cselédeket és a házmestert is családjával együtt. Ez utóbbiak nagyon pontosan érkeztek, hiszen megtisztelő volt számukra a meghívás, és persze elfoglalták az ülőhelyeket. A később gyülekező főbérlőknek állniuk kellett. Talán azt nem bocsátották meg aztán nekünk, hogy először a történelemben ők kerültek előnytelen helyzetbe.

Az egyik lakó, egy Batthyány-ivadék, lehozta rokonának, gróf Batthyány Ervinnek *Társadalmi Forradalom* című lapját, amit valamelyik fiókja mélyéről kapart elő, később azonban újra csak jól eldugta, ha ugyan meg nem semmisítette. E réven Batthyány úr is bekerült a házbizottságba.

A Közoktatásügyi Népbiztosságon sem mentek másként a dolgok, mint a Szociális Termelés Népbiztosságán. A kommunista osztályvezetők először megvárták, amíg a nem nagyon igyekvő Kunfi Zsigmond eltávozott, akkor pedig azzal az ürüggyel, hogy „sajnos, Kunfi elvtárs már nem található", az ügyek sürgősségére való tekintettel Lukács Györgyhöz rontottak be, hogy valamely radikálisabb rendeletet aláírjon.

Így esett, hogy Lukács néha túllépte hatáskörét, és aláírta azt a rendeletet is, hogy a „tanoncok" – a mai ipari tanulók – az üzemekben csak napi hat órát dolgozhatnak, a tanulással töltött idővel együtt. Ezt a rendeletet később vissza kellett vonni, mert bár a tanoncok nagy része, idősebbnek hazudva magát, nagy lelkesedéssel beállt a Vörös Hadseregbe, a többieknek kevés volt a napi négy-hat órai munkaidő és vissza kellett állítani a napi nyolc órát.

Mi, szocialista pedagógusok, nagy büszkeséggel már az első órákban letettük a Közoktatásügyi Népbiztosság asztalára az Iskolai Reformbizottság által az őszirózsás forradalom idején részleteiben is kidolgozott új tantervet a szocialista iskola számára.

A Közoktatásügyi Népbiztosságon pedig azt mondották:

– Ha kidolgoztátok, csináljátok is meg!

Ezzel a kezdetben tréfásan, később elismerően „kigondoló bizottságnak" nevezett Reformbizottság tagjai egyszeriben a Közoktatásügyi Népbiztosság hivatalnokai, maguk láthattak hozzá, hogy elméletileg kidolgozott terveiket valóra váltsák.

A 11 tagú „kigondoló bizottság" egyeztette az egyes tantárgyakra vonatkozó indítványokat, összehangolta a részjavaslatokat. Mondanom sem kell, hogy minden szaktanár nagyobb óraszámot követelt tantárgya számára, mint amennyi a megadott keretben lehetséges volt. Így erősen küzdeni kellett a „maximalizmus" ellen. A terv egészében grandiózus volt, de bizonyos értelemben előre szaladt, s még napjainkban sem lehetett ezt a koncepciót teljes egészében megvalósítani.

Szűkebb területem a gyermekintézmények fejlesztése volt. Abból a plátói gondolatból indultunk ki, hogy a gyermeknevelés teljes egészében az állam feladata. Annál is inkább, mert mindkét szülő munkába állításának kötelezettségéről meg voltunk győződve. Persze, nem kellett a családtól „elrabolni" a gyermeket – mert hiszen a Tanácsköztársaság folyamán több igény volt a gyermekek intézeti ellátására, nevelésére, mint amennyit ki tudtunk volna elégíteni. Terveink megvalósításának előfeltétele lett volna a gyermekintézmények rohamos fejlesztése, ami azonban meghaladta erőnket. Az országban másfél millió 6–12 éves korú gyermek

nem járt iskolába, nem tett eleget Eötvös József 1896-ban hozott beiskolázási törvényének.

A Tanácsköztársaság jól tudta, hogy az iskolakötelezettség első és fő feltétele az ingyenesség. Ezért az oktatást minden fokon ingyenessé tette, sőt a főiskolai hallgatóknak még ösztöndíjat is folyósított. Külön beiskolázási hivatalt állított fel, amelynek vezetője Somogyi Béla, a tanítószervezkedésnek ez az előharcosa lett.*

A polgári forradalom a spanyolnátha-járvány és a szénhiány miatt becsukta az iskolákat. A Tanácsköztársaság 1919. április 1-én megnyitotta azokat.

Az új iskola külsőleg és tartalmában különbözött a régitől. Módszerében munkaiskola lett, ami alatt a rávezetés, a kutatás, a gyűjtés, a kísérletezés, az önálló gondolkodás kifejlesztését, az aktív elsajátítás módját értették, még a legelvontabb tárgyaknál is.

Az első és legfontosabb feladat volt különösen a vidéken burjánzó osztatlan iskolák osztottá tétele. Ezt legtöbbször a különböző felekezeti iskolák megszüntetésével és a községi iskolákba olvasztásával valósítottuk meg. Így sikerült igen hamar több mint háromezer osztatlan iskolát osztottá tennünk. Megkezdődött a városi iskolák mellé a műhelyek, a falusi iskolák mellé a mezőgazdasági üzemek kiépítése is.

A régi igazgatókat, a maradi tanárokat leváltották. Az új igazgatót a megújult tantestület választotta. Sok minden történt ez alatt a pár iskolai hónap alatt, s még több az 1919–1920-as iskolaév előkészítése érdekében.

A régi iskola külsőleg is megváltozott. Eltűntek a falakról a királyok, miniszterek és a múlt egyéb hatalmasságainak a képei, helyüket a szocializmus, a munka hősei foglalták el.

* Somogyi Bélát a fehérterror bestiálisan megolte. Temetése az elnyomott munkásság első nagy megmozdulása volt.

„Csak azok képeit lássa festve vagy kifaragva az ifjúság, akik a tudományban és művészetben kitűntek, akik az emberiséget előbbre vitték" – olvasható a Budapesti Munkástanács egyik rendeletében.

A középiskolákban, a tanoncotthonokban a 14 éven felüliek megválasztották a diáktanácsot. Marosán György „Tüzes kemence" című művében egy árvaházról a következőket írja: „A választás volt a legizgalmasabb, ünnepélyes meghatottsággal, a magunk fontosságának tudatában ültünk ott. Ez volt az első olyan eset életemben, amikor rólam döntöttek – de velem!... Jobban és lelkesebben dolgoztunk. Itt találkoztam először életemben a munkát végzők megbecsülésével. Ezután nem emlékszem olyasmire, hogy valamely nevelő egyetlen árvát is megütött volna... A tanulásban új rend lépett életbe: a gyengébbekkel külön is foglalkozni kezdtünk..."

Sajnos azonban a diáktanács-választást a Tanácsköztársaságnak júniusban be kellett szüntetnie, mert a diáktanácsok több középiskolában a tanárok ellen fordultak.

A Közoktatásügyi Népbiztosság egyik szobájának ajtaján ez volt a felirat: „Meseosztály". Az ajtó mögött Lesznai Anna ült. Asztalán könyvek, kéziratok tornyosultak. Meselapot szerkesztett, de írt új meséket ő maga is.

Jellemző erre a nagyszerű időszakra, hogy a napi problémák, gondok mellett a mese körüli viták sokakat foglalkoztattak.

A Munkások Gyermekbarát Egyesületének néhány szociáldemokrata pedagógusa nehezményezte, hogy „a mese nem felel meg az élet realitásának". Ez ellen a felfogás ellen joggal fakadt ki Balázs Béla, aki a Közoktatásügyi Népbiztosság *Fáklya* című lapjában többek közt ezt írta:

„Ezek a mesék szépek. Az emberi költészetnek ötezer év óta gyűlő kincstárában a legtündöklőbb gyöngyök. És aki úgy nő fel, hogy nem hallotta soha a Hófehérkét, a Csipkerózsikát, a Hamupipőkét, az Aladdin csodalámpáját, az szegény, kifosztott lelkű szellemi proletár lesz..."

Hát a mi gyerekeink nem lettek ilyen szellemi proletárok. Meséltünk nekik mindenütt: az iskolákban, a gyermekkórházakban, a gyermekotthonokban, a vak gyerekek intézetében. És aki a vak gyermekekhez ment mesélni, annak a lelkére kötöttük, hogy ne a színes világról, hanem inkább a szóló szőlőről és a zengő barackról meséljen nekik...

A Közoktatásügyi Népbiztosság még pályázatot is hirdetett szép új mesék kigondolására. „Olyanok legyenek ezek a mesék, hogy azokból nemcsak a gyermek, hanem mindenki kiérezze, hogy nemes emberi szív és igaz költői ihlet művei."

A mesék beküldésének határideje folyó évi augusztus hó 1.

Ki gondolt volna akkor arra, hogy 1919. augusztus elsején a „nemes emberi szív" s a „költői ihlet" már nem szükségelt javak lesznek Magyarországon?!

A Tanácsköztársaság szerette a demonstratív cselekedeteket. A gyermekszínházat a rossz hírű Fővárosi Orfeum helyiségében nyitotta meg, a lóversenyteret pedig felszántatta és káposztát ültetett bele.

Amikor barátunk, Dienes László a Városházán megjelent, és át akarta venni budapesti népbiztosi hivatalát, Bódy polgármester térdre esett előtte, és sírva könyörgött, ne ölje meg. Dienesnek csak nehezen sikerült őt megnyugtatnia. Akkor viszont ez az úr rögtön az iránt érdeklődött, milyen minőségben kívánják őt felhasználni. Ez az epizód azért keltett bennünk élénk derültséget, mert szelídebb embert alig ismertünk, mint az angyalarcú dr. Dienes László.

A gyermekeket az iskolában reggeliztettük. Nagy tetszést aratott, mikor kijelentettük, hogy ezentúl imádság helyett reggelivel kezdjük a tanítást. Hála Nádas Lajosnak, a patikák köztulajdonba vevőjének, egy patika raktárából több láda csokoládé került elő, és ez mind a gyermekeknek jutott. De a legnagyobb sikert a gyanús barna folyadék – az először ízlelt csokoládé – mellett gömbölyödő fehér zsemlye aratta. Ezt a dolgot még most is emlegetik, akik a mai napot megérték . . .

A magánkertek vasajtajait is megnyitottuk a gyermekek előtt. A közfürdőkben hetenként harmincötezer gyerek lubickolhatott, és ezalatt ruháikat kimosták, kivasalták, kifoltozták. Igazi angyalokként kerültek onnan ki az azelőtt szurtos gyermekek.

A Svábhegyet, a mai Szabadság-hegyet gyenge tüdejű gyermekek üdülőközpontjának szántuk. Az egész hegyet!

Egy fiatal orvossal, Magerhofer Gyurival és két vöröskatonával felrobogtam a Svábhegyi Nagyszállóhoz, hogy onnan ágyakat, ágy- és asztalneműeket szerezzünk a nagyszabású tervhez. A szállodatulajdonos, de a személyzet sem lelkesedett nagyon a tervért. Amíg az utóbbiaknak élénk színekkel ecseteltük a nagy célt, addig a volt tulajdonos jófajta borokkal itatta a mi derék vöröskatonáinkat, akik engedtek a kísértésnek. Tyű, ebből baj lesz, gondoltam. Forradalmi ötletem támadt: lementünk a pincébe, és kihúztuk a hordók dugóját. Körülbelül másfél hordónyi bor csendesen folydogált végig az utcán, a vörösére már összeszaladtak az emberek: – vérengzenek a kommunisták! – kiáltották.

Igyekeztünk lecsillapítani a kedélyeket, majd intézkedtünk a megmentett anyagi javak elszállításáról.

Másnap magához hívatott Kun Béla.

– Mit csinált maga tegnap a Svábhegyen?

– Lefoglaltam a Nagyszálló ingóságait az első nagy gyermekotthon részére.

– És közben kiöntötte a szálloda borát. Tudja-e, hogy ez a hat hordó bor a tanácsállam vagyonát képezte?

– Ha jól tudom, Kun elvtárs, szesztilalom van! Különben is csak másfél hordónyi volt a bor! És az alkohol öl, butít és romlásba dönt! – szavaltam.

– De eladhattuk volna külföldre is azt a tíz hordó finom bort!

Lehordott, hogy pazarlom a Tanácsköztársaság vagyonát, majdnem haditörvényszék elé állított. Hiába magyarázgattam e rendszabály szükségességét, rajtam maradt a „borkiöntő" cím. Ezt hordozni fogom, amíg csak élek.

Másnap az úgynevezett Chorin-villába került hatvan lefoglalt ágy, ágynemű és asztalnemű hiánytalanul. És csakhamar odakerült az a hatvan veszélyeztetett gyerek is, akit az iskolák választottak ki a sok közül. A nagy parkban minden gyereknek jutott egy-egy darabka föld is, amelyet beültetett és gondozott. A gyermekotthon kitűnően működött, már a második, harmadik villa átalakítási terve is a tarsolyomban volt.

A külföldről jött vendégek mind ennek a szép otthonnak a csodájára jártak. Egy angol vendégcsoport csak azt nehezményezte, hogy a gyermekek vadonatúj ruhája mind ugyanegy mintára szabott. Hiába magyarázgattam, hogy a nyomor még sokkal jobban uniformizál, a magyarázat nem elégítette ki őket. Pedig igazán nem korlátoztuk a gyerekeket egyéni ízlésük kivirultatásában, de mindegyikük egyformán pirospozsgássá sült a napon, mert még a tanórákat is lehetőleg a szabadban tartottuk . . .

De eljött az a bizonyos augusztus elseje, amikor már rendőrök zavarták ki az „illetékteleneket" a házból. Csak vacsora után tudták meg a gyerekek a szomorú hírt, hogy el kell hagyniuk szép otthonukat.

A gyermekek nagyon levertek voltak. Némelyik sírt, mások pedig esküvel fogadták, hogy visszaszerzik az elvesztett para-

dicsomot. Összecsomagolták kis holmijukat, szépen párba álltak. Senki sem biztatta őket, de az egyik elkezdte és mind folytatta: az Internacionálét énekelve vonult le ez a kis megvert sereg a hegyről. Dacosan, haragosan csengett a dal az ellenforradalom sötétjében az utcán.

Kosztolányi Dezső felfigyelt erre a magányos dalra, és „Édes Anna" című regényében említi is. Láttam a televízióban Kovács András filmjében ezt a jelenetet, ami a rendező figyelmét sem kerülhette el, de ő a hazatérő gyermekeket teherautóra ültette. Hogy lehetett volna akkor teherautót szerezni? A gyermekeket a hegy lábától egyenként szállították haza a nevelők. Akkorra már a szülőket is kiverték új otthonaikból, némelyik apát pedig letartóztatták.

Bokros elfoglaltságaim közepette egyszer csak eszembe jutott, nem elégedhetünk meg azzal, ha talpra segítjük az elesett, beteg gyermekeket, törődnünk kell a legtehetségesebb proletárgyerekek képességeinek kibontakoztatásával is.

Megnyitottuk legszebb iskolaotthonunkat a Bánffy utcában. Ezt valamiféle kísérleti iskolának szántuk. Minden iskola küldhetett oda jó előmenetelű, tehetséges, proletár származású diákokat. Persze, nem akartunk szellemi arisztokráciát kinevelni, hanem a társadalom érdekében megakadályozni a tehetségek elkallódását.

Különös gonddal rendeztük be ezt az iskolaotthont, és szép képek, jó reprodukciók között kiváló tanárok egyéni módon tanították őket. Ságody Ottmár zenepedagógust kértük fel, játsszon esténként a gyermekeknek.

Az előcsarnokban levélszekrény függött. Ide vártuk – aláírással vagy anélkül – a gyermekek indítványait, javaslatait. Kaptunk is figyelemreméltó észrevételeket, kritikát. Az egyik gyerek azt írta, hogy ilyen kivételezett otthon csak „sziget", ahonnan ki tudja, milyen társadalomba térünk vissza.

A tanítás kitűnő eredménnyel járt, de ezzel a fiúval nem bírtunk. Tűzeszű, nagy tehetségű gyermek volt, de idővel eltünedezett. Ezeket a kirándulásokat ő úgy hívta, hogy „kimegy az életbe". Néha napokig nem láttuk, majd borzasan, éhesen bukkant elő. Amikor kérdőre vontuk, azt válaszolta: Itt nem élhetek úgy, ahogy akarok, mindenki túlságosan jó hozzám. Szeretnék valami olyat csinálni, amiért megvernének.

Erről a gyerekről az egyik tanár külön értekezést írt „Vándormadár" címen.

A nagy május

Felejthetetlenül szép volt az a felszabadult május elseje. Az iskolás gyerekek bevonultak a Margitszigetre, hogy birtokukba vegyék a természetnek ezt a drága ajándékát. Ahol azelőtt a hídőr strázsált, mert nem kis belépti díjat kellett ellenőriznie, ott most szép pirosra sült zsemlékkel telt ruháskosarak állottak.

Hát még mennyi meglepetés várt rájuk a Margitszigeten! Ott voltak a Munkások Gyermekbarát Egyesületének ismert mesélői: Basa bácsi (Balassa Jenő), Oszkár bácsi (Szalai Oszkár) és a híres rajzoló, a nagy művész, Mühlbeck Károly is. Nem hiányoztak a főváros kis és nagy színészei, színésznői, sőt még a cirkusz bohócai sem, hogy mulattassák a gyermekeket. Volt ott minden, a lepényevéstől a zsákbanfutásig, mesélésig, rajzolásig és vissza!

Ennek a napnak a hangulatát talán Krúdy Gyula örökítette meg legszebben.

„Valamely varázslat történt itt: a meséskönyv megelevenedett; a kacsalábon forgó vár, amely a rege kék és zöld ködé-

ben állott, a szegény gyermekek képzeletében megállott; a farkas-szakállú hídőr, aki fegyverével a szigetet őrizte, végleg befordult őrházikójába; a partokról és a messziségekből látott szoknyás nagy fák, fénylő kertek felett borongó vén házak visszhangot, hajókürtöt, városi lármát gurgulázva elnyelő romok, a mesékben kanyargó árnyékos sétautak, a fehér lovacskás omnibuszok, hanyagul ásító pázsitok, fehér lócák és székek: megindultak . . . A lelenc, az árva, a pincelakó szegény, az utca porában elhervadt, külváros füstjében elsápadt gyermek álmában tündérkertben járt – és reggelre megtalálta a kertet, nem osont az tova, mire felébredt . . .

A szegény gyermekek hangja megtölti a szigetet, mint a május szele színnel és illattal a világot. Ezerhangú madársereg, ezerszínű pázsit, ezerkedvű élet fakadt a szigeten a régi varjúkárogásos, búskomoly andalgású, titokban lépegető tavasz helyett. A denevér, amely tavaly már kora délután bátran elindult nesztelen útjára a romladékból, bevárja a sötétséget . . . A szerzetesi csend, a lemondásos alkonyat, a keserűségbe és megvetésbe vonult magányosság elhallgatnak gonosz tücsökdalaikkal a régi udvarházban, amidőn a pázsiton egy sereg gyermek cikázik és csicsereg, mintha már megjöttek volna a fecskék . . ."

Estefelé pusztító, romboló zivatar támadt, és szétzilálta csodás szimbólumainkat. Tépte, szaggatta a Köröndön hatalmas vörös földgömbjeinket, szakította le az Andrássy út végi szemérmesen megbúvó királyszobrokról az eltakaró piros lepleket, verte, paskolta a művészi dekorációkat könyörtelenül. Ott hevertek azok földre teperve, megcsúfolva. Tudatunkat még könyörtelenebbül tépázták a harctérről szállongó hírek. Május elsejének estéjén sok reményt tönkrezúzott ez a nagy vihar.

Erőpróbák

Május másodikán a népbiztosságon már erősen akadozott a munka. Ezt leginkább a gépírónők magatartásán mérhettem le. Hirtelen más munkával voltak elfoglalva, „nemigen vállalhatták" mindazt, amit máskor olyan szívesen kopogtak le.

A munkásság pedig fegyverkezett. Egy óriás erejével kelt fel a magyar nép, hogy megvédje uralmát, amibe eddig még csak belekóstolt. Új seregek tódultak a zászlók alá, új reményt, dicsőséget hozva. Úgy mentek előre a frissen toborzott magyar zászlóaljak, mint a fergeteg. Stromfeld Aurél volt a vezérük.

Győzelem az egész vonalon! Érsekújvár, Lőcse, Kassa, Miskolc, Sátoraljaújhely, mind-mind új diadal.

Józsit az úgynevezett székely hadosztályhoz osztották be politikai megbízottként.

A szociáldemokraták és kommunisták közötti „egység" már a június 12–13-án tartott első pártkongresszuson megrendült. Ott szorongtam én is a karzaton.

Kun Béla felszólalásában a proletárdiktatúra szükségességét hangoztatta, rámutatva, hogy mindaddig fenn kell állnia, amíg az osztályharc tart, vagyis még nagyon sokáig.

Javasolta, hogy a párt neve Kommunisták Magyarországi Pártja legyen.

Vele és a kommunistákkal éles ellentétben Kunfi Zsigmond, akit a szociáldemokrata pártban szívesen használtak fel faltörő kosnak, de igazából sohasem becsültek, éles kirohanást intézett a proletárdiktatúra gyakorlása ellen. A párt nevét Magyarországi Szocialista Pártra kívánta változtatni.

Ekkor tört ki a vihar. Nem vitás, hogy a támadást előkészí-

tették. De a szociáldemokraták túllőttek a célon. Ez kitűnt akkor, amikor szavazásra került a sor. A hivatalos lista mellett a szociáldemokrata ellenlista Kun Bélán kívül egyetlen kommunistát sem kívánt beküldeni a pártválasztmányba. Még Bokányi Dezsőt, kedvenc szónokukat is kibuktatták, pedig ő csak annyit mondott, hogy a Kommunista Kiáltványból tanulta a szocializmust, és semmi oka azt megtagadni. De „hű" szövetségeseink már ettől a szótól is megrettentek.

Barátunknak, az okos Biermann Pistának volt igaza, amikor azt mondta, hogy egy fehérterror kitörésekor még a legjobboldalibb szocdemek is lógni fognak a kommunisták mellett. Ezt a jóslatot a történelem túlontúl igazolta.

A pártkongresszus nagyjából szociáldemokrata többsége megszavazta a szocdem listát. A kommunisták már hazafelé készültek, amikor ezt a nagyon is nyílt kihívást vissza kellett verni. Végül is az előzetes megállapodás alapján elkészített listát szavazták meg, különben felbomlott volna az egység. Ez persze nem ment minden kiabálás és veszekedés nélkül. Így került be a még korántsem kommunistává érett Bokányi, de jó néhány kommunista is a vezetőségbe. Az összefoldozott egység – ideig-óráig – helyreállt.

Mégiscsak Lenin elvtárs tapintott rá az igazságra. Miután Kun közölte vele az egységes párt megalapítását, csak annyit kérdezett: mi a garancia arra, hogy valaki jobboldali szocdemből azonnal kommunistává váljék? Erre a kérdésre Kun túlságos önbizalommal felelte: „Garancia az én személyem."

Ez a garancia Lenin elvtársat nem elégítette ki. Sok vérnek kellett lefolynia a Dunán, amíg a búza elvált a konkolytól.

És hogy mindkét félnek igaza legyen, a párt neve Szocialista–Kommunista Munkások Magyarországi Pártja lett.

A kongresszus befejezését követően megkezdődött a Tanácsok Országos Gyűlése, amely június 14-től 23-ig tartott.

Mint az 500-as munkástanács tagja, ezen én is részt vettem. Az ünnepélyes megnyitás, az üdvözlő beszédek elhangzása után a zenekar a Marseillaise-t és az Internacionálét játszotta.

Az első napokban még nagy optimizmus uralkodott. Varga Jenő és Lengyel Gyula a gazdasági helyzetről és a feladatokról beszéltek. Javaslatot tettek egyes fogyatékosságok gyors kijavítására. Kun Béla pedig arról beszélt, hogy a románokat átvetettük a Tiszán, hogy a szlovákokat felszabadítottuk a cseh kapitalizmus igája alól. A nemzetközi proletariátus nagy lépést tett előre – mondta, majd főként a Clemenceau-jegyzékkel foglalkozott, amely a Felvidék kiürítését követelte.

A vitában ismét két csoport állt szemben egymással, csak egy kicsit más összetételben. Kun Béla, aki a feltételek elfogadását javasolta, egy csoportban találta magát Kunfival és Böhmmel. Ellenlábasai pedig Szamuely Tibor és Pogány József voltak, akik helyes taktikai érzékkel rámutattak arra, hogy milyen demoralizáló hatása lehet egy győzelmesen előrehaladó sereg esetleges visszavonásának.

A Tanácsok Országos Gyűlésének nagy cselekedete volt a Tanácsköztársaság alkotmányának megalkotása és írásba foglalása. A kossuthi alkotmányt csak deklarálták, de írásban rögzített alkotmányt Magyarországon csak a Tanácsköztársaság teremtett. Ennek alapvető mondatai végtelenül meghatottak: „A Tanácsköztársaság szabad népek szabad szövetsége . . . Békét akar minden hódítás és hadikárpótlás nélkül, a dolgozók önrendelkezési joga alapján."

A gyűlés az alkotmány elfogadását ünnepélyes felállással fogadta.

A Tanácsok Országos Gyűlése közben, június 20-tól 22-ig tanácskozott az ifjúsági szövetség. Mint ifjúmunkás előadó szintén a meghívottak közé tartoztam. A lelkes hangulatú tanácskozáson, ahol a forradalmi háború segítése mellett nagy súllyal szerepelt az ifjúmunkások művelődésének, kultúrájá-

nak ügye is, egyhangúlag elfogadták, hogy új nevük Kommunista Ifjúmunkások Magyarországi Szövetsége legyen.

Miközben a nagy jelentőségű tanácskozások folytak, addig a Ludovika Akadémia növendékei ellenforradalmi támadást készítettek elő.

1919. június 24-én éppen az 500-as munkástanács ülésezett, amikor berohan a terembe Szamuely László, és kifulladva közli, hogy a Dunán ellenséges monitorok jelentek meg. – Lövik a Szovjetházat! – kiáltja izgatottan.

Kisiettünk a Duna-partra. Láttuk a nemzetiszínű zászlóval* vonuló ellenséges monitorokat.

Egy „úriembert", aki fehér zsebkendővel üdvözölte őket, a munkások azonnal leterítettek. Ott halt meg a Duna-part kövén. Később kiderült, hogy ez az ember dr. Berend Miklós, egészségügyi tanfolyamunk előadója volt.

A Duna-partról kerületi pártszervezetembe siettem. Ott már toborozták az úgynevezett terrorcsapatot, amelyhez én is csatlakoztam. Maurer elvtárs, a terrorcsapat vezetője azt kiáltotta felém:

– Jöjjön, Kelen elvtársnő, éppen összeállítjuk az ellenforradalmárok jegyzékét, azokat, akiktől meg kell tisztítani kerületünket!

Megneveztem én is néhány reakciós jómadarat, és házról házra járva kiemeltük őket fészkükből. Az így összefogott néhány tizenhárompróbás ellenforradalmárt válogatott szidalmak közt tereltük utcahosszat. – Lámpavasra velük! – kiáltották egyesek, de aligha gondolták komolyan. Mégis aggódtam, és azt ajánlottam: – Talán vigyük őket a forradalmi törvényszékre!

Így némi irányt kapván a menet, az elvtársak újból kiáltozni

* Akkor a nemzetiszínű zászló ellenforradalmi jelkép volt.

kezdtek: – A forradalmi törvényszékre velük! Majd ott elbánnak veletek, gazemberek!

Be is szállítottuk őket lelkiismeretesen. Másnap azután egyenesen a szemünkbe nevettek az utcán. Én pedig leckét kaptam abból, hogy a mi elvtársaink nem olyan engesztelhetetlenek, mint amilyennek pár hónappal később lefestették őket. Bezzeg, ha mi kerültünk volna az ellenforradalmárok kezébe, ők nem lettek volna ilyen lágyszívűek.

Bevonultam Gellért szállóbeli hadiszállásomra. Itt már erős golyózáporban találtuk magunkat. A Vörös Őrség osztagai és a munkászászlóaljak felfejlődtek az alsó rakparton, én pedig a szállóban készítettem helyet a sebesülteknek.

Az alsó rakparton megpillantottam egy nénikét, amint reszketve, tanácstalanul álldogált a lövöldözés közepette. Egyetlen kereseti forrását – azt a bizonyos zöld házikót – szétlőtték. Nagyon megsajnáltam, és magammal vittem a szállóba. Bevezettem egy fehér ágyas szobába, és biztattam, feküdjön le. Ő pedig az ágy elé terítette egyetlen rongyát és arra feküdt. Nem mert az „urak helyére" feküdni.

Elláttam néhány sebesültet, és közben eszembe sem jutott, hogy engem is eltalálhat egy eltévedt golyó. Végeztem a dolgomat, hasonló lelkiállapotban, mint a harctéri szanitécek, akik a csata hevében elfeledkeznek a csatáról.

Később Pestre mentünk, ahol találkoztam a katonának beöltözött Józsival. Hazamenet a Lánchíd előtt azonban egy zord vöröskatona állott elénk.

– Kérem a jelszót – mondotta.

A jelszót persze nem tudtuk, de mivel a Hungária Szálló volt az úgynevezett első számú szovjetház, azt mondtam Józsinak:

– Menjünk fel Landlerhez, ő megmondja.

– Landler? – kérdezte a vöröskatona, és tisztelegve átengedett.

Ráhibáztam a jelszóra.

Az ellenforradalmat a munkásság egy kézlegyintéssel leverte, de az ellenforradalmárokkal ugyancsak kesztyűs kézzel bánt. A főkolomposokat leültették ugyan, de a telefonközpontnál és a Ludovika Akadémiánál összefogott diákokat csak szobafogságra ítélték és arra a „kemény" büntetésre, hogy Sinkó Ervin világosítsa meg elméjüket, és tartson nekik épületes előadásokat a proletárdiktatúra céljáról. A letartóztatottak közt volt Héjjas Iván is.

Ki tudja, hány jó elvtársunkat menthettük volna meg, ha nem lettünk volna olyan kegyelmesek ezekkel a „félrevezetett fiatalokkal".

Intermezzo

Ezekben a mozgalmas, zaklatott időkben nem sok lehetőségünk volt a pihenésre, szórakozásra. De a színházról nem mondtunk le, s olykor barátainkkal is összejöttünk. Egy ismerős családnál találtuk Karinthy Frigyest, az általunk csodált nagy írót. Gúnyolódott, mint mindig. Azt mondta:

– Tudom, hogy úgysem közlik, de írtam egy karcolatot a Tanácsköztársaságról. Elmesélem:

„Az emberek felháborodtak azon, hogy a villamosban némelyek ülnek, mások meg állni kényszerülnek, pedig ugyanannyi viteldíjat fizetnek. Erre csináltak egy nagy villamost, amelyben mindenki állt. Így tettek eleget a szociális igazságnak.

Ebben a villamosban – folytatta Karinthy – minden szép volt, minden jó volt. Egy baja volt csak: nem járt."

Miután ezt ilyen szépen elmondotta, odaült a zongorához és belekezdett a „Hallod-e te, kőrösi lány"... eljátszásához. A dal közepén azonban egyszerre átváltott az Internacionáléra.

Csendben hallgattuk a jeles írót.

A szakszervezet útján jegyet vettünk Gerhardt Hauptmann nagyszerű darabjához, a „Takácsok"-hoz. A páholyokban ünnepélyes komolysággal proletárasszonyok ültek, sötét ruhában, férjükkel, gyermekeikkel. Milyen másfajta publikum, mint a szokott színházbajárók!

Mikor a felkelt takácsok benyomultak Zwanzigerék fényes lakásába és rombolni kezdtek, tombolt az egész színház. Forradalmi láz rázta a nézőteret. Ami nálunk elmaradt, az folyt most a színpadon. Forradalmárok fogadták így a forradalmat. Ilyen igazi, ilyen forró, ilyen hatalmas kitörést színházban még nem értem meg.

Igaza volt Bródy Sándornak, amikor azt mondta: „Most érkezett el az ideje annak, hogy igazi színdarabot írjunk!" Annak idején két szép darabjának, a „Tanítónő"-nek és „A dada" címűnek a végét a polgári közönség kívánságára meg kellett változtatnia. Most úgy érezte, végre kedve szerint alkothat.

Nemcsak a színházak vonzották a közönséget, az Opera pénztáránál is sorban álltak a jegyekért. Különösen nagy sikerei voltak a gyermekoperáknak. A „Diótörő"-t, a „Törpe gránátos"-t, de még Humperdinck szép operáját, a „Jancsi és Juliská"-t is műsorra tűzték a „Babatündér" című balettel együtt.

Jelen voltam a Szépművészeti Múzeumban a szocializált műkincsek gazdag kiállításának ünnepélyes megnyitásán.

Jó barátom, dr. Kenczler Hugó mint a köztulajdonba vevők bizottságának tagja, a büszkeségtől ragyogva állt a kiállítók között.

Volt oka a büszkeségre! Micsoda kincseket tettek itt közszemlére! Hogyan is vonhatták el ezeket a csodálatos képeket az emberek szeme elől a magángyűjtemények tulajdonosai! Négy nagy formátumú Greco, egy csodálatos Breughel, Frans Hals, Tintoretto, Goya, Ingres és mások, hogy csak a legnagyobbakat említsem. Nagy ünnepe volt ez nemcsak a képeket szerető publikumnak, hanem az egész proletariátusnak is!

Meghívták Kun Bélát, hogy ő tartsa az ünnepi beszédet. Kun Béla azonban csak ennyit mondott:

– Bár a gyárakat látnám így szocializálva!

Amiben tulajdonképpen igaza volt, de ez az igazság valahogy mégsem volt itt helyénvaló.

A lemondás napján találkoztam az utcán Kenczler Hugóval. Gondosan becsomagolt tárgyat vitt szinte dédelgetve a hóna alatt. Kiderült, hogy egy kisebb formátumú Rembrandt-kép van nála.

– Egész éjjel nem aludtam – mondta. Folyton ezt a csodát néztem. Megvilágította a szobámat. Tudja milyen boldogság ez?

– És most hova viszi?

– Vissza a múzeumba. Ne tapadjon folt a Tanácsköztársaság dolgozóinak kezéhez...

Két év múlva dr. Kenczler Hugó az emigrációban nagy nyomorban meghalt.

Utolsó napok

Július 30-án, szerdán pártnapot tartottunk. Beszédemben figyelmeztettem az elvtársakat, ha az ellenforradalom felülkerekedik, lehet, hogy a kirakatok tele lesznek élelmiszerrel, és mi csak kívülről nézhetjük majd a bőséget! Ismerjük jól ezt az érzést a múltból: bámulhatjuk a javakat, azok a gazdagok asztalára kerülnek, azokéra, akik eddig sem nélkülöztek. Alávaló csalétek a kirakatok kalácsa és a sonka, cserébe a szabadságunkért, a proletariátus hatalmáért.

Július 31-én, csütörtökön a Közoktatásügyi Népbiztosság nyilvánosságra hozta az egységes nyolcosztályú népiskoláról szóló rendeletet és annak végrehajtási utasítását.

Pénteken, augusztus elsején utoljára gyűlt össze a Budapesti Munkástanács, hogy tudomásul vegye a Kormányzótanács lemondását. Kun Béla mondta a gyászbeszédet a tanácskormány ravatalánál, és bizony elsírta magát. Többen hangosan felzokogtak. A szakszervezeti kormánytól nem sok jót vártunk, és még kevesebbet kaptunk. Rónai Zoltán biztosított a jogfolytonosságról.

Sirattuk nagy és szép terveinket, és egyszerűen nem fért a tudatunkba, hogy már nem lesz holnap. Mi lesz az otthonbeli gyermekekkel, mi lesz apjukkal, anyjukkal, akik először költöztek napfényes szobákba, és csak az nem jutott eszünkbe, hogy mi lesz velünk? Annak a nagyszerű épületnek az összedőltét sirattuk, amelyet még bevakolnunk sem sikerült.

Józsira néztem, ő is sírt. Kétszer láttam életemben sírni: a háború kitörésekor és most, amikor összeomlott az a világ, amelyre az életünket tettük fel.

Kun Béla hívatott.

– Maga az antant-vonattal fog Bécsbe utazni. Kieszközöltem, hogy a népbiztosok családtagjai számára különvonatot indítsanak.

– Én nem vagyok családtag – mondtam. – Én önálló ember vagyok.

– Ne kezdje a külön mókáit! – rivallt rám. – Ezzel a vonattal fog menni maga is.

– És Ottó? És a férjem?

– Mindenki utazik, ahova tud. Csak semmi feltűnés! Csomagok nélkül, villamoson mennek ki a pályaudvarra. Érti? Korvin különben itthon marad.

Ottóval is találkoztunk. Nagyon bánta, hogy nem készítette elő a menekülést, pedig kitöltetlen útlevelekkel, személyi igazolványokkal rendelkezett. – De mi nem lemondásra számítottunk – mondta.

Körülnéztem a lakásban. Mit is vigyek magammal? Egyszerre semmiféle tárgyhoz, könyvhöz, dologhoz nem ragaszkodtam. A sok szép holmi most mind értékét vesztette. Két váltás fehérneműt és a fogkefémet pakoltam össze, így mentem világgá. Józsi szintúgy.

Anyámékhoz még felmentünk, de nem búcsúztunk. Milyen hálásak voltak utólag szegény szüleim, hogy nem éreztettük: menekülünk. Könny nélkül váltunk el. Józsi szülei Szegeden, vagyis határon kívül voltak.

Pénzben nem bővelkedtünk, hiszen augusztusi fizetésünket már nem kaptuk meg. Villamoson mentünk ki a pályaudvarra, ahova több elvtárs autóval érkezett.

Felszálltam az antant-vonatra, amely Bécsbe visz majd minket. Keserűen láttam, hogy Kun Béla, Landler Jenő és Pór Ernő szintén egy antant-vonatra szállnak.

Józsi pedig felkapaszkodott egy személyvonatra. Bement a fülkébe, ahol már ott találta Varga Jenőt és Lengyel Gyulát.

De még alkalma sem volt leülni, Varga Jenő aggályoskodott, tanácsos-e három népbiztosnak egy vagonban utazni. Józsi a világért sem maradt volna ott, ahol így marasztalják. Leszállt és másik vonatra ült. Lengyel és Varga átjutottak a határon, ő azonban csak Sopronig jutott. Győrben még láttam, engem keresett, én meg odafordultam hozzá, és mintha nem ismerném, megkérdeztem tőle, hány az óra. Nem emlékszem, mit felelt rá, pedig ezek voltak jó sokáig utolsó szavaink egymáshoz...

További sorsáról csak később értesültem. Sopronban elfogták és negyedmagával – Rudas Lászlóval, Lantos Alberttel és a fiatal Rudas Bélával együtt – pincébe zárták. Sötétedett. Szörnyű éjszaka várt rájuk. Azt hitték, másnap kivégzik őket. Józsi később elbeszélte, hogyan töltötték „utolsó éjszakájukat". Lantos Albert, aki a Tanácsköztársaság alatt az „ido" nemzetközi nyelvnek – az eszperanto egy változatának – csinált megszállottan propagandát, egész éjjel ezt a nyelvet gyakorolta. Józsi egy széndarabbal matematikai feladatokat rajzolt a piszkos falra.

Korán reggel csikordult a pinceajtóban a kulcs. Most jönnek értünk – gondolták a foglyok. A belépő azonban e szavakkal üdvözölte őket: Jó reggelt, elvtársak!

Kiderült, hogy még nem váltották le, és városparancsnoki minőségében szabadon engedte őket. Ez a jó elvtárs, aki megmentette négyük életét, utóbb a fehérek börtönébe került. Moszkvában ismerkedtem meg vele. Persze, nagyon megköszöntem, hogy megmentette a férjem életét, és kérdeztem, mivel viszonozhatom önfeláldozását. Arra kért, hogy miután pár fogát kiütötték a börtönben, csináltassunk neki új fogakat. Természetesen, ezt meg is kapta.

Józsi pedig, miután nem kívánt papírok és egyebek nélkül átkelni titkos utakon a határon, vesztére a legközelebbi vonattal Budapest felé vette útját.

A nagy utazás

Az osztrák határon erős vámvizsgálaton estünk át. Pénz után kutattak. Jelen voltak a nagy bécsi újságok képviselői és szenzációt szimatolva lesték, milyen kincset visznek magukkal a népbiztosok hozzátartozói. Sok pénzt nem találtak. A *Neues Wiener Journal* kiküldöttjének meg is mondtam: vegye tudomásul, soha még magyar kormány ilyen szegényen nem távozott, mint mi. Ők azonban nem erre voltak kíváncsiak.

Bécsbe érkezésünk után, nagy meglepetésünkre, nem bocsátottak bennünket szabadon, hanem átadtak a „szociáldemokrata" hatóságoknak. Tartózkodási helyünkként Drosendorfot jelölték ki: egy öregedő, düledező, piszkos, volt hadifogolytábort. Itt mogorva ellenséges „közegek" fogadtak, és egy barakkban szállásoltak el, emeletes tábori ágyakon.

Elképzelhetetlenül rossz kosztot kaptunk. A száraz kekszből a napon előmásztak a férgek. Mégis megettük ezt is, mert „csak kell enni valamit". Reggelire kávé helyett valami gyanús barna folyadékot kaptunk egy szaharin pirulával – émelyítő volt.

Így ment ez hetekig.

Később megtudtuk, hogy azokat a kommunistákat, akiknek sikerült átszökniök a határon, Ausztria területén elfogták, és hasonló körülmények között a csehszlovák határ menti Karlstein várába internálták. Ők már kérték, hogy családjukat szállítsák oda, aminek az osztrák kormány idővel helyt is adott. A gyermekek, Lengyel Jucika, Kun Ági, Varjas Gyuszi, Rudas Móki, Landler Böske voltak ennek a társaságnak a felvidítói és vigasztalói.

Végre erős fedezet mellett átvittek minket Karlsteinba. A házaspárok külön szobát kaptak, akiknek a férje távol

volt, azokat nagyobb helyiségbe szállásolták el. Ilyenbe kerültünk Ripper Boriskával, Varjasnéval, Horti Emilnével stb.

Közben a rendőrségtől ügyvédünk, dr. Kurt Rosenfeld révén megkaptuk az elkobzott pénzösszegeket és engedélyt arra, hogy szakácsnőt fogadhassunk. Így a koszt nagyjában megjavult. A gazdasági teendőket Rákosi Mátyás látta el.

A földszinten a minket őrző osztrák csendőrök laktak.

Végre, postásruhában megjelent egy magyar elvtárs: Klémens Béla. Idővel már újságot is járathattunk, de arra mohón lecsaptak a férfiak. Pogány József kijelentette, hogy ő – újságíró lévén – tud a sorok között is olvasni, először tehát őt illeti meg az újság. A nők az újságolvasásnál háttérbe szorultak, az egyenjogúságról ilyenkor nem esett szó.

A „vár" és a sétára engedélyezett terület közt keskeny földsáv, amolyan senki földje húzódott. A falu – főleg keresztényszocialista – lakói kíváncsian odatolakodtak bámészkodni, és nem éppen kellemes megjegyzésekkel illettek minket. Volt egy szép nótájuk is, ami így kezdődött: „Á, á , á, der Bela Kun ist da."

Hallottam, amint arról beszéltek, hogy pogrom esetén majd elintéznek minket. Egy kövér hentesmesterféle Pogány Józsefet szemelte ki magának...

Később a környék hangulata a szakácsnő bevásárlásai folytán kissé enyhült, a fogorvos pedig határozottan szimpatizált rossz fogainkkal, amelyek gyógyítására csendőri felügyelet mellett került sor.

Amikor a vár lakói megszaporodtak az időközben összefogdosott magyar menekültekkel, román vagy másféle nemzetiségű diákokkal, az úgynevezett „orosz ügynökökkel" és spiclikkel, az élet kissé változatosabb lett. Akadt néhány könyv is, és a láger egyes lakói élénk fordítói, vagy irodalmi tevékenységbe kezdtek. Emlékszem, hogy Lengyel Józseffel együtt, aki később szintén berukkolt, le akartuk fordítani

Henry George „Haladás és szegénység" című könyvét. Ez a fordítás azonban sohasem jelent meg, mert fogyatékos tudásunk miatt, szótár hiányában néhány komikus, félreértett mondat maradt a szövegben.

Jómagam unaloműzőnek – és azért is, mert a gyermekek társaságát találtam a legüdítőbbnek – megpróbáltam a gyermekekkel foglalkozni. Majd, tankönyv nélkül, gyorsírásra tanítottam Kun Béláné asszonyt, aki erről Kun Béláról szóló könyvében meg is emlékezik, bár nem pontosan úgy, ahogy történt. Ez ma már lényegtelen. Kun Béla, miután fel sem tételezte, hogy az ő feleségének valaha is irodai munkát kelljen végeznie, abbahagyatta a tanulást.

Könyve kapcsán még egy epizódra kell kitérnem, illetőleg helyesbíteni kívánom az ott írottakat.

A tél közeledtével az osztrákok jókora csomagban meleg holmit küldtek nekünk. A csomag tartalmát szépen elosztottuk egymás közt, de egy meleg alsóneműfélét nem tudtunk elosztani, pedig sokunknak fájt rá a foga. Egyszer csak Rudas Lászlóné odalépett az asztalhoz, és kijelentette, hogy szüksége van a fehérneműre. Mint Ripper Boriskával utólag megállapítottuk, mindkettőnknek határozottan tetszett ez a kedves skrupulus nélküliség, ami Rudasnénak különben is sajátja volt.

De térjünk rá lényegesebb dolgokra!

Első vendégünk Karlstein várában az én drága édesapám volt. Valamilyen úton-módon megtudták, hol vagyok, és a jó öreg, ki tudja honnan kölcsönzött pénzen, rögtön fel is kerekedett. Az osztrák hatóságok feltűnően kedvesek voltak hozzá, és a megye szolgabíróféléje el is kísérte, meglesve hulldogáló könnyeinket. Tőle tudtam meg, hogy mind Józsit, mind Ottót elfogták, sőt Jani öcsém is fogoly, szüleimet beidézték. Anyámra ez alkalommal egy fiatal hadnagyocska durván rászólt, mire ő bátran válaszolta: „Nézzen ősz fejemre

és gondoljon az anyjára!" Józsit az ő lakásuk búvóhelyén fogták el, és velük együtt kísérték a rendőrkapitányságra. Józsit szemük láttára pofonvágták, amin anyám nagyon méltatlankodott, és jegyzőkönyvbe akarta vétetni az esetet. Józsi csitította: „Ugyan, Paula néni, örülnék, ha csak ennyit kapnék!" Ezután se anyámra nem rivalltak, se Józsit nem ütötték többé.

Ilyen és hasonló történeteket beszélt el édesapám. Leírta, hogyan fogták el Ottót az Erzsébet téren, hogyan kínozták őt. Erről egy elvtárstól értesültek, aki felkereste őket. Együtt volt a rabkórházban szegény Ottóval, és hajmeresztő dolgokat mesélt megkínoztatásáról. A borzasztó, ha nem is a legborzasztóbb az volt, hogy Józsi és Ottó szülei éppen akkor jöttek meg Szegedről, és nem találván fiaikat, édesanyámékat keresték fel, tőlük tudták meg Ottó hollétét.

Édesanyám némi kis ékszert is eljuttatott hozzám, hogy enyhítsen sorsomon.

Mikor apámmal már alaposan kibeszéltük magunkat, és a látogatási idő vége felé járt, Kun Béla hívta magához az öreget, hogy halljon valamit a magyar közhangulatról. Apám persze a világforradalmat nem látta olyan rohamosan közeledni, mint Kun, ezért vezérünk őt tájékozatlannak bélyegezte. Pedig az öregnek alighanem igaza volt.

Karlsteini fogságom alatt nagyon összebarátkoztam az orosz Akszelrod elvtársnővel. Ő már annyira megszokta hányatott életében a börtönt, hogy evvel-avval lakályossá tudta tenni „celláját". Az egy szál lógadozó villanylámpára színes papírernyő került, szalmaözvegyi nyoszolyáját is letakarta valamiféle tarka pongyolával. Szobája mindjárt otthonosabb benyomást keltett. Én ugyan nem is akartam Karlsteinben otthon érezni magam, szerettem volna mielőbb elkerülni onnan.

Bécsben

Az 1919. év tele meghozta szabadulásunkat is. Az elsőnek kiengedett Hamburger doktor jóvoltából kórházba, majd szabadlábra kerültem.

Szabad lábam és szabad kezem visszanyerése, bármilyen furcsán hangzik is, nem jelentett maradéktalan örömet számomra, mert az elvtársi környezetből mégiscsak egy idegen kapitalista és élénk lánckereskedelemmel foglalkozó világba kerültem. Szabadulásként örvénylő vízbe.

Felkerestem barátnőmet, Seidler Stellát, aki bécsi rokonai jóvoltából háromszobás lakással rendelkezett. Első időben ő fogadott magához. Ebben a lakásban furcsa dolgok történtek. A konyhában ütötte fel műhelyét a már említett Klémens elvtárs, aki különböző pecsétet gyártott krumpliból, és ezek igen jól megfeleltek a célnak. Az illegálisan Magyarországra küldött elvtársak útlevelét és egyéb okmányait itt készítették, és ilyen pecsétekkel látták el. A bejelentő cédulákra is sokszor krumplipecsét került.

Nekem jó okmányom volt, mert Munkácson születtem, és ez a város akkor történetesen Csehszlovákiához tartozott. A csehszlovák követségen ki is állították a munkácsi születésemet igazoló bizonyítványt.

Azt hittem, körülöttem minden rendben van, de Bécs rendőrkapitánya, Presser, egyszer csak beidézett. A Landesgerichten egy nagy kőpadlós szobában kellett várakoznunk, ahol mindenféle népséggel kerültem össze. Egy közlékeny, bár nagyot halló bácsi, aki „dugóhúzókat" viselt a füle előtt, nagy érdeklődést tanúsított mindnyájunk iránt, és sorra kikérdezte a sorstársakat, miért tartóztatták le. A beszélgetés velem körülbelül így hangzott:

– Cipőpaszta?
– Nem.
– Poloskairtó?
– Nem.
– Csokoládé?
– Nem.
– Liszt?
– Nem.
– Hát mi a csoda?
– Kommunizmus.

A bácsi elgondolkozott. Azután ezt mondta:

– Ajvé, nehéz kenyér. Aber – man kann leben! (De – megélni lehet belőle!)

Presser meglehetősen barátságosan fogadott. Kihallgatásom során tőlem nem sokat tudott meg, én viszont érdekes felfedezést tettem.

– Tulajdonképpen hányan laknak maguk ennél a Seidlernénél? – kérdezte.

– Hogyhogy hányan? Két barátnőm és én.

– Mert, ha jól számítom, 36-an vannak bejelentve nála.

A dolog nyitja az volt, hogy a bejelentkezésnek mindenki eleget tett, de ha valamelyikük elköltözött, vagy Magyarországra rándult, akkor elfelejtkezett kijelentkezni.

Így lett tömegszállássá Stella lakása.

Különben Presser biztosított róla, hogy ha „haza" kívánok menni Munkácsra, annak semmi akadálya nem lesz. Ezt az ajánlatot Moszkvában 1948-ban szintén megkaptam, de nekem ott már nem volt senkim.

Hónapos szobát béreltem Bécsben, ezt akkor könnyen találtam, csak az élelmezés ment nehezen. Minden nagyon drága volt. Semmiféle kávéházban nem lehetett tejeskávét kapni.

Csakhamar megtaláltam az emigránsok kávéházát. Rendszerint ott tanyáztam. Ha a pincér belépni látott, már hozta is az egy adag teát két csészényi forró vízzel és a mappát papirossal, tollal, tintával.

Gábor Andor jóvoltából, aki akkor a Bécsi Magyar Kiadó lektora volt, németül megjelent dán regényeket kaptam fordításra. Minden jól ment, csak a „düna" szót nem találtam semmiféle szótárban, hát úgy is hagytam.

Gábor Andor egymaga játszott négykezest az emigrációs irodalom zongoráján. Telibe találó Horthy-ellenes versein kívül szerkesztette a *Bécsi Magyar Újság*ot is, ugyanakkor írt szellemes krokikat és még ki tudja, mit. Tisztelt szerkesztőm értékes tanácsokat adott nekem arról, miben különbözik a dán társalgási nyelv a közönségestől.

A kávéházban, amely először a „Reichsrat", később a „Greilinger" nevet viselte, összegyűlt már a magyar kommunista társaság. Legtöbb tagja fordítással vagy cikkírással foglalkozott, a nők némelyike horgolt vagy kötött. Különösen szép dolgokat kötött Gyömrői Edit, akitől anyám számára meleg nagykendőt rendeltem.

A fordítás mesterségébe beleunva, asztaltársaságunk rájött, hogy kifizetődőbb kitalálni valami jó kis krimit, amit angol névvel és a fordító álnevével lehet közreadni, legalább megtakarítjuk a könyvbepillantást.

Kávéházi asztaltársaságunk csakhamar átalakult ilyen regényt faragó, kitaláló részvénytársasággá. A kollektív mű címe „A tizenkét pecsétes levél" lett. Volt ebben a regényben minden, ami csak belefért: titkos diplomácia, szerelem, gyilkosság. Kigondolása közben igen jót mulattunk. A krimi technikája szerint az utolsó lapokon hirtelen felmerülő alak ölte meg a grófnőt és szerezte meg a tizenkét pecsétes levél titkát, amitől országok jóléte függött. Ezután a leleplezés sem késett.

Nagy találékonyságot tanúsított a kollektív mű megírásánál Tölgy László újságíró, Lándor Béla közíró és társaságunk néhány más tagja.

Ülünk Bécsben, megszokott kávéházunkban, a Reichsratban, amikor egyszerre csak beviharzik Kosztolányi Dezső feleségével, a szép Harmos Ilonával. A költő azonnal áradozni kezd: milyen jó itt Bécsben, milyen szabad itt a levegő, bárcsak ne kellene sose hazamenni abba a börtönbe, Horthy Magyarországába!

Mi hevesen integetünk, hogy ne folytassa, ez nem kávéházi beszédtéma, hiszen jó pár spicli figyel a szavunkra. Kosztolányi azonban beszél és beszél. Természetes, hogy erről aztán nemsokára szó esett magyarországi újságokban is, és Kosztolányinak nagy kellemetlensége lett belőle. Majdhogynem hazaárulási pert indítottak ellene. Csak az *Új Nemzedék*ben azelőtt megjelent karcolatai, az egy ideig ellenforradalmi politikát szolgáló „Pardon . . .”-jai mentették meg. Kosztolányi azonban – erre felesége is utal róla szóló könyvében – ettől kezdve sohasem dicsérte a Horthy-rendszert.

Közben nagy buzgalommal jártunk el pártunk gyűléseire, és fordítottunk pártirodalmat is, amelyben vajmi kevés szerep jutott fantáziánknak. Lefordítottam például Rosa Luxemburg leveleit és „Tömegsztrájk” című művét, valamint Junius álnéven írt „A szociáldemokrácia válsága” című brosúráját.

Rosa Luxemburg megkapó, túlfűtött prózája valósággal elragadott. Szemléltetőül álljon itt a Junius-brosúra néhány mondata:

„Becstelenül, meggyalázva, vérben gázolva, szurtosan áll előttünk a polgári társadalom: ilyen ő. Nem amikor kimosakodva, jólnevelten kultúrát, filozófiát, erkölcsöt, rendet, békét és jogállamot mímel – nem! Mint vérszomjas fenevad, mint az anarchia boszorkányszombatja, mint a kultúra és az emberiség

pestise: így mutatkozik most igazi, meztelen alakjában" – írja a világháború kitörésekor.

Nagy élvezetet találtam csodálatos prózája visszaadásában.

Lefordítottam továbbá „magyarról magyarra" Buharin és Preobrazsenszkij „Mi a kommunizmus" című híres könyvét, amelyet először Rudnyánszky Endre ültetett át magyarra, de szövege merő talány volt. Sokat törtem a fejem például, mit értettek a szerzők ez alatt: „A kommunizmus egy tudományos fegyelem" – amíg rájöttem arra, hogy „tudományos diszciplínáról", vagyis tanról van szó. Ilyen és hasonló gikszerekkel volt tele a könyv, amelynek első magyar változatát ma inkább rejtvénygyűjteménynek nevezném.

Majd Fogarasi Béla megbízásából lefordítottam Kant „Az örök béke" című művét, ezt már Rudnyánszky előmunkálata nélkül. Ennél a fordításnál vitám volt Lukáccsal. Kant hosszú mondatait jobb megérthetőség kedvéért felparcelláztam, míg Lukács azt állította, hogy nehézségeivel együtt kell Kantot visszaadni, hadd törje a fejét az olvasó. A könyv az Európa Könyvtárban jelent meg Bécsben, és elég nagy sikere volt.

Lukáccsal már a Tanácsköztársaság alatt is voltak vitáim. Ő azt állította például, hogy a kommunizmus idején az ideológiának primátusa van a gazdasági kérdésekkel szemben. Én azonban kitartottam amellett, hogy ehhez a paradicsomi állapothoz is a gazdasági élet bizonyos fejlődési foka szükséges.

Boldog idők, amikor hasonló kérdések foglalkoztattak bennünket! Bécsben egyelőre még abban a korszakban éltünk, amikor a gazdasági kérdésnek határozottan primátusa volt.

Többször meglátogatott jó barátom, Tihanyi Lajos, a süket festő. Elmesélte letartóztatásának történetét. A bíró megkérdezte: – Mit csinált a diktatúra alatt?

– M . . . m . . . m . . . agitációs beszédeket mondtam – felelte sajátos dörmögő hangján Tihanyi.

– Ne tréfáljon. Akármit csinált, de a fizetését azt felvette.

– Maga is – rivallt rá a bíróra Tihanyi.

A bíró zavarba jött: – De én kényszer alatt cselekedtem – hebegte.

– Mutassa meg nekem azt a két vöröskatonát, aki magát minden elsején az államkassza elé vonszolta, hogy felvegye a fizetését.

Erre a kedves, okos Tihanyit mint fogyatékos észjárású embert, sürgősen szabadlábra helyezték. Pedig többet értett meg az egészből, mint megannyi épérzékű.

Párizsban, emigrációban halt meg. Nemrégen rendezett nemzeti galériabeli posztumusz kiállításán gyönyörködhettünk nagyszerű művészetében.

A nagy bécsi frakcióharcokban magam is részt vettem. A Landler-frakcióhoz tartoztam, mert itt találtam meg azt az erkölcsi erőt, amely – véleményem szerint – egy kommunista számára elengedhetetlen. Ebben a harcban tettem szert jóbarátaimra, a Katz (Rácz) testvérekre. Az idősebb, Béla volt az értékesebb, Lipót a kedvesebb. Őt állandóan valami belső nyugtalanság fűtötte, amelynek időnként hangot is adott.

– Miért mérges, Lipót? – kérdezték tőle.

– Majd csak előadja magát valami – felelte zordonan.

Emlékszem közös kirándulásainkra. Béla a fűben ülve, rendíthetetlenül írt, Lipót pedig nyelveket tanult. Béla könyvei meg is jelentek a Bécsi Magyar Kiadónál. A „Vörösek és fehérek 70 év előtt" című könyvében az 1848–1849-es magyar ellenforradalmárokról írt, szellemes párhuzamot vonva az akkori és a mai ellenforradalmárok között. A „Kereszténység és rabszolgaság" című művét pedig németre is lefordították.

Lipót és köztem némi flört alakult ki, amelyről haladék-

talanul értesítettem a börtönben ülő Józsit. Ő azt felelte, hogy nem a régi jogon kíván visszatérni hozzám, hanem újból meg akar hódítani.

Jómagam a párt felszólítására egy német kőnyomatos kiadását vállaltam *Korrespondenz Revü* címen, amely huzamosabb ideig meg is jelent.

Duczynska Ilona és Polányi Károly Bécsben összeházasodtak. Erről emigráns körökben az a fáma járta, hogy Ilona „karlista" (vagyis monarchista) propagandát folytat.

Elhívtak magukhoz, hogy megismerjem Svájcból érkezett híres vendégüket: Angelika Balabanovát, az egykori zimmerwaldistát. Nagyon kiábrándultam belőle, mert keservesen panaszkodott, hogy az orosz fiatalok, a forradalom neveltjei nem tisztelik az öreg forradalmárok, mármint az ő múltját. Ez a fiatalok joga, feleltem, minden nemzedéknek megvan a maga feladata és ehhez szabott ideálja. Másodszor Berlinben találkoztam vele, amikor a fasizmus előretöréséről tartott előadást, és Mussolinitól különösen rossz néven vette, hogy bár évekig dolgoztak együtt az *Avanti!* szerkesztőségében, ő mégis otthagyta a zászlót és – felcsapott fasisztának.

Ausztria 1921-ben már régen, vagyis három éve köztársaság volt, amikor még ilyen nótákat énekeltek:

Gott erhalte, Gott beschütze
Unser Renner, unser Seitz,
Und, man kann es niemals wissen,
*Auch den Ka-a-rl in der Schweiz.**

* Isten áldja, Isten óvja
A Rennert és Seitzet is
És – mit lehessen tudni –
Károly királyt Svájcban is.

Egyszer különös tüntetést láttam a Ringen. A Habsburg-ház Bécsben levő tagjai, a még ott élő és nem is rosszul élő főhercegek és hercegek a Karlskirchében gyászmisét tartottak Károly király elhalálozása alkalmából, és talpig gyászban tüntető felvonulást rendeztek a Ring kocsiútján, zavarva ezzel a forgalmat és a republikánus érzelmeket. A nők hosszú gyászfátyolban, a férfiak fekete ruhában, gyászfátyolos cilinderben vonultak az utcán. A köztársasági rendőrség parancsot kapott, oszlassa fel a tüntetőket. A rendőröknek egyéb se kellett, nekimentek, lökdösni kezdték az urakat és hölgyeket. Nem nagyon, csak egy kicsit. Az államhatalommal életükben először dacoló hercegi tüntetők különös szituációban találták magukat. Nem tudták, hogyan őrizzék meg méltóságukat. Félszegen tértek ki a rendőrkardok elől, ferdére csúszott cilinderrel, előkelő sétapálcájukkal hadonászva. Igencsak zavarban voltak, az utca népe nagy gaudiumára.

Az egész ellenállhatatlanul komikus volt, öröm volt nézni!

Az emigrációban az emberi nagyságnak megható példáit láttam. Bogdány Simonné, az egyszerű munkásasszony, aki néhány kommunistával együtt a Tanácsköztársaság megdöntését követő hetekben röplapon biztatta a csüggedőket – „Itt vagyunk újra! . . . Az eszme él és győzni fog!" –, 1920-ban maga is emigrált. Gyermekeit rokonok, barátok fogadták be. Az ország különböző részeiből szedték össze őket az elvtársak és juttatták ki Bécsbe, ahol ismét együtt volt a család Bogdány Simon kivételével, aki még börtönben volt. Amikor meglátogattam őket, s kiderült, hogy a nyomorgó Bogdány néni négy gyermeke mellé még egy ötödiket is, a fehérterror egyik árváját örökbe fogadta, megrökönyödve mondtam:

– De Bogdány néni, maga alig tudja a saját gyermekeit eltartani!

– Ahol négy gyermek éhezik, eléhezik az ötödik is – felelte.

Becsülettel felnevelte mind az ötöt. Sokat nélkülözött, mégis jobban járt, mintha otthon maradt volna, ahol egyre nőtt a lefogottak száma.

Branauer Károlynét, egy kőműves feleségét háromévi fegyházra ítélték, mert a Tanácsköztársaság idején élelmiszereket „és egyéb tárgyakat" foglaltatott le, és azokat beszolgáltatta a város raktáraiba.

Reichard Piroskát, az érzékeny lelkületű költőnőt megfosztották tanítónői állásától, s amikor megfellebbezte az ítéletet, azt a feleletet kapta, hogy aki szereti hazáját, az nem érezheti magát egészen árvának. Ezzel hagyták jóvá az éhenhalásra szóló ítéletet.

Két árva parasztlányt azért ítéltek el, mert feljelentettek egy ügyvédet élelmiszer-rejtegetésért.

A bátor telefonos kisasszonyt, Romhányi Margitot is elítélték, mert 1918 őszén, amikor a király szárnysegédje telefonálni akart, a beszélgetést a Nemzeti Tanácshoz kötötte.

Jani öcsémet azzal vádolták és állították törvény elé, hogy mint a református tanoncotthon gondnoka – a kamrában érintetlenül talált zsírosbödönt megkezdve –, zsírral főzetett a tanoncoknak, és ezzel megkárosította az egyház vagyonát. (Megjegyzem, anyám befőtteit mind elhordta védenceinek, de erről nem szólt a feljelentés.) A tanoncok azonban egy emberként vallották, hogy zsírnak évek óta színét sem látták. Janit ezen az alapon nem lehetett elítélni, hát internálták.

Nehéz idők

Még 1919-ben sor került Korvin Ottó perének tárgyalására. A per idején Budapesttel, anyámékkal naponta telefonon érintkeztem.

Halálos ítélete hírét így közölték velem szüleim: kérünk, ne nyilvánítsemmiféle véleményt, de . . .

Szaladgáltam, fűhöz-fához kapkodtam. Szerettem volna kieszközölni az osztrák kormány tiltakozását. Az *Arbeiter Zeitung* főszerkesztőjét arra kértem, hogy beszélhessünk Moszkvával, hogy tiltakozzanak, hogy csináljanak valamit, hogy intézkedjenek, hogy ne tűrjék tétlenül, hogy . . . Nem is tudom, mi mindent kértem, követeltem, forszíroztam, pedig tudta mindenki, hogy segíteni nem lehet. De hátha mégis . . .

Ezekben a napokban feljött hozzám egy kedves, szimpatikus fiatal fiú, Vadas Márton, és vigasztalt, ne szomorkodjak, megpróbálják kiszabadítani Ottót. – Sikerülni fog, biztos, hogy sikerülni fog!

Vadas Mártont és öccsét, Vadas Andort, a segíteni akaró, kedves, jó fiúkat az elárult kiszabadítási kísérlet közben a helyszínen megölték.

Nővéreiket, Vadas Helént és Sárikát szívembe fogadtam.

Később megtudtam, hogy édesanyám még Huszár Károly miniszterelnökhöz is bejutott, persze hamis néven. Miután Hajós Edittől hallotta, hogy az orosz kormány a kezében levő magyar főurak közül Ottóért túszul letartóztatott néhányat, köztük egy gróf Széchényit is, elhatározta, ő mindenesetre felhívja Huszár Károly figyelmét erre a tényre. Úgy tett, mintha Széchényi grófnak az érdekében jött volna, de amikor kiejtette Korvin Ottó nevét, Huszár felugrott íróasztala mellől és kiabálni kezdett.

– Korvin és már megint Korvin . . . Tisztes magyar családok nem átallnak írni az érdekében! – és egy halom levélre mutatott. – De én felakasztatom, megmutatom, hogy felakasztatom azt a gazembert!

„Az a gazember" akkor éppen örökszép naplója írásával foglalkozott, amelyet ügyvédjének, Goitein doktornak adott át, ő őrizte meg azt az utókor számára . . .

Édesanyám már csak kerülőúton mert hazatérni, ahol kétségbeesésében sírógörcsöt kapott, és képtelen volt Ottó szüleinek referálni sikertelen próbálkozásáról.

Szegény öregek pedig Ottó tudta nélkül kegyelmi kérvényt adtak be fiuk érdekében. Mikor felmentek a kormányzói hivatalba, hogy kérvényük sorsa felől érdeklődjenek, az édesanyának azt felelte a lelketlen, horthysta hivatalnok:

– Nyilatkozzék, hogy kikérik-e a hullát, vagy mi földeljük-e el.

– A hullát? A fiam . . . a fiam él . . . a kegyelemért jöttem . . . – és összeesett. Az apa, aki elkísérte őt, még hallotta, hogy megszólal a telefon, és ugyanez a hivatalnok azt mondja be:

– Sajnálom, méltóságos asszonyom, de az akasztásra már minden jegy elkelt.

Hosszú, szenvedésteli éjszakáimat csak a költészet világította meg. A jól ismert, legkedvesebb Ady-versek mellett elolvasom a fehérterrort vádoló írásokat, köztük Gábor Andor és Szép Ernő Orgoványról szóló verseit. Itt csak Szép Ernő elfelejtett versét közlöm:

Hogy búg-borong ez: Orgovány!
Riongó orkán orgonán!
Bokorban bujtorgó pogány,
Orv arca durva kordován.

Ordas vad arca kordován,
Dohogva hullát hord lován,
Vér csordogál le mord nyomán.
Ez Orgovány, ez Orgovány!

És olvasgatom Füst Milán novelláját, az „Advent"-et, amely – elkerülve a zord cenzor figyelmét – a „cserepező" üldözésével és szenvedésével a kommunisták üldöztetését és szenvedését szimbolizálja.

Szülei, néhány rokon elbúcsúzhattak Ottótól, aki arra használta fel ezt az utolsó találkozást, hogy ihletett szavakkal beszéljen nekik a szocialista gondolat nagyságáról, hatalmáról, amiért érdemes élni és érdemes meghalni. Szülei ezeket a szavakat sohasem felejtették el. Apja később Ottó szavainak fényénél kezdett a szocializmus irodalmával foglalkozni. Meg akarta tudni, miért halt meg a fia!

Unokaöccse, Vér György pedig mérget akart átadni neki.

– Nem – mondta Ottó –, nem mentem fel az uralkodó osztályt a gyilkosság alól.

Ilyen volt Ottó! Megkínoztatása és kivégzése alatt is igaz, nagy forradalmár.

Ahogy haladt a kínok és fájdalmak, a megcsúfoltatás golgotás stációin egyre feljebb, úgy magasult fel bennem alakja, gigantikussá nőve, felhőkbe érő homlokkal. Így őriztem meg őt a két évtized alatt, amikor azután Józsi mártíriuma mindent ködbe borított.

Ottó drága emlékének később könyvvel áldoztam „Töretlen úton" címmel. De mit áldozzak Józsinak, akinek bűnös elveszte állandóan sajog bennem, idestova majd 40 éve . . . ?

„Hittel hinni a szocializmusban, várva várni a világforradalmat! Megölhetnek, de lelkem legmélyéből ez a hit, ide-

geimtől e szent várakozás el nem vehető!" Ezt tanultam Ottótól.

1919 karácsonya nagy fájdalomban és Ottó meg Józsi sorsa iránti félelemben telt el. Karácsony után, 1919. december 29-én pedig kioltották Ottó szép és tiszta életét.

Zongoraverkli szól keresztény ivóba',
Mikor az új Krisztust viszik a bitóra . . .

– írta balladájában egy névtelen munkás.

Ottó halála után, 1920. július 5-től kezdődött a népbiztosok pere. Akkor már életünk Bécsben némileg rendeződött. Kaptunk ebédjegyet egy Gemeinschaftsküche nevű intézményben, amit mi kissé találóbban Gemeinheitsküchének* neveztünk el.

A per menete alaposan felzaklatta idegeimet. Állandóan azt képzeltem, hogy Józsit is halálra ítélik. Ahány emigráns csak felmerült Bécsben, mindegyiket arról faggattam, lesz-e halálos ítélet és kikkel szemben? Egy magyar diák – aki nem ismert engem – azt mondta ebéd közben, hogy „Kelent biztosan felakasztják, hiszen ő a legexponáltabb . . ." Csak arra emlékszem határozottan: nagy erőfeszítésembe került, hogy le ne forduljak a székről, hogy megőrizzem pártatlan külsőmet és utána hazarohanjak sírni.

A per alatt azonban a szovjet kormány tárgyalásokat kezdett a politikai foglyok kicserélése érdekében.

A népbiztosper tárgyalása menetéről csak az újságokból értesültünk. A *Népszava* azt írta Kelen Józsefről, hogy „jóindulatú elnézéssel kezeli bíráit". Jóval később, Budapestre

* *Gemeinschaftsküche* – közösségi konyha; *Gemeinheitsküche* – szemtelenségi konyha.

visszatérésem időszakában, 1954 után kaptam kézhez csodálatosan nagyszerű beszédét, melyet az utolsó szó jogán mondott el. Kelen József és Szabados Sándor különösen bátran viselkedtek „bíráik" előtt. Fájdalmas büszkeséggel olvastam mélyről jövő, nagy történelmi belátásról tanúskodó önvallomását, amely úgy a szívembe markolt... Legyen szabad itt is idéznem egy forradalmár útját éles fénnyel megvilágító zárószavait:

„Mindenekelőtt hitvallást teszek: szocialista voltam, az vagyok ma is. Szocialistává tett engem az a sok tanulás és az a kevés tapasztalás, amit eddigi életemben szerezni alkalmam volt."

Józsi 28 éves volt a per idején.

A tárgyalás során a főügyészhelyettes tiltakozott az ellen, hogy a bíróság a proletárdiktatúrát forradalomnak tekintse, mert – szerinte – a forradalmak nem járhatnak együtt a jogok szűkítésével. Erre Józsi azt felelte:

„Amennyire én ismerem a politikai forradalmakat, éppúgy alkotó elemük a jogkiterjesztés, mint a jogfosztás."

Rövid felszólalásában az ügyésznek is válaszolt:

„Fanatikusnak nevezett vádbeszédében a közvádló úr. Vállalom a jellemzést. Ha a fanatikus olyan embert jelent, ki önérdekre való tekintet nélkül, sőt annak ellenére követi elveit, akkor fanatikus vagyok. Nagyot akartunk, mondják, lehetetlent, de akkor is csak az Írás szavait követtük: – Bizony mondom néktek, ha csak annyi hitetek volna, mint a mustármag, és mondanátok eme hegynek: menj innen amoda, elmenne, és semmi nem volna előttetek lehetetlen. És hitünk az volt!

Tekintetes királyi Törvényszék! A szocializmus egy tekintetben lényegében különbözik minden más világnézettől. Abban, hogy nem program, hanem prognózis... Megállapít-

ja a fejlődés menetét, és megmutatja legközelebbi állomását. Nem posztulál, hanem konstatál..."

„Az ember nem választhat. A történelmi fejlődés folyik a maga útján, és minden eszközt felhasznál. Megtörténik fokozatosan, ha lehet és ugrásszerűen, ha kell. Hogy az új világrend hogyan fog bekövetkezni, azt előre megmondani nem lehet. Hogy úgy fog-e bekövetkezni, amint azt a szocializmus egyik előfutára, Robert Owen száz évvel ezelőtt elképzelte: mint a tolvaj, lopva, éjnek idején, vagy el fog-e jönni lelkesedés közt, pirosló arccal és piros zászlókkal, *vagy még egy újabb világháború után?* Valószínűleg nem egyszerre és nem mindenütt egyformán. A megelőző nagy átalakulás a feudalizmusból a kapitalizmusba elkezdődött 1789-ben Párizsban vérözön árán – és amikor hetven év alatt végigfutott Európán és eljutott a cári palotába, 1861-ben az Atyuska ukáza hozta meg a muzsik felszabadulását.

Nem az emberek választják az eszközöket. Hogy zápor vagy zivatar jön-e, azt nem tudják és nem is akarhatják –, de mindkettő termékenyít. A Szent Lőrinc-folyó medre hosszú úton simán lejtve vonul – és egyszerre mégis beletorkollik a Niagara örvényébe. A víztömegek pusztító robajjal zuhannak a mélybe, és csak néhány vízcsepp az, ami szétporlik esés közben, hogy megtermékenyítse a környék növényzetét. És aszerint, amint az idők változásával balról vagy jobbról süt a nap, a lebegő vízcsepptörmelékek szivárványglóriát vonnak a zuhatag köré.

Ilyen vízcseppnek érzem magam én is... Hogy egy hullám tarajára sodort a sorsom, ezzel csak szétporladásom veszélye nagyobb. De e pillanatban is csak azt mondhatom Luther szavaival, amit minden cselekedetemkor éreztem: Itt állok és nem tehettem másként."

Így beszélt Kelen József bírái előtt, akik élete vagy halála

felől döntenek!... Éles logikájával már 1920-ban megjósolta a második világháborút.

De gyakran élt a gúny fegyverével is a per folyamán, így például Keresztes bíróval folytatott párbeszédében:

Keresztes: Maguk azt hirdették, hogy szociális termelésből fakad a jólét. Szép kis jólét, ami itt fakadt!

Kelen: Négy és fél hónap alatt nem lehet átállítani az egész ipart, mégis voltak már szép eredményeink!

Keresztes: Mondjon csak egy „eredményt".

Kelen: Például már maga az a tény, hogy a Budapesten működő két villamostársaságot: a Közútit és a Városit összeolvasztottuk, Budapestnek napi 30 tonna szenet takarított meg.

Keresztes: Budapest és megint csak Budapest! Mi haszna volt ebből Soroksárnak?

Kelen: Nem lehet mindent soroksári perspektívából nézni!

Keresztes: Oroszországban már három éve van szovjet, és mégis csak hullákat termelnek!

Kelen: Nem valószínű, hogy a most folyó angol–orosz kereskedelmi tárgyalások hullák exportálására vonatkoznának!

A plakáton, amelyre a bíró célzott, a kép fölött díszelgett a két szó: „Szociális termelés", alatta pedig – valóban elég ügyetlenül – ez állt: „ből fakad a jólét!" A plakátot mindenki csak úgy emlegette, hogy „ből fakad a jólét!"

Az ellenforradalmi plakátoknál talán jobban ügyeltek a szövegezésre, annál kevésbé az igazságra. Egyik plakátjuk erősen hajlott orrú embert ábrázol, aki aranyban, ezüstben, gyöngyökben, ékszerekben markolászva mondja: „Minden a miénk!"

Eszembe jutott az az éjszaka, amikor Józsi lázasan kutatott négy darab arany húszmárkás után, amit egy berlini vívóversenyen nyert, hogy másnap a rendelet szerint beszolgáltassa!

Einstein levele

Két szögesdrót és egy országhatár választott el Józsitól, mégis tudtunk levelet váltani. Elküldtem neki fordításaimat, melyeknek örült, és szeretve megőrizte őket. Viszonzásul nagy nehézségek árán eljuttatta hozzám matematikai dolgozatait. Az *Elektrotechnik und Maschinenbau* című lap szíves örömest leközölte a cikkeket, amelyeket valami Josef Kelen nevű mérnök Budapestről küldött.

Pere folyamán elküldtem ezeket a dolgozatokat Einsteinnek azzal a megjegyzéssel, hogy a cikkek írója a magyar királyi kivételes bíróság vádlottja. Einstein, az örök segítő, szép levélben válaszolt, és felhatalmazott, hogy sorait megfelelő módon használjam fel férjem érdekében. A levelet a *Neue Freie Presse* című német lap is közölte. A *Bécsi Magyar Újság*ban 1920. november 20-án az MTI magánjelentéseként jelent meg:

„Több kolléga felhívta figyelmemet Kelen József budapesti mérnök szorongatott helyzetére. Bécsi szakkörökkel együtt szívesen vennék részt érdekében megindítandó akcióban. A delfti elektrotechnikai tanszék részéről is igen kedvező szakvélemény érkezett róla. Kijelentem, hogy hajlandó vagyok ezért az értékes emberért bárhol szóban vagy írásban síkraszállni. Egyelőre, ha alkalom kínálkozik rá, használja fel ezt a levelemet. A legfontosabb feladatnak tekintem, hogy olyan jó és értékes embert, aminő Kelen József, megvédjünk a politikai pártok dühétől. Kelen József munkái, amelyeket olvastam, arról tanúskodnak, hogy ő finom érzékű szellemi munkás. Ezért feljogosítva, sőt kötelezve érzem magam arra, hogy állást foglaljak érdekében. Üdvözlettel *Einstein*."

Einstein Albert kézírásos levelét sokáig ereklyeként őriz-

tem. Magammal vittem később a táborba is. Itt lopták el tőlem azok, akik számára a levél csak cigarettapapírt jelentett.

Józsi említett cikkei nagy visszhangra találtak. Jó elvtársunk, Benedikt Ottó – nemrég elhunyt Kossuth-díjas akadémikus – mesélte, hogy a bécsi Elektrotechnikai Egyesület egyik ülésén arról volt szó, milyen megfejthetetlen még ma is a vas mágneses korrózióját. Ekkor Rosenberg, az Ellin Werke híres igazgatója, az elektrotechnika „Einsteinje", hivatkozott egy cikkre, amelyet az *Elektrotechnik und Maschinenbau* című folyóiratból valami Kelen József budapesti mérnöktől olvasott, aki ezt a talányt maradéktalanul megfejtette. Rosenberg érdekes, alkotó jellegű cikknek nevezte, amelynek címe: „Versuch einer mathematischen Fassung der ferromagnetischen Erscheinungen" (A vasmagnetizmus jelensége matematikai magyarázatának kísérlete). Józsi második cikkében az emberi szem fényérzékenységének matematikai görbéjével foglalkozott.

Különben Benedikt Ottó szintén beiratkozott bécsi emigrációjában a műegyetemre, mert – amint mondta – Józsi példáján látta, hogy lehet valaki jó elvtárs, egyszersmind jó elektrotechnikus is.

Nem ő az egyedüli, aki Józsit tekintette példaképének. Hálás lehetek a sorsnak, hogy ilyen társ állott mellettem.

A fogolycsere

Lenin utasította Csicserin külügyi népbiztost, hogy ultimátum formájában közölje a magyar „királyi" kormánnyal: szankciókat fog alkalmazni a további halálos ítéletek ellen. Ez az erélyes felszólítás konkrét tárgyalásokhoz, majd tömeges fogolycsere-akcióhoz vezetett.

A magyar börtönökben nagy izgalommal tárgyalták, hogy Szovjet-Oroszország megnyitotta az utat a szabadulás felé. A gyorsított tanács előtt álló tíz népbiztos most már nyugodtan nézett a várható súlyos ítéletek elé.

S amikor Kelen Józsefet életfogytiglani börtönre ítélték, magabiztosan vághatta oda bíráinak: „A kérdés csak az, kinek az élete fogytáig!"

Minden börtönben bizakodó hangulat uralkodott. Annál nagyobb lett a kétségbeesés, mikor a Margit körúti fogház udvarán újra bitófát ácsoltak. Felakasztottak egy Lenin-fiút, Égli Józsefet. Erről szól Magyar Lajos kétségbeesett levele feleségéhez, Péchy Blankához:

„Iszonyatos erkölcstelenség, hogy én egy szerződés alapján visszakapom a szabadságomat, és más nemcsak a szabadságát, de az életét is elveszítse. Aki meghalt, az csak egy egyszerű munkás. Nem tudom leírni, hogy hatott rám ez. Nagyon sok keserűség, utálat gyűlt össze bennem az emberek ellen . . ."

Végre, végre a több mint négyszáz érintett elítéltet a törvényszék elé citálták, hogy nyilatkozzanak: el akarják-e hagyni „édes hazájukat", ahol csak bitó vagy megszámlálhatatlan börtönév vár rájuk. A hatóságok ígértek fűt-fát, a büntetések leszállítását, csakhogy a foglyokat rábírják az itthonmaradás-

ra. De ők természetesen nem hallgattak a csábító szirénhangokra.

Én még Bécsben bekapcsolódtam abba az akcióba, amit a weimari Németország akkori kiküldöttje, a fogolycserét lebonyolító dr. Schlesinger az összeállított lajstromok pontosítása ügyében kívánt meg. Hónapokig ezt csináltam, még berlini tartózkodásom idején is.

Hat héttel hamarább érkeztem Berlinbe, mint ahogy Józsi kiszabadult. Úgy volt, hogy ő a negyedik szállítmánnyal indul, de aztán kivették onnan, és csak az ötödikben kapott helyet. Nekem tehát Berlinben kenyérkereset után kellett néznem. És miután Schlesingernek továbbra is szüksége volt rá, hogy a kacifántos magyar neveket és a büntetés mérvét helyesen közölje az oroszokkal, ezt a néhány hetet evvel töltöttem, nagy izgalomban és várakozásban.

Szabad időmben Moholy-Nagy Laci műtermét látogattam. Ő akkoriban üvegkonstrukcióin dolgozott, amelyek sok helyet foglaltak el a padlón, és mi nagy nehezen kerültük ki azokat. Nem lelkesedtem a művészi gondolat ilyen formában történő kifejezéséért, hiába magyarázta Laci annak forradalmi jellegét.

Ez idő alatt ölték meg a német ellenforradalmárok dr. Walter Rathenaut, a polgári közgazdaság kimagasló alakját. Amikor Schlesinger doktor ezt holtra sápadtan közölte velem, nem tudtam egyebet mondani neki, mint azt, hogy ahol nem torolták meg Liebknecht és Luxemburg halálát, abban az országban minden megtörténhet.

Nagy várakozás után megérkezett szüleim sürgönye, hogy 1922 nyarán, ekkor és ekkor, Józsi „transzportja" is elindul a szabadulás felé. Azonnal értesítettem Berlin egyik kerületi pártszervezetét, hogy jöjjenek ki az Anhalter Bahnhofra. Nagy szívdobogással, valamint kolbásszal és sörrel vártuk a

vonatot – de az egy órával hamarabb siklott keresztül a pályaudvaron. Tajtékoztam, szaladtam a Postaügyi Minisztériumba, ahonnan Schlesingertől az értesítés érkezett, de ott vállvonogatva csak azt mondták nekem:

– Mit lármázik, pár óra múlva indul Stettinbe (ma Szczecin) egy vonat, még utolérheti őket.

Szerencsére, a berlini szovjet követség jó papírral látott el: mint vöröskeresztes nővér csatlakozhattam a magyar transzporthoz, ha utolérem őket. Most már nem távoztam el a pályaudvarról, amíg végre elindulhattam Stettin felé.

Stettinben az állomásfőnökhöz fordultam, hol van az a magyarokat szállító vonat, de ő nem tudott semmi ilyesféléről. Kétségbeesésemet látva vigasztalt, hogy Stettintől vonattal egy órányira, Altdammban van egy orosz hadifogolytábor, biztosan ott lesznek.

Altdammban óriási homokmezőn kellett átlábalnom, amíg a táborba érkeztem. Ott azonban egy orosz elvtárs, valószínűleg a lágerparancsnok, közölte velem, hogy ők csak az orosz hadifoglyok hazaszállításával, ahogy ők nevezték, táborlikvidálással foglalkoznak, ide semmiféle magyar fogolyszállítmány nem érkezett.

Letörve indultam vissza. Egyszer csak, még jóval Stettin előtt néhány barakkot és körülötte mozgó embereket látok a messzeségben. Valami intuiciótól elragadva, ledobom pogygyászomat a még mozgó vonatról, és magam is leugrom. Jól megütöttem a térdemet, de szaladok a barakkok felé . . . és már rohannak is hozzám, kiabálnak:

– Kelen elvtárs, megjött a felesége.

Félholtan rogyok Józsi ölelő karjaiba . . .

Sok mesélnivalónk volna, de inkább hallgatunk. – Honnan gondoltad, hogy itt vagyunk? – kérdezte aztán mégis Józsi.

– Nem tudom. Fő, hogy itt vagy. – Ennyit tudtam csak kinyögni.

Sorban megismerkedtem a barakklakókkal. Itt találtam például Kéri Pált, az újságírót, Károlyi Mihály volt bizalmasát, akit Tisza István meggyilkolásával vádoltak, mert valamivel csak vádolni kell. Fantasztikusan elegáns: börtönpizsama van rajta, selyemzsinórral átkötve, mellén és hátsó részén két nagy pecsét, mint két érdemrend: Magyar Királyi Gyűjtőfogház. Egy zsák krumplival és némi dollárral indult útnak.

– Hallja – mondja nekem –, jól összebarátkoztunk a férjével. Egyszer hozzávágtam egy vaskos Shakespeare-kötetet, ő meg szelíden lehajolt, felvette, az asztalra tette. Különben az az asztal a rácsos ablak alatt arra szolgált, hogy Kelen erre állva hajtsa ki törölközővel a titkon szívott cigarettáim füstjét.

Ilyen és hasonló történeteket mesélt Józsiról.

Barátokká lettünk.

Utazunk, utazunk, nézzük a dús tájat. Egyszerre csak az őrizetünkkel megbízott detektívek éktelenül kiáltoznak:

– Megszökött Kéri Pál!

Tényleg, Kéri Pál és egy csatlósa nincs sehol.

Tanácstalanok vagyunk. Mi történhetett Kérivel? Végre berobog egy mozdony postakocsival, onnan integet Kéri Pál börtönpizsamájában, glasszékesztyűs kezében egy döglött csirkével. Kiderül, hogy összebeszéltek egy elvtárssal: ma csirkepörköltet vacsoráznak, és mikor Eidtkunennél álldogált a vonat, kirándultak a közeli piacra. Amikor aztán látták, hogy lemaradtak, az állomásfőnök Kéri költségére különvonatot indított utánunk.

Kéri meglett, a csirkepörkölt pedig – ha kissé sokba került is – igen jól sikerült. Bár egy kis hagyma azért még kellett volna hozzá . . .

A rigai toloncházba, egy piszkos, poloskás, zord épületbe szállítottak. Itt Gábor József, az orosz delegáció tagja fogadott bennünket nagy melegséggel. (Őt különben később Prágában láttam viszont, nagyköveti minőségben.)

Ebben a toloncházban ettem először fekete kenyeret. Bizony, elég sanyarúan, majdhogynem kenyéren és vízen éltünk. Velünk maradt az a két titkosrendőr is, akiket a magyar kormány küldött őrizetünkre. Határozottan nem tetszett a dolog. Vöröskeresztes igazolványomat nem respektálták ugyan, de miután mégiscsak szabadon mozoghattam, szerettem volna lerázni a börtönpszichózist, és körülnéztem kissé Rigában, ebben a szimpatikus, kedves városban. Beültem egy kávéházba, és csak egy óra múlva tértem vissza a toloncházba. Józsit irtózatos állapotban találtam. Azt hitte, hogy éppen csak találkozni akartam vele, és már haza is utaztam . . .

Megfogadtam, soha többé nem távozom mellőle.

A foglyok kicserélése a toloncház udvarán zajlott le, ünnepélyes keretek között. Egy nagy zöld asztal egyik oldalán ültek az orosz küldöttek, Gábor Józseffel az élen, a másik oldalon dr. Jungerth és a magyar kormány küldöttei.

A kicserélendők két ellenséges csoportja az udvar két szélén vasvillaszemekkel méregette egymást. A tiszt urak hatszor annyian voltak, mint a kommunisták. Egy kommunistáért hat magyar tisztet adtak – meg is érte.

Én kissé oldalt álltam. Egyszer csak a kicserélendő tisztek közül int valaki, és jelzi, hogy beszélni szeretne velem. Miután én félrehúzódtam vele, azt mondta: – Már nem állom a tekintetüket. Én kommunista vagyok, és munkára küldenek Magyarországra. Nézzen egy kicsit barátságosabban rám! – Ezt meg is tettem.

A csere lebonyolítása elég sokáig tartott. Gábor Józsefnek mindenkihez volt egy jó szava, ami nagyon jólesett. A végén

rövid beszédben üdvözölt bennünket mint szabad ország szabad polgárait.

Azonnal átköltöztettek egy nagy luxussal berendezett gyönyörű szép vonatba. A cár vagy legalábbis a legnagyobb méltóságok vonatja lehetett azelőtt. Nagyszerű ágyak, hótiszta ágynemű. Milyen jólesett az elvtársaknak a börtönpriccs után igazi ágyban elnyújtani fáradt tagjaikat! Az ablakon pedig nem volt rács! A táj zölden, virágosan terült el előttünk.

Nagyon vidám utazás volt. Sokat derültünk. Még Rigában csatlakoztak hozzánk a már Szovjet-Oroszországban levő, korábban kicserélt elvtársak. Eljött a szép Czóbelné, Lányi Sarolta kislányával, Annuskával, aki nem győzött csodálkozni a szép berendezésen. Kinyitotta az éjjeliszekrény ajtaját, és elragadtatva kiáltott fel: Né, aranybili!

Minden a helyén volt a cári vagonokban . . .

Az orosz határhoz érve vörös kartonnal behúzott magas fakapu állt előttünk és rajta a néhány bűvös szó . . . Nem ismertük az orosz betűket, mégis mindnyájan azonnal megértettük: „Világ proletárjai, egyesüljetek!"

Már a határon díszbe öltözött katonák fogadtak. Leszálltunk, és ott, a kis állomás füvén elénekeltük az Internacionálét. Egyesek sírtak, mások táncoltak, többen megcsókolták a szovjet földet.

A határtól kezdve utunk diadalút volt. Az állomásokra a tanítók kivezették a kis pionírokat – katonák, munkások küldöttei köszöntöttek bennünket.

Végre Moszkvában

A pályaudvaron nagy parádéval fogadtak. Bokányi Dezső mondta az üdvözlő beszédet. Ott volt Kun Béla és az előttünk érkezettek nagy része. A rezesbanda az Internacionálét játszotta. Meghatottan énekeltük: én a tőlem telhető hamis hangon.

Garasin Rudolf, volt vöröskatona kalauzolt szálláshelyünkre: a szerb követség egykori palotájába a Voroncovo poljén, vagyis Voroncov mezején. Aznap pihentünk, másnap pedig Józsi vezényletével megnéztük Moszkva nevezetességeit, mindenekelőtt a Vörös teret. Józsi még a börtönben egy régi Baedeker-féle útikönyv térképén tanulmányozta a várost, s jól tájékozódott. Kibetűzte a Kreml falába temetett elvtársak, köztük John Reed nevét is, nagy meghatottsággal.

Moszkvában akkor sok diadaloszlop volt. Láttunk olyat is, amelyre külön bevésték a jók – például Marx Károly – és külön a rosszak, például Scheidemann nevét. Nagy örömmel olvastuk egy dicsérő oszlopon Szabó Ervin nevét is, akit néhány héttel halála előtt a Kommunista Akadémia tagjává választottak.

A következő nap Józsi bement a Nehézipari Népbiztosságra, hogy átvegye tisztét. – Eleget pihentem – mondta –, ideje, hogy végre munkához lássak.

Kétségbeesve jött este haza:

– Kérlek, úgy látszik, én egészen más nyelvet tanultam a dicső Toussaint–Langenscheidt-módszer útján, mint ahogyan munkatársaim beszélnek.

Mint kiderült, ő a könyvbeli fonetikával beszélte a nyelvet, minden betűt kihangsúlyozott, ami sehogy sem egyezett az

ottani kiejtéssel. A félreértés azonban tüneményes gyorsasággal tisztázódott, és rövid idő múlva ő is úgy ejtette már a szavakat, ahogy kellett. A Nehézipari Népbiztossághoz tartozó Glavenergo nevű Glavka, vagyis főhivatal mérnöke lett. Még a kakasok is azt kukorékolták az udvaron, hogy Glavenergó-ó-ó. A házat ugyanis a hivatal alkalmazottai lakták. Így aztán sok jó ismeretséget kötöttünk. Többek közt összebarátkoztunk Spielrein professzorral, aki Liebknecht Károly hitvesének, Szonjának húgát vette feleségül. Spielreinék igen művelt emberek voltak, a professzor nemcsak jó matematikus, hanem élénk, szellemes ember hírében állott. Sok szép estét töltöttünk velük.

Közvetlen szomszédunkat szintén igen jó matematikusnak tartották. Különben az egykori Kerenszkij-kormány minisztere volt; modern felfogású, nemcsak felesége vette fel az ő nevét, hanem ő is a feleségéét. Így tehát őt Kukel-Krajevszkijnek hívták, a feleségét pedig Kukel-Krajevszkajának.

Csakhamar megszerettük az oroszokat. Ellátogattunk a régi politkatorzsánok, az egykor Szibériába száműzöttek klubjába, ahol sok jó elvtársra találtunk. Még azok is, akik 10–20 évet töltöttek Szibériában, nagy respektust tanúsítottak Józsi iránt, aki a maga hároméves börtönszenvedésével csak kezdő politkatorzsánnak számíthatott.

Tanúi voltunk az utcán egy Szibériából most hazavetődött elvtárs érkezésének. Szakálla torzonborz volt, hátán valami zsákfélét cipelt. A tömeg vállára vette, és nagy éljenzéssel köszöntötte: nyilván szónoklatot várt tőle. Ő széles mosollyal tekintett végig az embereken, és csak ennyit mondott: dá-á-á, de ebben minden benne volt – a nagy szenvedés és a nagy öröm . . .

Akkor még állott – nem messze a Voroncovo poljétól az az éjjeli menedékhely, amelynek lakóiról Gorkij halhatatlan színdarabját írta. A dráma címe különben oroszul „Na dnye",

vagyis „A mélyben". Végtelenül hosszú szoba volt e „mélység", a falak körül emeletes priccsekkel. Középen hosszú, gyalulatlan asztal, láncra erősített pléhkanalakkal. Mintha a levegő is nehezebb lett volna itt. Később lebontották a régi idők e nyomorúságos emlékét . . .

Moszkva macskakövein nehezen jártam, de a karcsú orosz nők könnyed eleganciával lépegettek rajtuk.

A szoba és a fél előszoba, amit magunkénak mondhattunk, az első emeleten egy hosszú folyosóról nyílott. Megörültünk a folyosó végén levő fürdőszobának, de a kádban szenet tartottak. Előtte három mosdókagyló volt. Még az egyik ott lakó orvosnő is csak egy kicsit mártotta be kezeit a vízbe, és így mosta meg az arcát. Nem mintha féltek volna a víztől, hiszen a legkisebb faluban is volt fürdő. A felhevített kövekre öntötték a forró vizet, amely azonmód gőzzé vált, testüket pedig nyírfavesszővel csapkodták, amíg az rákvörös nem lett. De hétköznap nem sokat bíbelődtek a mosakodással. Ez volt minden szombati mulatságuk. Ilyenkor kimosták fehérneműiket is.

Volt magyar hadifoglyok mesélték, hogy mikor keresztülvezették őket a nagy orosz rónán, és szinte minden kútnál derékra vetkőzve mosakodtak, az oroszok kíváncsian kérdezték tőlük: – Ugyan kérem, miféle szektához tartoznak maguk?

Házunk szuterénjében egy orosz házmester lakott, aki mindig aludt. Ha felhívtuk, hogy valamit megcsináljon, azt válaszolta: „szicsasz" – és nem jött. Három napig kellett noszogatni, amíg ez a paraszti Oblomov megmozdult. A „szicsasz"-nak külön filozófiája volt: a forradalmat megcsináltuk, most már semmi sem sürgős. Különben a „szicsasz" azt jelenti, hogy rögtön, még ebben az órában, míg a németek azt mondják „Moment", még ebben a percben.

A házgondnok, egykori cári katonatiszt, mindentől és mindenkitől félt, bár senki sem bántotta, végül öngyilkos lett.

A házat több egyemeletes épület vette körül, az egyikben egy piszkos, nagy szakállú pópa lakott.

Az orosz ember

Csakhamar sor került átigazolásunkra a szovjet pártba. Az igazoló bizottság elnöke a kedves, kecskeszakállú Szolc elvtárs volt. Saját átigazolásomról már beszéltem: a megtisztelő 1917. augusztusi sztázst (a párttagság keltét) kaptuk mindketten, vagyis még a nagy orosz forradalom előttit, mert akkor kezdtük illegális tevékenységünket. Ez később, úgy a harmincas években, nagy bonyodalmak forrása lett.

Mikor az Andics–Berei-féle ifjúmunkás társaság átigazolására került sor, a fiatal Fehérvári Miklós felvételét betegségére hivatkozva többen ellenezték.

Szolc elvtárs csak ennyit mondott:

– Beteg szegényke? Majd elküldjük egy szanatóriumba – és Fehérvárit felvették a pártba. A második világháborúban, 1941-ben szovjet repülőtisztként szerzett dicsőséget a magyar névnek.

Az orosz mentalitásra jellemző az alábbi eset:

Korvin Ottó özvegye, Sipos Erzsi, a későbbi Magyar Lajosné, nagybeteg lett. Tífusza volt, igen magas lázzal. Az orvos jeges borogatást rendelt a fejére, de sehol nem lehetett jeget kapni. Végül Józsi egy utcai fagylaltárushoz fordult, aki azonban felháborodottan mondta:

– Csak nem hiszi, hogy becsukom a boltomat, mert magának jég kell! – Józsi tovább kérlelte:

– A lelkére venné, hogy maga miatt meghaljon egy viruló fiatalasszony?

A fagylaltos azonnal adott jeget, nem is keveset.

Mert lelke, az volt.

Egy alkalommal fiatal lánnyal beszélgettem.

– Holnap jó idő lesz – mondta.

– Honnan gondolja?

– Holnap a bolsevikok tüntetni akarnak. Isten szereti a bolsevikokat, különben nem győzhettek volna.

Ez volt az általános vélemény a „nép" között. Ha van vallásos bolsevizmus, akkor ez az volt a javából. Nem is kellett hozzá az „új egyház" propagandája.

Ismertem komszomolistákat, akik nem mulasztották el azt, hogy a templomban esküdjenek, mert így „jobban tart a frigy". Azért elmentek az anyakönyvvezetőhöz is, de ez a ceremónianélküliség nem tetszett nekik. Hiszen az anyakönyvvezetőnél sorbaálltak. Az egyik oldalon a házasulandók, a másik oldalon a válni készülők.

Nagy vonzereje van a ceremóniának.

Ahogy mi ketten Józsival „összeiratkoztunk" és a nyilvánosság kizárásával tartottuk az esküvőnket, úgy kívánta meg az orosz lélek a felejthetetlen kenetes szavakat, amelyek csak nekik szólnak, amelyeket szívükbe vésnek.

Emlékszem, amikor a külföldön megölt Vorovszkij szovjet diplomata holttestét hazahozták, nagy tömeg kísérte az utcákon nyitott ravatalát. Lovas rendőrök nagajkájukat (háromágú ostor) suhogtatva, tartották fenn a rendet.

– Mi ez? Hát még most is nagajkát használnak a tömeg el-

len? – kérdeztem felháborodva. De a lovas rendőrök így szóltak a néphez:

– Kedveseim, galambocskáim, menjetek egy kicsit hátrább! Ugyan, miért is ne mennétek egy kicsit hátrább?

Ezek után már a nagajkák sem villogtak olyan fenyegetően.

Lenin gondjai

Józsit felkereste hivatalában Krzsizsanovszkij elvtárs, Lenin sógora és bizalmas barátja. Átnyújtotta neki Lenin nevében a GOELRO-tervet, és kérdezte, ismeri-e?

– Hogyne, a börtönben alkalmam volt megismerkedni egyes részleteivel. De tudja-e, Krzsizsanovszkij elvtárs, hogy nekünk is volt a magyar proletárdiktatúra alatt egész országra szóló elektrifikálási tervünk? Igaz, az ország kicsi, könnyebben kézben tartottuk volna elektromos ellátását!

Józsi tüzetesen elolvasta a GOELRO-tervet, és megtette írásos megjegyzéseit.

– Lenin elvtárs arra is kíváncsi, hogy Kelen elvtárs véleménye szerint megvalósítható-e tíz év alatt ez a terv?

– Én annyira hiszek a szocializmus erejében, hogy meggyőződésem: nemcsak teljesítik, de túl is haladják majd.

Krzsizsanovszkij ezt közölte Leninnel, aki nagyon meg volt elégedve a felelettel. Ekkor írta ugyanis H. G. Wells, a fantáziadús regények írója, Szovjet-Oroszországban tett látogatása után, hogy nem ő az utópista, hanem Lenin, aki nagy elektrifikálási tervekről álmodik egy romba dőlt országban . . .

Mellesleg, a GOELRO-tervet az ország ipara tíz év alatt sokszorosan túltejesítette, így hát *nem* Wells jóslata vált be . . .

Érkezésünk idején már nagyban virágzott a NEP, az új gazdasági politika. Kitüremlett az utcára minden eddig eldugott érték, tobzódott a magánkereskedelem. Az utcán árulták a vajas, kaviáros bulkákat, ezeket a húsz-huszonöt dekás nagy zsemléket. A kaviár vastag rétegben feküdt rajtuk. Sonkás zsemlékben sem volt hiány. Kinyitottak a papírüzletek, a textilipari boltok. Egy ifjú sejtelmesen súgta a fülembe, hogy eladó dollárjai vannak. Pezsgett az élet. Hírlett, hogy néhány jó elvtárs öngyilkosságot követett el, mert hogy „nem ezért küzdöttünk". Csak Lenin elvtárs maradt nyugodt, és hirdette: kell az áru, amíg a termelés nem éri utól a keresletet. De kezünket a nepmanok torkán tartjuk . . .

Amilyen hamar kinyitottak a kis boltok, olyan hamar be is csuktak. Új árut nemigen kaptak, a szociális termelés pedig utolérte önmagát. Kár volt öngyilkosoknak lenniök azoknak, akik nem bíztak Leninben. Lenin újból megmentette az országot.

Jómagam két intézetben lettem a német nyelv és irodalom, illetve a világirodalom előadója: a Volga menti németek moszkvai tanárképzőjében és a Nyugati Népek Egyeteme német szekcióján. Mindkét állást több-kevesebb szerencsével töltöttem be. Egy „Hamlet"-előadásomat, amely különösen jól sikerült, a Nyugati Egyetem valamennyi szekciójának hallgatósága előtt kellett megismételnem.

Józsi nagy együttérzéssel figyelte igyekezetemet, s nem mulasztotta el, hogy érdeklődjék.

– Miről adtál ma elő? – kérdezte egyik nap.

– Ma Schiller volt soron: a Kabala és Liba.

Józsi értette a tréfát. Azonnal tudta, hogy a „Kabale und Liebe" (Ármány és szerelem) „szabad fordításáról" van szó.

Jól emlékszem egy Goethe-ciklusomra. A hallgatóság az akkori idők túlzásai szellemében úgy vélte, hogy Goethe – a kis hercegség nagy minisztere – semmi hasznosat nem tud mondani nekik, akik a világforradalomra vettek irányt. Ekkor csak ezt a két sort szegeztem ellenük:

„Denn ich bin ein Mensch gewesen,
*Und das heisst ein Kämpfer sein."**

Hivatkoztam Engels megállapítására: nagy költő és kis filiszter volt.

Különös előszeretettel hallgatták Heinéről szóló előadásaimat, amelyeket azzal fűszereztem, hogy meghívtam az osztályba Krammer Zsófiát néhány Heine–Schubert-dal eléneklésére.

Hibát követtem el azonban Lenin elvtárs halála alkalmából. Az ország meg volt dermedve a fájdalomtól és én, miután Rosa Luxemburg méltatására készültem, nem tértem ki a szomorú eseményre, hanem abból kiindulva, hogy most hatványozottabban kell tanulnunk, megtartottam órámat Luxemburgról. Ezzel méltán kiestem jó néhány tanítványom kegyeiből.

A német pedagógiai tanárképzőben alig hallatszott nevetés. Mindnyájan magukon viselték még az átélt nagy éhínség nyomait. A diákok legtöbbje lisztre váltotta kenyéradagja felét, hamadát vagy megszárította a kenyeret, és úgy küldte haza éhező családjának. A diáklányok mesélték, hogy a gyermekotthonok három lépcsőjén a gyerekek nem tudtak fel-

* Mert ember voltam és ez harcost jelent.

másni, karjukban vitték fel őket a nevelők. Diákjaink nem tudtak szabadulni a rettenetes emlékektől. Még a kását is piacra vitték, hogy ellenértékét hazaküldhessék. Kenyérhajakat is gyűjtöttek és adtak fel otthoni címükre. Különben tehetséges, szorgalmas, a tisztaságra sokat adó fiatalok voltak. Diákjaim közül került ki a német irodalom egyik egyetemi tanára, Franz Fischer.

Szép szerelmek szövődtek az intézetben, de nevetni, mosolyogni még sokáig nem tanultak meg!

Amikor megtudtam, hogy Clara Zetkin, a nagy forradalmárnő itt tartózkodik fiánál, dr. Zetkin orvosnál, meghívtam, tartson nálunk előadást. Nagy nehezen, csak segítséggel tudott felkapaszkodni a lépcsőn. Ez a kis öregasszony, aki már alig lélegzett, előadása folyamán mintha megnőtt volna, szavai szárnyakat kaptak, hangja fiatalosan csengett. Fél óráig beszélt, lankadatlan hévvel. Azután újra csak töpörödött öregasszonnyá lett.

Mindnyájan meghatódtunk, hogy ő, aki még személyesen ismerte Engelst, és akit magát is történelmi levegő lengett körül, eljött közénk.

Lenin halála

Január 21-én délután terjedt el Lenin halálának a híre Moszkvában. Az utcán sietők megálltak, hogy vadidegenekkel közöljék a döbbenetes és dermesztő hírt. Mindenki komor arccal járt, sehol sem beszéltek másról, csak Leninről.

Elmentünk Czóbelékhez, hogy mi is az eltávozottról beszéljünk. Czóbel Ernő Lenin csodálatos egyszerűségét húzta

alá. És mindegyikünk elmondta azt, amit csak tudott erről az összetett egyszerűségről. Hogy nem szerette az ünneplést, hogy a neki küldött élelmiszereket a gyermekotthonoknak adta át. Hogyan élt, hogyan viselkedett, hogyan tudott végtelenül állhatatossá lenni a vitatkozások viharában. Mindnyájunk szíve tele volt Leninnel.

Temetésén öt nap és öt éjszaka özönlött koporsójához a nép. Nyolcas sorokban, kilométeres hosszúságú kígyókban, a legzordabb télben, a legnagyobb csendben haladt lépésről lépésre előre a menet. Mi délután álltunk be a sorba, és csak másnap reggel jutottunk a Szövetségek Háza elé. Mellettem egy nagy szakállú orosz parasztember lépdelt, felesége több nagykendőbe burkoltan. Az ember egy kis fenyőfát tartott a kezében, gyökerestől. Lenin sírjára akarta ültetni. Nagyon elszomorodott, amikor meghallotta, hogy ez még nem temetés, csak utolsó tisztelgés, melyen Lenin teteme felé fordított arccal lehet körüljárni őt.

Feje mellett Krupszkaja állt. A könnyek ráfagytak az emberek arcára. Három-négy gyászba burkolt termen kellett keresztülmenni, míg odaért az ember. A könnyek feloldódtak, a szemek égtek. Halálos csend volt mindenütt. Lassan vonult a tömeg. Az emberoszlopok mellett nagy fahasábok égtek az utcán. Az egyetlen hang, ami hallatszott, a fahasábok ropogása volt. Éjjel-nappal, öt éjszakán és öt nappalon át vonult a nép. Csak amikor átvitték a sebtiben fából épített mauzóleumba, akkor szólaltak meg a szirénák egész Moszkvában.

Búgtak panaszosan a gyári szirénák, és ez több volt, mint a harangszó.

Ilyen temetése még egy fejedelemnek sem volt a világon.

Ha Moszkvába vitt az utam, mindig elmentem „Leninhez". Ugyanakkor mindig felvetődött bennem a kérdés, hogy

vajon igazán, a maga teljességében ő lenne-e a bebalzsamozott holttest?

Az orosz néplélek azonban Lenin porhüvelyéhez is ragaszkodik. Mondják: a személyi kultusz legszörnyűbb éveiben jártak itt a legtöbben. Itt zokogták el mély fájdalmukat... Nekem még ez sem jutott... De hát miért is vagyok ilyen kritikus természetű? Miért érzem azt, hogy nincs olyan sora Leninnek, amelyben ne volna inkább jelen, mint ott, a Vörös téri mauzoleumban?

A húszas évek

Moszkva akkor nagy falu volt, ugyanakkor a világ közepe. A faházak komfort nélküli szobáinak mindegyikében patriarkális nagy családok laktak. Ha valaki megvetette a lábát Moszkvában, saját közvetlen hozzátartozóin kívül beköltözött még hozzá a tyotyuskák, bátyuskák, bábuskák és gyeduskák népes serege.

Hogyan fértek el, nem tudom. Még amikor, sok évvel később, fiam családját látogattam meg, ők is többedmagukkal laktak egy hosszú, keskeny szobában, és rossz néven vették tőlem, hogy egy barátnőm kevésbé zsúfolt szobájába akartam költözni.

Az orosz ember évszázadokon át megszokta, hogy falujában még a kályha tetején is aludt valaki. Európai stílusú, jobb, tágas lakást csak Leningrádban láttam, ám az is csak tömegszállás volt. Barátunk, a zseniális Helfgott Ármin vegyészmérnök, a négygyermekes családapa, lakott egy ilyen jó nagy lakásban. A végtelen hosszú folyosó bőröndökkel, kosarakkal volt tele, mert a padlás és a pince térségében szintén csa-

ládok húzták meg magukat. Ismertem egy mérnöknőt, aki külön kis lakást kapott, de vasárnaponként visszajárt a régi, népes konyhába, mert „itt olyan jól lehet traccsolni".

Moszkvában minden zsúfolt volt: a könyvtárak, az egyetemek, a villamosok és a lakások. Mikor férjemet meglátogatta egy budapesti közúti villamostársasági igazgató, és látta, hogy még a lépcsőkön is utazók csüngnek, azt mondta: „Látja, Kelen, ez a villamos jó kihasználása!"

Ha egy-egy faház helyén igazi hatemeletes házat építettek, akkor a faház lakossága betöltötte a hat emeletet. Az új, modern lakónegyedeket a város távol eső részeiben kezdték építeni. Telekspekulációnak sehol semmi nyoma. Minden széles, tágas, téres.

A nagyszerűen elgondolt, de akkor még rossz anyagból sebtiben felépített új házak nem váltak az új stílus dicséretére, pár év alatt már roskadoztak, mállottak.

A régi Moszkvában európai ember bajosan ismerhette ki magát. A nagy udvarházak és melléképületeik egész négyszögeket foglaltak el, sok volt a tornácos, oszlopos udvarház.

Várakoztak, sorba álltak a könyvtárak ruhatáraiban éppúgy, mint az utcai árusok előtt. A kisbolt-rendszert nem ismerték. Egy-egy nagy áruházban legalább húszezer ember tolongott. Ahol textilárut mértek, ott nyakra-főre vették az éppen sorra kerülő végeket, mindegy, milyen mintázatúak.

A Kuznyeckij Moszt, a régi Moszkva Váci utcája, a centrum, a húszas évekre már erősen megkopott. A Vörös tér szomszédságában volt valamikor a tőzsde. Itt álltak a nagykereskedő famíliák raktárai. Még ma is dereng valami az Artamanovok, a Bulicsovok kupec-gazdagságából.

A Szuharevka hatalmas térségének közepén szép, régi orosz épület állt, körülötte pedig nyüzsgött a piac. A négyszögletes, felfelé keskenyedő, bástyaszerű épületet sajnos hamar le-

bontották. Ezután egy ideig még élt a szuharevkai piac. Később ez is a közlekedés áldozata lett.

A Trubnaja piaca maradt legtovább épen. A szikrázó hóra dobott csodálatos keleti szőnyegek egész pompájukban ragyogtak. A keleti szőnyeget házilag készített festékekkel színezték. Az anilinfestékes szőnyegeket megvetették. Ezeket az „igazi" keleti szőnyegeket olvasni lehet. Kaverin írja egyik elbeszélésében, hogy a Keletet megszálló angol helytartónak olyan szőnyeget küldtek, amely közeli halálát jövendölte, és a bokharaiak somolyogtak, amikor meglátták.

A Trubnaján lehetett a legszebb régiségeket vásárolni. Szívesen nézelődtem itt. A magyarok közül még Szabados Sándor, a műgyűjtő és Ágoston Péterék voltak a piac látogatói. Ágoston főleg miniatűröket, kisebb méretű műtárgyakat gyűjtött.

Jómagam egy török olvasóasztalkát, hímzett tatár pongyolát és gyönyörű kínai csészéket vásároltam. Sajnos, ezek a szép műtárgyak nem élték túl életem viszontagságait. Megmaradt azonban egy csodaszép indiai tálca, vadászjelenetek véseteivel, kihasználva az indiai betűk nagy grafikai értékét. Jó, hogy nem tudom elolvasni őket. Egy szép faragott faszobrot is hazahoztam, amit valami paraszti Konyenkov mintázott.

Az utcán sok elhagyott, hajléktalan gyermek, beszprizornyik kószált. A háborúk, a polgárháború, az éhínség e szerencsétlen áldozatai romos házak pincéiben húzták meg magukat. Éltek, ahogy lehetett. Úgy is, ahogy nem lehetett. Csoportokba verődtek, ez pótolta a családot. A franciáknak ott a maguk gavroche-a, de a kis orosz csirkefogóknak is nagy irodalmuk van. A regényekben rendszerint megjavulnak, vagy otthonra lelnek. Az életben ez kissé nehezebben ment.

Nekem is volt egy kis elhagyott leánykám, akit megfürdettem, megfésültem, megtanítottam írni-olvasni. Egyszer hat

zsebkendőt vettem neki, ezeket ő ügyesen egy terítőcskévé varrta össze. A zsebkendőkre semmi szüksége sem volt. Amikor azt hittem, hogy már megszokott nálam, öt percre magára hagytam olvasókönyvével. Mire visszajöttem, sem a kislányt, sem a könyvet nem találtam.

Nem mondhatnám, hogy ezek a kis tolvajok megátalkodottak lettek volna. Inkább szegények, akiknek senkijük sem maradt. Ezért meghatóan ragaszkodtak társaikhoz, értük rúgtak, haraptak is. Előszeretettel tartózkodtak a délvidékre utazó vonatok tetején. Józsi, ismerve szokásaikat, Szocsiba utaztában szíjjal a lábához kötötte böröndjét. Egyszer csak érzi, hogy a lába a magasba emelkedik, böröndje pedig úszik a levegőben . . .

Ezek a kallódó gyermekek télen rendszerint gyermekotthonokba tértek, vagy a tengermelléket özönlötték el. Külön társadalmat alkottak, külön törvényekkel. Makarenkónak kellett lennie annak, aki megértette őket.

A moszkvai utakat télen járhatatlanoknak találtam. Körülbelül egy méterrel a felszín fölött közlekedtünk, mert a hó rétegesen ráfagyott a kövezetre. Az egyik magyar csoportunk kemény télen érkezett Moszkvába. Egyikük megjegyezte: „Na. fiúk, holnap lapátot fogunk, és feltörjük ezt a jeget!" Szegény nem sejtette, micsoda erő kell ahhoz, hogy az egész várost „feltörjék". A kocsiutakon barázdákat ásnak a jégen, hogy a lovak el ne csússzanak. De ki ás nekem barázdát? Még a nagy filccsizmámban is csak botladozva jártam, pedig azt nemcsak azért hordtam, mert jó meleg, hanem hogy el ne csússzak. Tavasszal aztán nagy lapátokkal dobálták le a tetőkről a havat, az olvadozó jégcsapokat, az utcákról csak a napocska tudta felolvasztani a jeget. Akkor már a bőrcsizma segít, annak csak a felső szárán folyik be a hólé.

Az orosz nyelvet sohasem tanultam meg jól. Számomra nagyon nehéz nyelv. Igaz, olvasni már Moszkva felé a vonaton megtanultam, beszélni soha. Édesanyám jutott eszembe, amikor németre szoktatott, és én sírva mondtam, hogy nincs talentumom a nyelvtanuláshoz. Ő azonban csak azt felelte: „Akkor talentum nélkül fogsz beszélni!"

Ha oroszul nem is, „szovjetül" hamar megtanultam. Tudtam, mi az a Narkomprosz (Oktatásügyi Népbiztosság), mi az a Glavka (Főhivatal), tudtam sok rövidítést. Egyszer azt kérdeztem Józsitól: – Most már én minden rövidítést ismerek, csak egyet nem tudok megfejteni. Mi az a „Véháodé", ami majd minden hivatalon díszeleg?

Józsi nevetve válaszolta: – Ez *Vhod*, vagyis bejárat!

Moszkvában sokszor összejöttem a magyar literátusokkal, akikkel kis csoportokba tömörültünk. Mácza János, Illés Béla, Hidas Antal, Czóbel Saska (Lányi Sarolta), Madarász Emil, Mathejka János, Kiss Lajos voltak a tagjai. Ők bíztak meg egyszer, írjak egy krokit a *Kassai Munkás*nak az itteni életről. „Az izbacs" címmel meg is jelent a történet a falu írástudójáról, aki sikerrel helyettesíti a pópát. Ő az *izba csitalnya*, a falusi könyvtár vezetője, a falu nagyokosa, akihez tanácsért fordultak. Az újság felolvasásától a levélírásig mindent ő intézett. Ma talán kultúrosnak neveznék, ám annál sokkal többet jelentett.

Baráti körünkhöz tartozott Hamburger Jenő, a Latinka-ballada költője, akit mint elismert röntgenorvost kineveztek a Röntgenológiai Intézet aligazgatójának. Miután megérkezett felesége és három süvölvény fia, meglátogattuk új otthonában. Ott találtuk jó barátunkat, Karikás Fricit is.

A gyerekek elmaradhatatlan kutyájukkal együtt érkeztek, és már az első nap összeütköztek a milicionernek mondott rendőrrel. Az történt ugyanis, hogy Hamburger Déneske kutyáját

sétáltatta a közeli bulváron. A kutya, úgy látszik megzavarodott az újszerű légkörtől, és séta közben megharapta egy kislány kezét. Rögtön ott termett a milicioner és – nem értvén a magyar szót – bevitte a delikvenseket, mármint a kutyát gazdájával és a kárvallott kislányt a miliciára. Itt akadt egy németül tudó rendőrségi tisztviselő, aki kihallgatta a bűnösöket. Hamburger Déneske megtette egy hosszabb ideje emigrációban élő ifjú őszinte vallomását:

– Az úgy volt, kérem, hogy a kutya éppen ásított. Arra jött ez a kislány, és betette a kezét a kutya tátott szájába. A kutya nem tudta olyan sokáig nyitva tartani a száját, és végül is becsukta. A kislány keze akkor még éppen a szájában volt . . .

Voltak ezeknek a süvölvényeknek más bűneik is. Hamburger doktor egyszer almát vásárolt a sarki elárusítónál. Nézegetni kezdte a zacskó szövegét, amelyen érdekes módon az angina pectoris magyar nyelvű leírása volt. Rosszat sejtve odalépett a könyvespolchoz és kereste az orvosi lexikon megfelelő oldalát, amely azonban hiányzott.

Egyszóval, a gyerekek jó üzletet kötöttek a sarki gyümölcsárussal: naponta szállítottak neki húsz zacskót, ő pedig gyümölccsel fizetett. Ki tehet róla, hogy éppen az orvosi lexikon méretei egyeztek a zacskókéval?

Még néhány ilyen trükköt mesélt gyermekei viselt dolgairól a jó Hamburger doktor, akinek hamvai ma már ott feküsznek a novogyevicsi monostor temetőjében. A három egykori süvölvényből kettő már meghalt.

Berlin, 1926–1931

1926-ban Józsit Berlinbe vezényelték, hogy megvásárolja azokat a villamos gépeket, turbinákat, dinamókat, amelyekre akkoriban nagy szükség volt a Dnyeprosztrojnál, Volhovsztrojnál és még sok más sztrojnál. Józsi igazán értett a gépekhez, ismerte a nagy külföldi cégeket. Bár a saját számára két deka sót sem tudott bevásárolni, a berlini szovjet kereskedelmi képviselet Elektroimport osztályának kitűnő vezetője lett. Azt is megszervezte, hogy az egyes kivitelező gyárak kommunista munkásai tudassák vele, ha a gyár az előírásosnál hitványabb anyagot használ.

Agyafúrt üzletember lett belőle. Ha például Svájcban akart valamit vásárolni, akkor előbb ellátogatott Belgiumba, és ott is körülnézett. Egyszer, amikor a budapesti Ganz-gyár küldötteivel kellett tárgyalnia, beültetett engem mint német titkárnőt az előszobájába, hogy figyeljem, mit beszélnek egymás közt „az urak". Hát azok bizony szépen elárulták magukat! Az volt a véleményük, hogy Kelen jó szakember ugyan, de kereskedni nem tud! Menten megállapodtak, hogy kétszer annyiért adják el az aggregátokat, mint amennyibe nekik kerül. Józsi csengetett, bementem hozzá a jegyzőkönyvecskémmel, s nagy nevetve felolvastam a Ganz-vigécek véleményét, majd újra elfoglaltam helyemet kinn, a titkárnői asztalnál. Kisvártatva újabb csengetés. – Kelen úr kéreti az urakat! – mondottam jó németséggel. Az urak besétáltak. Mint később megtudtam, Józsi szépen felsorolta nekik a nyersanyag árát, a rezsit, közölte, hogy azért fordultak a Ganzhoz, mert az az alacsony munkabér révén versenyképes a piacon. Az urak csak úgy tátották a szájukat: milyen jól informált ez a Kelen!

Egyszer, amikor híre ment a német gyárosok között, hogy

nagyobb szovjet megrendelés van kilátásban, ezek hirtelen kartellbe tömörültek, hogy egyöntetűen felverhessék az árakat. Józsi azonban megállapodott egy kisebb, de technikailag jól felszerelt gyárral, amely éppen anyagi nehézségekkel küzdött, hogy lépjen ki a kartellből és megkapja a rendelést. Így is történt.

Mikor egyszer Pjatakov népbiztos-helyettes vezényletével egy úgynevezett „kommisszió" jött Berlinbe, hogy megvizsgálja az elektromosipari bevásárlásokat, a következő párbeszéd játszódott le Pjatakov és Józsi között:

– Pjatakov elvtárs, maga nekem ne rontsa az áraimat.

– Nézze Kelen, ha mi csak egy hónappal is hamarabb tudjuk megkapni az aggregátokat, az nekünk minden pénzt megér.

– Ebből csak az következik, Pjatakov elvtárs, hogy gyorsan és olcsón kell vásárolnunk.

Ilyen volt Kelen, a „megvesztegethetetlen".

Egy évvel később én is a külkereskedelmi képviselethez kerültem. Így alkalmam volt az ott dolgozó szovjet és német kommunisták munkastílusát megfigyelni. A berliniek mentalitása olyan, hogy azok pontban kilenc órakor megkezdik a munkát, és pontban öt órakor be is fejezik, még akkor is, ha egy mondat közepén kell abbahagyniok. Az oroszok is bejöttek úgy kilenc, fél tíz felé, teáztak, kiolvasták az újságjukat, eszmét cseréltek az eseményekről, és úgy 11 óra felé már meg is kezdték a munkát. Este azonban még tíz órakor is ott cirkáltak, sakkoztak, énekeltek és így tovább. Rossz néven vették a német alkalmazottaktól, hogy ők ilyen kimérten pontosak.

A magyar emigránsok közül többen dolgoztak a kereskedelmi képviseletnél. Így Seidler Ernő, aki a színesfémek importjának volt a főnöke, dr. Lantos Albert, az ambulatórium

vezetője, Lengyel Gyula az általános importosztály vezetője és Garai Karcsi, egy kedves jó fiú, aki Józsi osztályán működött.

Nem volt emigráns az elegáns Fénykövi, az Elektroimport korábbi vezetője, aki kitűnően beszélt oroszul, németül, franciául, és igen jól látta el feladatát. Felesége kedves orosz nő volt, igazi szibirjacska. Fénykövi, minden nagyúri allürjével együtt, hűségesen szolgálta a szovjeteket, de mert apolitikus ember volt, az oroszok nem szerették. A magyar horthysta hatóságok szintén haragudtak rá. Fénykövi tudta, hogy Józsiban utódját tisztelheti, de azért jó viszonyba kerültünk. Amikor a szovjetek leváltották, Spanyolországba ment, mert – úgymond – ott a legbiztosabb. Néhány év múlva ott is kitört a polgárháború, nem tudom, mi lett további sorsa, valószínűleg pár országgal továbbállt.

A kereskedelmi képviselet iparművészeti osztályának vezetője, Andrejeva elvtársnő, Gorkij felesége volt, egy nagyon művelt, nagyon érdekes asszony. Az orosz irodalomról vezetett nekünk szemináriumot, amelyen olyan orosz fiatalok is részt vehettek, akiknek a szülei nem dolgoztak a szovjet képviseletnél, más szóval ellenforradalmi emigránsok voltak. De a fiatal nemzedék egyértelműen szovjetbarát volt.

Egyszer elmentünk kollektíve a színházba, hogy megnézzük Gogol „Revizor"-át. Keserves egy előadás volt. A színész a polgármesterből igazi porosz hivatalnokot „kreált". Annál jobban tudták azonban színrehozni Hauptmann „Bundá"-ját. Hiába, senki sem bújhat ki a bőréből.

A kedves, kellemes Andrejevával azután Moszkvában is találkoztam.

Visszatérésünk után egy nyarat töltöttem Sallai Imrével együtt Podszolnocsnojén, egy kedves kis orosz tóparti fürdőhelyen. Persze, fogalmam sem volt arról, milyen végzetes

út előtt áll. Az üdülőt idősebb nő vezette, egy régi „nemzetesasszony", aki teljesen beilleszkedett az új rendbe, megtalálta a helyét, és az üzemet szépen, jól irányította, nagy fegyelmet és tisztaságot tartott. Imre is jól érezte itt magát. Sok mindenről beszélgettünk, nagyon kulturált, tájékozott volt, rengeteget olvasott. Természetesen elkerülhetetlenül szó esett Korvin Ottóról is, aki neki jó barátja, szinte mentora volt. Hogyan is gondolhattuk volna, hogy reá ugyanaz a sors vár.

A német kommunistákkal vasárnap még egy tüntetést sem lehetett megszervezni, bár pártjuk máskor milliónyi embert mozgósított. Vasár- és ünnepnapokon a Havelre mentek csónakázni, vagy a „Schreber-gartenjeikben" (veteményes kertjeikben) kapálgattak, szinte megfeledkezve párttagságukról. Talán ezért is jegyezte meg egyszer Józsi, hogy *akkor lesz itt forradalom, ha Berlinből kő kövön nem marad.* Ami körülbelül be is következett. Hallottam egy anekdotát: egy orosz meg egy német arról beszélget, hogyan kell forradalmat csinálni? Az orosz azt hangsúlyozta, hogy legelőször is el kell foglalni a pályaudvarokat. Mire a német: – De honnan veszünk annyi pénzt peronjegyekre? . . .

Akkortájt a berlini mozik legnagyobb szenzációja a „Patyomkin páncélos" volt. A legelőkelőbb mozik sem mondtak le a jó üzletről. Jellemző a burzsoázia akkori begyulladására, hogy senki sem mulasztotta el ezt a „destruktív" darabot az Ufa kényelmes zsöllyéiben ülve legalább egyszer megnézni.

Az infláció lázában élt akkor mindenki. Eisenstein művészete mellett a konjunktúra is nagyban hozzájárult a mozidarab sikeréhez.

Mi is ott tapsoltuk vörösre a tenyerünket, ahol Eisenstein nagy önmegtartóztatással az embertelen orvos vízbedobását

csak azzal jelzi, hogy az áldozat szemüvege fennakadt a hajókötélen . . .

Nekünk egyébként hasznunkra volt a nagy infláció. Ugyanis dollárba kaptuk a fizetésünket, és ha azt a legelőkelőbb vendéglőben evés után váltottuk be a főpincérnél, addig már annyival emelkedett az értéke, hogy jóformán ingyen ebédelhettünk . . .

A berlini vendéglők is magukon viselték a különböző nemzetek vonásait. A magyar vendéglátóipart a Weisz-csárda képviselte a maga kukorica- és paprikakoszorúival.

Az orosz fehéremigránsok vendéglője előkelő hely volt. A pincérek legalábbis grófok voltak, a hangulat pedig, ehhez mérten, előkelő. Éppen az étlap vizsgálatába merültem, amikor egy ilyen őrgróf a fülembe súgta: – Ugye, kellemes a régi világ szelleme? – Én azonban nem rajongtam eléggé e finom szellemért, és talán ezért sem szolgáltak ki megfelelően.

Az orosz emigránsoknak több újságjuk is volt. Külön lapocskát adtak ki a mensevikek, a kadetok és még ki tudja hány frakció. Ezeket jobbára csak az orosz kereskedelmi képviselet és a követség alkalmazottai vásárolták. Később fel is szólítottak bennünket, hogy ne lendítsük fel e lapokat, elég, ha az orosz klub megvesz egy-két példányt belőle.

Említésre méltó a kínai vendéglő, ahol az európai vendégek még kést és villát is kaptak. A levesek igen poétikus nevet viseltek, mint például „tavaszi hold" leves és hasonlók. Nagy tálcán, mintegy harminc lakkozott tálacskában vagy harmincféle fűszert adtak. A tálkákban csak úgy nyüzsögtek a különféle férgek és egyéb csúszómászók. A második fogáshoz kis benzinfőzőt is adtak, hogy magunk készítsük el a finoman felszeletelt húsokat, hagymákat, miegyebeket és persze szójaolajat, ízlésünk szerint. Ugyanis valahogy nem ízlett nekünk a mézben főzött csirkehús.

Veronka és Ottó

1927 márciusában megszületett a kis Veronka.

Miután első gyermekemet Berlinben, a másodikat Moszkvában szültem, alkalmam volt a két „stílus" összehasonlítására.

Berlinben egy szülés nagy kényelemmel és nagy egyedülléttel jár. Befektettek egy szanatóriumi szobába, és ápolónőt rendeltek mellém, aki azonban többnyire a folyosón trécselt, és csak elvétve pillantott be hozzám. Mikor megkérdeztem tőle, tulajdonképpen meddig hagynak így szenvedni, azzal vigasztalt, hogy mivel én már elég idős vagyok, a szülés három napig is eltarthat. Megijedve e perspektívától, azonnal megindult a szülés. Nagy sürgés-forgás, telefonálgatás kezdődött. Megjelent „betegágyamnál" dr. Gortvai Laci, a jó barát és „kéjgáz"-belégzést ajánlott, ami elkábít és mérsékli a fájdalmat. – Köszönöm, jelen akarok lenni a saját szülésemen – mondottam. Jött az illetékes német orvos, akivel kedélyesen elbeszélgettünk. Szidta a lengyeleket, őket okolta Németország sanyarú állapotáért, az inflációért és a munkanélküliségért. – Úgy kell maguknak, miért kezdtek háborút – jegyeztem meg.

Csakhamar meglett a gyermek. Máig is az a véleményem, hogy csak azért csinálnak olyan nagy dolgot a szülésből, mert még a királynőknek is maguknak kell szülniök, nem bízhatják ezt az aktust a szolgálóikra.

Első kérdésem az volt, egészséges-e a gyermek?

– Furcsa nő maga – mondta az orvos –, mindenki más azt kérdi, hogy fiú-e vagy leány? – Hát egészséges, kedves leánygyermek lett.

Azután Józsival sürgönyöztettem édesanyámnak, hogy

„megjöttem, nagymama, csókol Vera". Mire édesanyám azonnal vonatra ült, s másnap már megcsodálta unokáját.

Anna Seghers, a kedves Betti is meglátogatott. Valószínűleg azt jött tanulmányozni, hogyan hat egy 35 éves nőre az első gyermek születése. Varga Jenőné kislányát, Marikát is magával hozta. Marika nagyon csodálkozott, hogy a babának megvan mindene: még a kisujja körme sem hiányzik.

Második gyermekem öt évvel később, Moszkvában született. Ott egy nagy teremben feküdtem, többek közt egy cigányasszonnyal és a leányával, mindkettő gyermeket várt. Nagyon meg voltak hatva a szép hófehér kórházi ágytól, és azt mondták, hajlandók minden évben szülni, ha így megbecsülik őket.

A szülés maga egy nagy szülőszobában zajlott le, ahol már vagy húsz asszony nyöszörgött és visított, úgyhogy a szülés elvesztette tragikus jellegét. A magas szülőágyak mindegyike fölött erős villanylámpa, közöttük elég hely, hogy az ápolónők és az orvosnők kedvükre szaladgálhassanak. Az egésznek mintegy kollektív mivolta lepett meg. Kisfiam, Ottó, jónak látta lábával jönni a világra, hogy hamarabb talpra állhasson az életben. A gyermeket az ápolónő karjába fogta, fölém emelte, és ünnepélyesen, bibliásan kijelentette:

– Megszületett az Ember!

Ezt a szép jelenetet sohasem felejtem el.

A kis Vera végtelenül bájos, kedves gyermek volt. Egy napon lelkendezve jön haza az óvodából. Meséli:

– Ma egy múzeumban voltunk és ott tornáztunk.

– Különös. Hogy tornáztatok?

– Hát így! – És hajlongott, hányta magára a keresztet.

Pedig megmondtam az óvó néninek, hogy nem szeretnők,

ha templomba vinnék a gyereket, mert mi „pravoszlávok" vagyunk.

Megyünk az utcán, jön velünk szembe egy magas rangú katonatiszt. Legalábbis generális lehetett, mert széles piros lampaszok voltak a nadrágján. Vera hangosan kiáltja:

– Ist das ein Schupomann? Hat er einen Gumiknüppel an?*

Ahogyan a nóta mondja. A generális megsemmisítő tekintettel mért végig.

Az orosz klub lépcsőházában nagy Lenin-szobor állt. Verocska úgy látszik, először látott szobrot életében, és nagyon megijedt tőle. – Mi ez? – kérdezte. Magyarázom neki, hogy ez olyan, mint egy nagy bábú, szobornak hívják, és a jó Lenin bácsit ábrázolja. Ettől kezdve Vera számára minden szobor, legyen az Bismarck vagy Moltke, mind „a jó Lenin bácsi" volt. Mikor ezt lelkendezve kinyilatkoztatta, a németek gyilkos pillantása elől kellett sietve elmenekülnünk.

Valósággal fellélegzettünk, mikor vissza kellett térnünk Moszkvába. Egész Berlinből csak a kotkodácsoló csokoládéautomatát sajnálta.

– Lesz ilyen Moszkvában is?

– Ha nem is egészen ilyen, de csokoládé az lesz – vigasztaltam.

A Zooban elbúcsúzott a két kis fekete afrikai Böckchenjétől (báránykájától), és indulhattunk hazafelé.

A vámnál, be kellett vallanom, hogy olyan dugárut hoztam, amilyet kivittem az országból: újra csak terhes voltam. Nem vámoltak meg.

Időközben Berlinbe költöztek szüleim is, akiknek nem nagyon tetszett Horthy-Magyarország, a kis Verától is nehezükre esett megválniok. Így négyen tértünk vissza Moszk-

* – Ez egy rendőr? Van gumibotja?

vába. Kis idő múlva kijöttek Józsi szülei is, akiket – mint Korvin Ottó szüleit – orosz elvtársaink szép fogadtatásban részesítettek, és nem messze lakásunktól szállodában helyeztek el.

Egyelőre, amíg a Nehézipari Népbiztosság lakóháza el nem készült, az előkelő Savoy Szállodában kaptunk szobát, mégpedig szüleim is külön egy egész lakosztályt. Persze, visszaadták, ők is megelégedtek egy szobával. Anyám azonnal beletalálta magát a piaci vásárlásba. Nem tudott ugyan oroszul, de volt egy notesza formás kis ceruzával. Rámutatott egy csirkére és azt mondta: eto. Majd odanyújtotta a noteszt és a ceruzát az árusnak. Az felírt egy számot, amit anyám szépen áthúzott, és aláírt egy jóval kisebb összeget. Ezt viszont az árus húzta ki, és aláírt egy magasabbat. Amikor a két szám körülbelül megközelítette egymást, a vásárlás létrejött.

Édesapám tudott gyermekkorában szlovákul, és így ő is elboldogult valahogy. Apámat a szállodában gyorsan megkedvelték. Egyedül volt otthon, mikor beállított hozzá egy jól öltözött, csinos nő, és kérdezősködött valaki iránt. Apám hiába magyarázta, hogy az illető nem lakik itt, a nőcske odament a mosdóhoz és fésülködni kezdett. Apám a tükörből látta, hogy kesztyűje alá rejti talmi arany borotvakészletét. Mikor a nő helyet foglalt, mint aki nem kíván még elmenni, apám hirtelen az ajtóhoz lépett, és ráfordította a kulcsot a zárra, majd telefonált a portára, segítségért. A nőcskét lefogták. A rendőrségen csakhamar kiderült, hogy apám egy ismert besurranó tolvajt fogott el, és ezt nagyon megköszönték.

Végre kaptunk lakást, és megjelent a láthatáron kis szolgálónk, Nyurka. Apja, egy nagycsizmás parasztember kísérte fel Moszkvába, aki jól megnézte a gazdát, akihez a lányát adja. Ahogy beszélgetni kezdtünk, körülöttük a szőnyeg hamarosan szotyolahéjakkal lett tele. Az apát és lánykáját asztalhoz ültet-

tük, és cukrászsüteménnyel traktáltuk, amit ők nagy áhítattal ettek. Megállapodtunk a bácsival, hogy a kislány takarékba teheti a havi fizetését, mi mindennel ellátjuk. Az öreg arról kezdett beszélni, hogy lovat szándékszik venni a lánya pénzéből. És mivel Nyurka a terv hallatára lelkesen bólogatott, a bácsi már két lóról beszélt, mert hogy az a két lovacska-galambocska mégiscsak jobban húz . . .

Nyurka, aki nagykendőben jött fel faluról Moszkvába, pár nap múlva már fülére csapott sapka nélkül nem ment a piacra. Nagyon tetszett neki a fürdőszoba, amelynek kádjában órákig lubickolt és – bár az első emeleten laktunk – naponta többször fel- és alá vitette magát a lifttel. Csakhamar igazi moszkvicska lett Nyurkából. Már az első nap halljuk, hogy azt mondja édesanyámnak: „gut, gut" – és bizony hamarabb járt német szóra a szája, mint anyámnak oroszra. Nyurocska később Verától megtanult írni-olvasni; beiratkozott az esti iskolába is. Szóval jól megvoltunk.

Intelligens kislány volt Nyurka, pedig eleinte nem vágta a hagymát, hanem megrágta és beleköpte az ételbe. Legnehezebben arról lehetett leszoktatni, hogy a vasalandó fehérneműt ne a szájába vett vízzel fecskendezze. Amikor egyszer a a fehér harisnyán fekete cérnával varrta be a lyukat, mondtam, hogy az így nem lesz jó, azt felelte:

– Legfeljebb azt fogják hinni, hogy rászállott egy légy.

Hamar belátta azonban a hibáját és gyorsan alkalmazkodott.

Moszkva képe az eltelt öt év alatt, amíg Berlinben voltunk, alaposan megváltozott. Általában, ha a későbbi években huzamosabb idő után visszatértem ide, mindig meglepett e város rohamos fejlődése. Mindent újszerűnek találtam. Az utcák mintha sokkal szélesebbek lettek volna, pedig csak a fákat irtották ki. A bulvárokon meghagyták ugyan a szép ősi fákat, de a beléjük torkolló utak fái az aszfaltománia áldozatául es-

tek. Így az utcák szélesebbeknek hatottak, de vesztettek varázsukból.

Az autók száma rohamosan szaporodott. Új közlekedési eszköz jelent meg, a szovjet ember büszkesége: a Metro. Fényes padozatán nem esett egyetlen sercintés, egyetlen köpés sem. A hagyományos szotyolarágás mintha megszűnt volna . . . Hogyan is lett volna mersze valami faluról jött embernek itt köpködni?

Az egyes állomások fényesnél fényesebbek voltak. Talán egy kissé túlságosan is fényesek . . . A Kropotkinszkaja megálló gyönyörű belső oszlopsora csak úgy nyiladozott, a Majakovszkij téri acélból és betonból épült nagyarányú belső terme mintha magának Majakovszkijnak egyszerű monumentalitását sugározta volna. A Krasznaja Vorota (Vörös kapu) egyre nyelte a siető embereket . . . Minden fénylett, ragyogott, tündökölt itt . . .

Nagy kultúrharc folyt a már régebben ideözönlött munkásság és a paraszti sorból csak most felkerülő dolgozók között; a csak úgy papirosból falatozó falusiak és a már tányért, evőeszközt kívánó munkások között. Szemünk láttára kulturálódott ez a nép. Újabb és újabb tömegeket szívott fel az ipar. Ezek, megőrizvén szelíd falusi ártatlanságukat és kulturálatlanságukat, még nem kívánták meg a „sztolovaják" (étkezdék) kényelmét. Zavartan néztek körül az őket kiszolgáló személyzet körében, és csak úgy suttyomban sercintettek egyet-egyet. Ennek a kultúrforradalomnak egyik vívmánya volt a Metró-állomások tisztasága.

Józsi, akinek hivatalból autó járt, sikeresen letéve a sofőrvizsgát, most már kedvére száguldozhatott az utakon, ha nem szabályozta volna útjait a kiporciózott benzin. Így hát igyekezett jól felhasználni és beosztani a drága folyadékot.

Reggelenként Verocskát és kis barátnőjét maga mellé ül-

tette, azután felvette még a ház – a külföldi specialisták háza – számos gyermekét, mindenkit, aki csak a német iskolába járt. Így összegyűlt egy kas gyerek. Egymás hegyén-hátán ülve vidáman énekeltek.

Miután becsületesen leszállította a 10–12 gyermeket a Kropotkinszkaján levő új iskolában, most már egyedül hajtott hivatalába.

A fuvar megérte: útközben megtanulta az új dalokat, moszkvai slágereket. Egyébként végtelenül komolyan vett minden írott és íratlan szabályt, így a benzintakarékosságra vonatkozót is. Egy alkalommal közölték velem, hogy késő éjszaka kell valamilyen tankönyvet imprimálnom. Felhívtam Józsit, s kértem, gondoskodjon számomra autóról. Erre azt a feleletet kaptam: kérj autót a saját főnöködtől. Amikor azonban a kis Ottó beteg lett, maga hajtott sebtiben orvosért.

Ottik nagyon okos fiúcska és jó megfigyelő volt. Élénk derültséget keltett például az a kérdése, hogy „miért hord az elefánt gázmaszkot?" Más alkalommal szintén racionális kérdést tett fel. Nyilván neki sem tetszettek a sztálini korszak oszlopos házai. Megállt egy ilyen semmit sem tartó oszlopsor előtt, s nagy komolyan érdeklődött: „Mi folyik ezekben a csövekben?"

Visszatérésünk után Józsit megbízták a Tyeploenergoprojekt „becenevű" országos tröszt vezetésével. Ez a poszt sok utazgatással járt, mert a trösztnek több helyen voltak kirendeltségei. 1937-ig vezette az intézményt.

Jómagam a III. Mescsanszkaján levő német iskolát igazgattam. Amikor úgy augusztus közepén beléptem az iskola kapuján, törött ablakok, rosszul záró ajtók és egyéb kellemességek fogadtak. Dubrovina elvtársnőhöz, a városi tanács iskolafőosztálya vezetőjéhez rohantam, akinek fennhatósága alá az iskola tartozott. Azt tanácsolta, forduljak a gazdasági vezetőhöz, akinek azonban nem voltak ablaküvegei. Végül a

feketepiacon kellett beszereznem azokat, de mindezt „kincstári" áron kellett elszámolnom. Amíg tellett a fizetésemből, nem is volt semmi baj, s azután – utólag bevallom – a jutalmazási alapokat dézsmáltam meg, ügyelve, hogy észre ne vegyék. Hiszen törött ablakok mellett mégsem taníthattunk. Így hát, bár tiszta lelkiismerettel, de „sikkasztottam" . . .

Az iskolában különböző érdekes feliratok fogadtak, mint például: „Le a születésnappal!" Mi az, hát nincs nagyobb ellenségük a szovjeteknek, csak éppen a születésnap? Hiszen ez szembeállítja a gyermeket az adakozó szülővel! Sürgősen levettem a jelszót, amivel aztán örökre magamra haragítottam „elmés" kigondolóját, az úttörővezetőt.

De voltak súlyosabb bajok is ebben az úgynevezett munkaiskolában! Amikor meg akartam látogatni az osztályt, az egyszerűen nem volt a helyén. A gyerekek egy részét a nagyteremben találtam, a zongorán csücsülve, mások a szertárban voltak, megint mások az úttörőszobában és így tovább. Talán az osztályban is akadt egynéhány tanuló. A tanár meg őrülten száguldott egyik helyről a másikra.

Az úgynevezett Dalton-plan szerint ugyanis a gyermekeket már kiskorukban önálló kutatásra kell szoktatni. Ezért például történelemből egy-egy téma kidolgozására a brigádok egy hónapot kaptak. Ezt a módszert egy bizonyos Dalton nevű furfangos angol találta ki. Egyetemi fokon lehet, hogy bevált, de ott is szükség volt a források megnevezésére. Ebben az iskolában a gyerekek gyakorlatilag semmittevéssel töltötték el az időt, és csak az utolsó percben jutott eszükbe valamit összekaparni – főleg a tankönyvből. A mértantanításnál például a háromszög megmagyarázása helyett a gyermekeknek egy háromszögűre kivágott színes papírdarabot adtak, anélkül, hogy a szögek és oldalak viszonyát megértették volna.

Nem volt mit tennem, elrendeltem az osztályonkénti taní-

tást, és ezzel magamra vontam az újításokért lelkesedő tanítók haragját. Ilyen még nem fordult elő, hogy valaki az előírásokkal szembeszegülve „hagyományos módszerrel" akarjon tanítani. Sokáig tartott, amíg a normális tanítás megkezdődött. Menthetetlenül beleütköztem a tanárok ellenállásába, és csak egy kis kör volt, amely belátta igazamat.

Ilyen körülmények között kellett a kis Verát is beíratni az iskolába. Két évig bírtam a harcot, amely beleütközött a német emigránsok ellenállásába is. Nem szenvedhették egy magyar asszony beavatkozását a tanügyekbe.

Ekkor azonban meghívást kaptam az Idegen Nyelvek Főiskolájára, ami teljes mértékben megfelelt hajlamaimnak. Otthagyva az „elemi" iskolát, egyenesen a főiskolára kerültem, ahol megbíztak a könyvtár vezetésével és a német irodalom oktatásával. Nagyon meg voltam elégedve a cserével.

Az Idegen Nyelvek Főiskoláján folytatott működésem közben hozzáfogtam kandidátusi dolgozatom írásához, amelynek tárgyát az illetékes katedra el is fogadta.

Engem mindig a kibontakozó nagy irodalmi áramlatok érdekeltek. Így a dolgozat témája a városok keletkezésével, a népi irodalom feltűnésével függött össze. A pénzgazdálkodás térhódításával a fényes, kényes lovagi irodalom napja leáldozóban volt. A keletkező piacokon feltűntek a csattanós, éles szóbeli történetkék: a Schwank-ok. Az úgynevezett svankirodalom termékeinek se szeri, se száma, azokat későbbi feljegyzések alapján ismerjük. Semmi sem szent előttük: sem vallás, sem rang, sem erény. A könyvnyomtatás feltalálásával és a kor nagy szellemi áramlatával, a reformációval egyidejűleg megjelentek a reformáció vándor terjesztői, akik nyomdászok és agitátorok egy személyben. Nyakukba akasztott kis nyomdáikkal járták az országot, hogy terjesszék az igét. Korabeli piaci jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a nagyobb vásárokon a csizmák mellett a népkönyv is kelendő volt. Meg-

találjuk bennük a legendás doktor Faustus szörnyű történetét és a lovagi históriák travesztáit: Genovévát például egyszerűen felpofozzák. A „Der Pfaff von Kalenberg" c. gyűjtemény papokról szóló történeteket tartalmaz. E szerint a papok mind iszákosak, tudatlanok. Csakhamar megjelenik a pajkos Till Eulenspiegel története. Ez a népkönyv már súrolja a regény határát. Ami közben van: Hans Sachs farsangi játékai és disputái, a tudákos Meistersängerek, akik megtanulhatónak vélik a költészetet, csakúgy mint minden más mesterséget, és szorgalmasan járnak a versírás iskoláiba. Majd feltűnik a 17. század nagy kópé-regénye, „A kalandos Szimplicisszimusz". Ez a nagy regény realisztikusan tükrözi a 30 éves háború Németországát, és egyszersmind a plebejus literatúra utolsó szava. Ennek a műnek elemzésével végződik disszertációm is.

A főiskolán összekerültem Dienes Lászlóval, a régi baráttal, aki francia nyelvet és irodalmat tanított, valamint a híres Fritz Platten svájci forradalmárral, aki Lenint Németországon keresztül zárt vagonban hazavitte. Itt a német nyelv oktatója volt. Később, 1937-ben, amikor már őt is nagy szerencsétlenség érte – váratlanul letartóztatták a feleségét –, azt kérdezte tőlem: lehetségesnek tartom-e, hogy valakinek a felesége eltitkolja a férje előtt, hogy kémkedik? Én természetesen kételkedtem ebben, hiszen a házasság a legszorosabb kötelék a földön. Neki is ez volt a véleménye, és ezzel barátságunk megpecsételődött.

Végül is visszatértem régi foglalkozásomhoz, a szerkesztéshez. A Tankönyvkiadóban bíztak meg az idegen nyelvek szerkesztőségének vezetésével.

Többször beszélgettem Krupszkaja elvtársnővel. Legutoljára akkor, amikor Karl Liebknecht fiát azért bocsátották el a Marx-Engels intézetbeli állásából, mert ő „német". Ekkor azt mondta nekem Lenin felesége: „Kérem, én leg-

feljebb csak tanácsot adhatok. Olyan egyedül vagyok." Azután nyilván meggondolta, hogy túl sokat mondott és hozzátette: „Igen, nincsenek gyermekeim." Ennyi elég volt nekem, és magam adtam Helminek feladatot: Heine írásműveiből állítsa össze azokat a verseket és prózát, amelyek életrajzi adatokat tartalmaznak. Szabályszerű szerződést kötöttem vele. Ennyit tudtam tenni érdekében.

Menzsinszkij özvegyével szerződésünk volt egy francia–orosz tankönyv megírására, amelyet ő egy Luké nevű franciatanárral együtt írt. A tanulók a Menzsinszkaja–Lukéből tanultak ezután franciául.

Itt többek közt azért „kezdtek ki", mert az egyik tankönyv szerkesztése közben Claudius vagy Clemens Brentano egy versét tettem a tankönyv élére. Ebben barna falevelekről volt szó. Az egyik német instruktor, Torner nevezetű, nehezményezte, hogy ezek a falevelek barnák, mert szerinte sárgáknak kellene lenniök. Csak azért tettük be a barna színt a könyvbe, hogy ily módon népszerűsítsük azt, ami tudvalevőleg a fasiszták színe. Eleinte nem vettem komolyan a támadást, és indítványoztam, töröljék a szótárból a barna szót. Az instruktor felbőszült ezen, és belekötött a párthoz tartozásom dátumába, mert a magyar párt csak 1918-ban alakulván meg, az én párttagságom nem lehet korábbi. Ebből aztán nagy bonyodalmak származtak, ahogy erre már utaltam is. Hiába védekeztem, a „hamisítás" rajtam maradt. Kizártak a pártból. Súlyosbító körülménynek vették Hajós Edittel, Balázs Béla volt feleségével való kapcsolatomat, mert ily módon egy „angol kémmel" álltam összeköttetésben.

Nehezebb ügy volt a Józsié. Őt előbb állásából mozdították el, majd kizárták a pártból.

Hogy mivel vádolták, nem tudom pontosan. Egy alkalommal azt mondták neki a Központi Vezetőségben, ahová

behívták, hogy ő nem is magyar, hanem lengyel, mert az apját, aki Korvin Ottó apja is volt, Szigizmundnak hívják, és ez kifejezetten lengyel név. Bebizonyította, hogy Zsigmond nevű magyar király is volt, és sok magyar gyereket kereszteltek erre a névre, mert Zsigmond király a zsidóknak letelepedési jogot adott. Ezt nem hitték el neki.

Józsi kétségbeesetten jött haza és azt mondta:

– Vedd tudomásul, hogy én nem vagyok magyar, hanem lengyel kém, habár nem is tudok lengyelül. Azt meg sem mertem mondani, hogy még sok más nyelvet is beszélek, nehogy mint nemzetközi kémet tartsanak nyilván.

A szovjet emberek között hamarosan megváltozott a viszony. Mintha mindenki félt volna a másiktól: hátha kiderül róla valami? A közvetlen érintkezésnek már se híre, se hamva... Mindenki gyanús szemmel nézte a másikat. Különösen a külföldről jöttek váltak egyszeriben gyanúsakká.

Megszűnt a közvetlenség. Végre is, ki tudja, mi fog kisülni róla? Ej, jobb lesz nem barátkozni senkivel, semmint mellet verve kelljen odaállni a sejttitkár elé és bevallani: nem voltam elég éber...

Talán a „személyi kultusznak" ez a bizalmatlanság volt a legriasztóbb megnyilvánulása...

Az utolsó szilveszter

1938 újévére összegyűlt a család a karácsonyfa alatt. Mindenki boldog újesztendőt kívánt egymásnak, boldogabbat, mint az előző volt. Öcsém kifordított télikabátjában az óévet szimbolizálta, és öreges hangon kijelentette: nagyon elfáradt

már, uralmát átadja utódjának. A 11 éves Vera lenge ruhácskájában, pillangóval a vállán, formás kis köszöntőt rögtönzött, és átvette az óévtől a hatalmat. Ebben a hangulatban köszöntött be az újév, ami a Szovjetunióban egyszersmind karácsonyeste is. A karácsonyt mint ünnepet ugyanis eltörölték, de az azzal kapcsolatos szokásokat – karácsonyfát, ajándékozást – áttették újévre. Mindenki megkapta a maga ajándékát, és várakozással, reménykedéssel néztünk a holnap elé.

1938. január 14-én letartóztatták Kelen Józsefet, a Magyar Tanácsköztársaság volt népbiztosát, a kiváló mérnököt, a Tyeploenergoprojekt vezetőjét.

Késő éjszaka jöttek. Józsi – szokása szerint – íróasztala mellett dolgozott, én békésen szunnyadoztam ágyamban. Egyszer csak éles, erős csengetés hangzott. Egy fiatal NKVD-tiszt jelent meg, a házgondnok és két katona kíséretében. Józsi csak annyit súghatott oda nekem: „Úgy látszik, letartóztatnak" – a tiszt már turkálni is kezdett az íróasztalon, a kiteregetett papírok között. Szétszórt mindent, amit nem értett.

Kis Ottink és a nagyocska Vera születésnapjára készültünk, s az íróasztal mélyén ott voltak az ajándékok: Józsi és az én fényképemmel ellátott arany szívecske, vékony aranyláncon kis elefántcsont dobozkában – Verának és egy gyermek-fényképezőgép Ottinak. Ezek is pillanatok alatt a kutató kezébe kerültek. Némán kellett eltűrnünk mindezt, egymáshoz szorulva. Zaklatóink udvarias hivatalossággal végezték dolgukat a nagy Lenin-kép alatt. Verocska nem volt otthon: vakbéloperációval éppen kórházban feküdt.

Letaglózva, némán ültünk, sokáig egy szó sem esett közöttünk. Csak akkor ocsúdtunk fel, amikor alá kellett írnom a lefoglalt tárgyak jegyzékét. Aztán becsomagoltam Józsi téli holmiját.

Ma már nem tudnám felidézni, hogy mire gondoltam akkor és mire nem, csak az biztos, hogy éppen negyvenhat esztendős volt Kelen József, amikor elvitték.

Az ajtóban sikerült egy percre megállnia. Úgy állt ott, mint egy hős. Határozott hangon kinyilatkoztatta:

– Ne gondoljátok, hogy meginogtam. Engem nem lehet megingatni! – Oroszul mondta, az egész világnak.

Jól megjegyeztem magamnak ezt a mondatot: ez lett a vezérelvem, a hitvallásom...

Elvitték – örökre. Még utánuk mentem a havas udvaron, és láttam, amint Józsit az autóban előreültették, nyilván, hogy meg ne szökjön. Rám mosolygott az ő kedves, szelíd, régi mosolyával; az én visszamosolygásom keserűbbre sikerült. Ekkor megállt az ajtó előtt egy másik kocsi. Azt hittem, értem jönnek és bementem. Mai napig is úgy érzem, hogy felbecsülhetetlen értékű pillanatokat mulasztottam el ilyenformán.

Visszamenet szerettem volna lefeküdni a nagy hóba, és soha többé fel sem kelni. Ám még ezt sem tehettem, mert hiszen hirtelen rám szakadt a három öreg és a két gyerek eltartásának gondja.

Utólag tudtam meg, hogy nem sokkal január 14-e előtt Józsi megjelent az *Elektricseszтво* című akadémiai folyóirat segédszerkesztőjénél, Sejnin elvtársnál – a főszerkesztő ő maga volt –, és dugig tele aktatáskájából különböző külföldi folyóiratot szedett elő. Nem akart bemenni Sejnin szobájába – csak az előszobában adta át neki a folyóiratokat, amelyeket már átnézett és közlésre kijelölt. Ez jó fél évre biztosította így a lap szemleanyagát. Ilyen és hasonló jelekből értettem meg – mert előttem titkolta –, hogy férjem akkor már számolt letartóztatásával.

Ezzel életem boldog, értékes része lezárult. Elvesztettem hű barátomat, segítőmet, bölcs vezetőmet, élettársamat...

Január 14-e drámája után kapkodtam fűhöz-fához, hogy bebizonyítsam Kelen József nyilvánvaló bűntelenségét. Voltam Lukács Györgynél, aki nagyon szívesen fogadott, és megígérte támogatását. Varga Jenőéknél azonban – úgy látszik – hiába jártam. Vargáné már azzal fogadott, hogy a kutyájának mondta, ám úgy, hogy én is érthettem belőle: „Pszt, ne ugass, tudod, hogy Varga dolgozik"... Megkeményítettem a szívemet, és bementem a szentélybe. Arra kértem Varga Jenőt, telefonáljon K-vonalon Jezsovnak, magyarázza meg neki, hogy Józsi nem bűnös. Varga valami olyat válaszolt, hogy ő már régen találkozott Józsival, mit tudja ő, nem lett-e azóta trockistává? A „trockista" abban az időben különösen megbélyegző kifejezés volt. Valamit makogtam még, azután röviden eltűntem férjem egykori népbiztostársának lakásáról.

Felmentem a híres mérnökhöz, Vinterhez, a Dnyeprosztroj nagynevű építőjéhez is. Ő legalább annyit mondott, hogy nincs ismerőse az NKVD köreiben, amit el is hittem neki.

Írtam egy rövid levelet Dimitrov elvtárshoz, kértem, hogy beszélhessek vele. Akkori titkára, Nógrádi Sándor, megígérte, hogy postáján legfelülre teszi levelemet. Dimitrov tehát hamar fogadott. Amikor előadtam kérésemet, dühösen kifakadt:

– Azt hiszi, hogy engem ott fogadnak? Letartóztatják a szekcióim vezetőit, és még csak nem is szólnak erről nekem!

Írtam Sztálinnak is egy hosszú beadványt, nem hiszem, hogy kezébe került volna. Minél többet jártam, annál inkább meggyőződtem róla, hogy minden hiábavaló.

A kis Verának sikerült az operációja. Amikor érte mentem, megkérdezte: – Hol van apa? Miért nem jött ő is értem?

Otthon aztán keservesen sírni kezdett, alig győztem megnyugtatni, hogy „csak" letartóztatták apját, nem halt meg, mint hitte, hamarosan hazajön.

– Tudod, hogy a szovjeteknek annyi ellenségük van, most mindenkit megnéznek, ki milyen, és nemsokára hazaeresztik.

– Írok Sztálinnak, megírom neki, ki az én apám.

– Jó, írj neki, Vera.

Ezután Verocska mély hallgatásba merült. Amikor két nap múlva megkérdeztem tőle:

– Meggondoltad, mit írsz Sztálinnak?

– Meggondoltam – válaszolta. – Nem írok neki. Haragszom rá.

Azután tovább hallgatott a kislány...

Rövid nappalaimon, hosszú éjszakáimon Józsi búcsúszavai jelentették számomra az egyetlen reménysugarat: hitemben nem inogtam meg én sem...

Nemsokára engem is letartóztattak. Két évig éltem Tyemnyikovban, vagyis a sötétség birodalmában, ahol nem volt szabad leveleznünk, és törhettük a fejünket, mi történt gyermekeinkkel. Majd elszállítottak minket Karéliába, ahol gyönyörködhettem volna az északi fény színes függönyeiben, ha nem lettem volna körülvéve vagy hatvanezer hasonló sorsú férfival, nővel.

Az áttetsző levegőjű Karéliában a karélok még a cserekereskedelem korában éltek, mert például, ha kását váltottunk náluk tojásra, akkor azt csak egy-egy háló kijavításával tudták felmérni. Itt a papírgyár körzetében nagy építkezések folytak, egészen új város épült. A szép házak olyan légiesen emelkedtek a levegőbe, mintha a „Pelléas és Mélisande" előadás díszletei volnának. Itt könyvelőként működtem, de csak addig, amíg be nem vágódott a lágerbe egy német gránát. Sürgősen evakuálták a gyárat és a települést.

Innen Karagandába vitt az utam, északról Közép-Ázsiába. Itt szabadultam – de csak viszonylagosan. Karagandából nem volt szabad eltávoznom.

Hamarosan könyvelői állást vállaltam, majd főkönyvelőnek léptem elő, de nem volt köszönet benne. Az Állami Útépítő Trösztthöz kerültem. Az útépítéshez szükséges faanyagot nem lehetett állami áron vásárolni, de csak állami áron lehetett elszámolni. Mintha ezzel a jelenséggel iskolaigazgató koromban egyszer már találkoztam volna... A főnök azt mondta: ha nem szerez fát és nem javíttatja ki a hidakat aratás előtt, akkor felakasztják, ha viszont illegálisan szerez fát, háromszoros áron, akkor csak agyonlövik. Magam is a főbelövetés veszélyét választottam, és viszonylag nyugodtan éltem Karagandában. Úgy kellett kimásznom a csávából, hogy nem létező munkalapokat állítottam ki nem létező személyek számára hótorlaszok emelése címén. Ezeket a hótorlaszokat azután – ki tehet róla? – elfújta a szél.

Egyszer valami jelentéssel egy faluba kellett mennem, útközben kitört a nagy hóförgeteg, az úgynevezett burán. Csak valami fehér kavargást láttam, az út egyszerűen eltűnt előlem. Eltévedtem. Menedéket egy nagy szalmakazalban találtam, amelybe beástam magam. Amikor egyszer kibújtam, hogy megnézzem, elvonult-e már a hóvihar, hirtelen megfagyott a kezem, aminek nyomait máig is viselem. Mivel sokáig nem kerültem elő, keresésemre indultak. Szerencsére mentőkutyát is hoztak magukkal, butykossal az örvén, az aztán meg is talált. Azonnal kórházba szállítottak.

Más alkalommal farkashordát láttam a láthatáron. Erősen üvöltöztek a havas úton. Messze elkerültek engem.

Idővel meguntam, hogy minduntalan a fejemmel játszom, s elindultam Moszkva felé.

Húszéves nagylányom és 15 éves kisfiam izgatottan vártak a pályaudvaron. Még ki sem szálltam, már ott is termettek előttem. Gyönyörűek voltak fiatalságuk szépségében. Öröm volt rájuk nézni. Verocska Zagorszkban, a csodálatos Lavra

szomszédságában végzi a Pedagógiai Főiskolát, Ottik pedig Hegesztő Technikumba jár. A hűséges Lóránd Rózsi nagy szíve pótolta az otthon melegét számukra. Ő fogadott be engem is, ki „szerte nézett, s nem lelé honját e hazában..."

Kelemen elvtárs gondoskodása révén a Rádió magyar adásánál kaptam volna képesítésemnek megfelelő állást, de nem maradhattam Moszkvában.

Kapóra jött tehát Sipos Erzsinek az ajánlata, hogy telepedjem le Malojaroszlavecben, a napóleoni harcok híres színhelyén, ahol egy úgynevezett artyelben kaptam munkát. Itt különféle zsebtükröket kellett akkurátusan vászonba foglalni, amihez én meglehetősen ügyetlen voltam. Még szerencse, hogy az artyel főkönyvelője felfedezett, és bevont a könyvelés rejtelmeibe.

Ottó fiamat, aki kitűnően végezte el a Hegesztő Technikumot, tanítói olyan tehetségesnek találták, hogy közbenjártak műegyetemi felvétele ügyében. Bár a felvételi vizsgán kitűnően szerepelt, nem vették fel. Apja miatt kellett neki is szenvednie. Ottik azonban céltudatos emberke volt és beiratkozott az esti egyetemre. – Ne félj, anyám, megmutatom, hogy mégis mérnök leszek – vigasztalt. Nappal mint építőmunkás hordta a téglát, este pedig sokszor éjfélig is tanult. Hat év múlva mégiscsak mérnök lett belőle, mégpedig úgynevezett vörös diplomás mérnök. Tanulás közben bekerült egy munkásszállásra, ahol azonban az utolsó ingéig megloptak. Csak kölcsönruhában mutatkozhatott.

Történt akkoriban, hogy jóféle aranyból való fogaimat eladtam az Állami Fémbeváltó Vállalatnak és váratlanul olyan nagy összeget kaptam érte, hogy abból mindhármunknak jutott értékes ajándék. Ottiknak karkötőórát vettem. Ezt ő azzal a csatakiáltással honorálta: – Most már itt állok minden nélkül, de legalább karórám van.

Közben áttettem tartózkodási helyemet Kalugába, a megye székhelyére. A kalugai artyelben társadalmi munkában kultúrfelelősként dolgoztam, egy igen korlátolt férfiú fennhatósága alatt, aki - az akkori divat szerint – nagyorosz rövidlátásban szenvedett, és sem Shakespeare-t, sem Molière-t nem engedett játszatni, mert ezek szerinte kapitalisták voltak. Sebaj, gondoltam, találok én Gogolnál is elég humoros jelenetet, amit eljátszathatok!

Ez a nagyorosz hóbort különben addig ment, hogy – egy anekdota szerint –, mikor az Úristen a teremtés munkáját befejezte és nyugovóra tért, már orosz tudósok is gondoltak erre, de még kissé korainak találták.

Gogollal határozott sikerem volt. Játszattam továbbá egy kis bohózatot, amiben én alakítottam a főszerepet. Azt mondták, jól.

Találtam megfelelő munkát a városi üzemek főgazdájánál, aki megtett egyenesen revizornak.

Így lettem revizor Kalugában...

Éjszakánként – alvás helyett – sokat olvastam. Lenin elvtárs írásai között találtam egy idézetet, ami nagyon megvigasztalt:

„A hibát nyíltan beismerni, okait feltárni, kielemezni azt a helyzetet, amely a hibát szülte, gondosan megvitatni, hogy milyen eszközökkel lehet a hibát kijavítani – íme, ez jellemzi a komoly pártot. Így teljesíti a párt kötelességét, így neveli és tanítja az *osztályt*, azután pedig a *tömegeket* is."*

Biztos vagyok benne, hogy egyszer sor kerül valamennyi igaztalanul megvádolt rehabilitására is – bár ez már őket fel nem támasztja.

* *Lenin* Összes Művei. 41. kot. Kossuth Konyvkiadó 1974. 39. old. (A „baloldaliság", a kommunizmus gyermekbetegsége.)

Itthon

1954 márciusában végre hazatérhettem.

Az agyonbombázott szegény Budapest még viselte sebhelyeit. Sok volt a foghíj, a házak a lövések nyomaival tetováltva. Mindez a harcok hevességéről tanúskodott, bár az épületek, hidak nagy részét az újjáépítés lendületében helyreállították.

Ó, ezek a Duna keblére borult hidak! A Margit-hídon pusztult el Korvin Ottó egyetlen szép gyermeke, Korvin Mária is.

Most, amikor ezeket a sorokat írom, a foghíjakat nagyrészt beépítették, a város képe kitisztult. Talán jobb lett volna egy-két házat meghagyni mementónak! Mint ahogy láttam azt Drezdában egy dóm feltornyosított romjainál! Nálunk is majd minden ház rettenetes mementó volt. Azóta eltűntek a harcok nyomai. A büszke Budapest valamennyi hídját, ékességeit újjáépítették. Felejtünk, felejtünk...

Nem írom le, milyen érzés hazatérni. És azt sem, mit éreztem, amikor április 4-én, felszabadulásunk ünnepén, először hallhattam felcsendülni a Himnuszt, amikor újra találkozhattam a felszabadított magyar munkássággal. Tíz- és tízezren vonultak a vörös zászló alatt. A menet élén vitték a visszakapott negyvennyolcas zászlókat. Fülembe csengtek Józsi végső szavai...

A pályaudvaron a még hamarabb hazatért Verocska várt férjével, aki akkor nagyon tetszett nekem. Később kevésbé. Ottik nem kívánt hazatérni velem, a Szovjetunióban nőtt fel, amelyhez felesége, Valentyina révén is kötődött.

Vártak rokonaim, mármint azok, akik még megmaradtak.

És várt a régi jó barát,Vadas Sári is, aki már előre gondoskodott szállásomról. A Külügyi Szállóban kaptam ideiglenes lakást.

Felszakadtak a régi sebek. Hat sírhalmot, hat kedves hozzátartozómat hagytam a Szovjetunióban, ki tudja, hol feküsznek. Százszorosan fájt, hogy Józsi nem érhette meg a hazatérést.

A régiek közül már csak édesanyám egyetlen húgát, a kedves, ősöreg Juliska nénit találtam életben. Egyedül éldegélt a még nála is öregebb Rózával, a hűséges „személyzettel". Nem tudom, ki ápolta a másikat? Juliska néni nem engedte Rózát „szegényházba" menni, hiszen vele öregedett meg! Rózát, aki még megismert, akkor szállíttathatták kórházba, amikor már csak napjai voltak életéből. És rögtön utána, ahogy meghalt, jelentkezett valahonnan egy jó rokon, aki még az ágya alatt is kereste a „szegény jó Róza néni" megtakarított pénzét, mert hát a Róza néninek mindene megvolt a Juliska néninél! Ez a derék asszonyság csak akkor nyugodott meg, amikor Juliska néni hűségesen átnyújtotta neki Róza takarékkönyvét, pár ezer forinttal.

A majdnem 90 éves Juliska néni bámulatos emlékezőtehetséggel számolt be a család kálváriájáról. „Még jó, hogy szüleid elmentek hozzátok, tudtatok gondoskodni róluk" – jelentette ki a kisöreg. És nekem nem volt szívem elmondani, hogyan éltek és reméltek az utolsó percig Józsi szülei és az én szegény anyám... Jani öcsém felől is sokat kérdezősködött Juliska néni. Nem mondhattam el neki, hogyan halt meg az öcsém és utána anyám is, és hogy a szörnyű háború ott kinn talán még jobban pusztított, mint idehaza. Édesapám viszont „saját halálával halt meg" még 1933-ban, ahogy azt az oroszok mondják.

Családunkat alaposan megtépázta a háború és a fasizmus. Egy unokaöcsémnek, Vér Györgynek, a *Délmagyarország*

szerkesztőjének egész családját kiirtották, vele együtt. Másik unokaöcsém, Székely Ferenc, Juliska néni egyetlen fia, Auschwitzban végezte életét. Unokahúgom férje, Kis Zsigmond, a KMP itthoni megbízottja, Dachauban maradt.

Szépen halt meg Heller Laci, Jakab bácsi fia. 1945 februárjában felszabadult a gettó és vele együtt Laci is. Hazament, megölelte feleségét és kislányát, majd nyugodtan lefeküdt aludni – és nem kelt fel többé.

Elmentem az Akadémia utcai pártközpontba, ahol Kiss Károly elvtárs fogadott. Nem kellett viszontagságaimról beszámolnom, ő már mindent tudott. Ez jólesett.

Azután Rákosi Mátyással beszéltem, azt mondta, ő hozott ki minket...

A Párttörténeti Intézetben kaptam állást. Az Intézet akkori vezetőjéhez, Réti Lászlóhoz fordultam. Férfiasan bevallottam, hogy nem vagyok történész. – Nem baj – mondotta –, mindnyájan botcsinálta történészek vagyunk. Én például textilipari munkás voltam. –

Hát ennyiben én is történész lettem...

Mint „történészt", de elsősorban mint volt gyakorló pedagógust nagyon érdekeltek az új tankönyvek. Felnyitottam az első osztályos Olvasókönyvet. Az első oldal szavai ezek voltak: „öl, lő". És hogy ne legyen semmi kétség, egy fiatal vadászt is odarajzoltak, amint éppen „öl, lő". Eszembe jutottak Bródy Sándor szavai: „Gyerekek, jegyezzétek meg magatoknak, hogy az első szavakkal, amiket leírtok vagy elolvastok, máris hazudnak nektek. Mert nem az »úr ír«, hanem a szegény költő ír, és nem az »úr rí«, hanem a szegény ember rí".

Észrevételemet eljuttattam a szerkesztő bizottságnak, javasolva, hogy az olvasókönyvet esetleg kezdjék ezzel: „él, lé" –

ezt még írni is könnyebb. Vagy talán így: „ma, ma-ma, ama, a mama?" Az utóbbi ajánlatomat el is fogadták, és most már az első osztályos olvasókönyv ezzel a drága szóval kezdődik: mama.

Minél tovább haladtam az olvasókönyvek betűzésében, annál jobban elszörnyedtem. Megtudtam belőlük, hogy a legszebb mesterség a bölléré, aki a kocákat leszúrja... Ízlés dolga. Nekem például jobban tetszik a juhászbojtáré.

Megtudtam továbbá, hogy Kőszeg várát a törökök azért nem vették be, mert Jurisics várkapitány kitűzette a vár fokára a máriás zászlókat, s ezektől a janicsárok annyira megijedtek, hogy sürgősen eltakarodtak a vár alól. Ez a történelmi olvasmány nekem kissé gyanúsnak tetszett, utána is néztem a legklerikálisabb történelemkönyvekben, Fraknóitól egészen Hómanig, hogyan is állunk azokkal a félelmetes máriás zászlókkal? Megtudtam, hogy az eset éppen ellenkezőképpen zajlott le. Amíg a törökök elvonultak, Jurisics, Szulejmánnal egyetértésben, a lófarkos zászlókat tűzette ki, majd miután eltakarodtak, szépen bevétette ezeket. A tél amúgy is közelgett, s Szulejmánnak nem volt érdemes Kőszeg alatt sokáig vesztegelnie.

Ady Endre szerelmeiről pedig megtudtam, hogy Léda iránti vonzalma csak amolyan mellékes kaland volt. Az igazi nagy szerelem a hű hitvesnek, Csinszkának jutott, akit viszont valami Szendrey Júlia-félének költött át a tanáros erkölcs. Boncza Bertuska szegény, valójában nagy irodalmi szalonról álmodott, amelynek irigyelt asszonya majdan ő leend, de neki már egy nyűgös férj és a betegápolás jutott osztályrészeül.

Ezek után minden általános és középiskolai tankönyv kéziratát megküldték nekem, hogy átnézzem azokat, mielőtt megbírálom. Mégiscsak jobb előbb...

Utóbb az *Irodalmi Újság* „Misztikus téveszmék – kisisko-

lásoknak" címen hosszabb tanulmányt közölt tollamból az I–IV. osztályos olvasókönyvek tartalmáról, amelyekben például a Lehelről szóló mondában kifogásoltam azt a tételt, hogy „Szolgám leszel a másvilágon" stb. Inkább azt javallottam, arra mutassanak rá, hogy ezek a mondák legendás tulajdonságokkal ruháznak fel egyes mesteri kivitelű tárgyakat, mint a Roland kürtje vagy Lehel kürtje stb. Kifogásoltam továbbá, hogy a Himnusznak mind a nyolc szakaszát közöljük a második osztályos „Irodalmi szöveggyűjtemény"-ben, amikor a gyermek még nem tudja sem értékelni, sem felfogni az olyan kitételeket, mint például „Hányszor támadt tenfiad – Szép hazám, kebledre. S lettél magzatod miatt – Magzatod hamvvedre!" Felsőbb osztályban Kölcseyről tanulva aztán az egész Himnuszt megismerhetnék a növendékek.

A középiskolák tanterveinél aránytalannak tartottam például, hogy amíg Shakespeare-nél csak egy kötelező olvasmányt jelöltek meg, addig Molière-nél három drámát, de ezek között a „Tartuffe" nem szerepelt. Azt javasoltam, hogy a levélírás szabályai helyett ismerkedjenek meg a fiatalok inkább a drámaírás szabályaival. Erről teljesen megfeledkeztek.

A II. osztályos „Irodami szöveggyűjtemény"-nél szóvá tettem, hogy kimaradt Goethe „Prometheus"-a, de azóta ezt pótolták. Kimaradt továbbá Schiller „A kesztyű" című balladája, amely az új kor lázadását fejezi ki a középkori szokásokkal szemben. Nagyon fájlaltam, hogy a Heine-költeményeknél, részleteknél hiányzik a „Németország. Téli rege" című műből az a gyönyörű vers, amelynek egyik szakasza így szól:

Én újabb dalt, barátaim,
újat és jobbat zengek:
mi már a földön idelenn
építjük fel a mennyet.

Megjegyzéseim arra indítottak egy „külföldi" kritikust, hogy engem Szamuely Tibor özvegyének titulálva, teljesen elvitassa kompetenciámat tanügyi kérdésekben. Amerikában időző barátnőm, Duczynska Ilona korrigálta a tévedést, és nyilvánosan megvédett engem az ilyen és hasonló kirohanásoktól. Hiszen olyanok támadtak, akiknek annyira fájt a haza sorsa, hogy elhagyták azt, mert különben „megszakad a szívük", mint annak a bizonyos Rothschildnak, a szegény ember nyomorúságát látva.

„Veteránok"

Feladatomnak tartottam, hogy felkutassam azokat a tanítókat és tanárokat, akikkel 1918 végén együtt dolgoztam az Iskolai Reformbizottságban, majd a Tanácsköztársaság alatt. Sokan meghaltak közülük, sokan nem tértek vissza külföldről, de maradtak még azért jó páran. Antal Márknak már a fiát sem találtam életben. Legközelebbi barátaim nyomorban éltek. Elhatároztam, megkísérlem felemeltetni a nyugdíjukat. Néhány elvtárs segítségével gondos listát állítottunk össze.

A nyugdíjak felemeltetése azonban nem ment egyszerűen. Ha a tanárok nyugdíját rendezzük – mondták az illetékesek –, akkor a többi köztisztviselőnek, a postásoknak, útkaparóknak stb. is fel kell emelni a nyugdíját. De néhány indokolt esetben tehetnek kivételt, mondta a művelődésügyi miniszter. Így aztán sikerült rendeztetni jó néhány pedagógus nyugdíját, köztük Bihari Mórét is, aki a sovány összegeket jobbára kiterjedt levelezésére és villamosjegyekre költötte.

A régi jó barát, Szilágyi Gyula, a *Néptanítók Lapja* volt szerkesztője, szintén előkerült. Ő volt a 11-es bizottságnak, a tanítók első szervezetének kezdeményezője az 1919-es nagy összeomlás után. Both Béla viszonylag jó nyugdíjat élvezett, mert iskolaigazgató létére közben átevezett az elektromos ipar irányaira. Wilheim Jenőt is jó egészségben találtam, pedig négy évet húzott le a szegedi Csillagbörtönben, ahol dr. Fáber Oszkárral és Magyar Lajossal volt együtt – mindketten kikerültek a Szovjetunióba. Fáber Oszkár, a kitűnő tanár és antiklerikális agitátor a Szovjetunióból Burgenlandba került, ott is halt meg, amikor a fasiszták benyomultak.

Szűkebb társaságunkhoz tartozott K. Bartos Erzsi is, akivel csakhamar nagy munkába fogtunk. Megnyílt az emlékezések tárháza. Bihari Mór, Szilágyi Gyula, Both Béla és Wilheim Jenő is bekapcsolódott a munkába. Összegyűjtöttük a szocialista tanítómozgalom dokumentumait, és egy szerény kötetben elsőkként összegeztük a mozgalom legfőbb eredményeit, tapasztalatait. Miután vázoltuk az eötvösi tankötelezettség be nem tartásának szomorú sorsát, majd a felekezeti iskolák sanyarú viszonyait, rámutattunk az *Új Korszak* című haladó pedagóguslap szerepére a tanítók, tanárok felvilágosításában, öntudatra ébresztésében.

A jó együttműködés eredményeképpen nemcsak a kötet készült el, hanem jutalmul elutazhattunk a Szovjetunióba.

Szívesen látott vendégek voltunk Moszkvában és Leningrádban. Mindenütt a minisztérium iskolavezetői magyaráztak nekünk és beavattak terveikbe.

Hol volt már az 1958-as szovjet iskola a régi kísérletező módszerektől! A tanulók illedelmesen, fegyelmezetten, egyenruhában ültek helyükön a tantermekben, és önfeledten, feloldódva játszottak a játszótereken vagy mesterkedtek a

volt főúri kastélyokban berendezett tanműhelyekben, művészeti, iparművészeti műhelyekben.

Ekkor és későbbi látogatásaim során még inkább kibontakozott az új, a diadalmas Moszkva, a világ közepe. Az ósdi, régi épületek helyén újakat, szebbeket építenek. Ha szűk a régi Arbat, újat terveznek és építenek! A KGST palotájának újszerű kitárulkozó szépsége nyitja meg ezt az új Arbatot. Milyen kicsinynek, milyen szegényesnek látszott a régi Arbat metroállomása is! Felülről olyan, mint egy felvágatlan torta.

Ha valamely épület útban van, kerekeken azonmód eltolják a helyéről, lakóival együtt. Ha csupaszok az utcák, dús lombú, éltes korú fákat ültetnek a régiek helyébe, kicsit arrébb, kicsit szélesebbre! Arrébb tolták a Gorkij utca házait is, meghagyva belőlük azt, ami szép, ami emlék, ha kicsit régies is: a Főpostát, a Hotel Nacionált, a Jeliszejev dús kirakatait.

Vagy talán nem ők verték le a fasiszta fekélyt a világ testéről? Vagy talán nem ők küldték az első szputnyikot fel az égre és még azon is túlra?

Öntudatos, méltóságát ismerő, gyönyörű Moszkvát, egy nyolcmillió lakosú világvárost találtam a régi patriarchális Moszkva helyén. Ahogy nőtt az emberek öntudata, úgy vetette le ez a város a kényelmes lustaságot is. Nincsenek Oblomovok többé!

A mai fiatalság érti és érzi a világot, annak minden csúnya kinövése nélkül. Itt már utánafordulnak a hosszú hajú, fésületlen, rongyos nadrágú beatlesnek: ez biztosan Nyugatról jött ilyen kócosan ide!

Üdvözöllek, te új, te megújhodott Moszkva! Itt újra van becsülete a becsületesnek, újra van tisztessége a tisztességesnek! Itt már tudnák méltányolni a Kelen Józsefek eszét és erkölcsi tisztaságát.

Helyette itt van a fia, Otto Joszipovics Kelen, a most már

docenssé nőtt kis Ottik, a Lumumba Egyetem tisztelt és szeretett tanára. Náluk megtaláltam az én új moszkvai otthonomat. S ahogy gyermekeik, az én drága unokáim, nőnek és fejlődnek, úgy nő és fejlődik a sok új városnegyed – koszorúként övezve Moszkvát. Lakói mindent megkapnak itt: kényelmes lakást, modern üzleteket. Gondoskodtak gyermekjátszóhelyről, sakkozóról, klubokról is. Kedves öregek üldögélnek a parkokban, és mesélnek hősi regéket a Vörös Hadsereg nagy harcairól.

Budapesti drága unokámat, Vovkát már odaküldtük tanulni.

A nagy próbatétel

1956 őszén Prágába utaztam, hogy unokanővéremért, Sárikáért és férjéért szót emeljek. A „személyi kultusz" idején Pavlik Gézát és feleségét jogtalanul letartóztatták, s hétévi fogság után, minden rehabilitáció nélkül bocsátották szabadon. Ott álltak lakás és igazolás nélkül, egy hamis ítélet szégyenbélyegével.

Münnich Ferenctől és Haász Árpádtól kaptam érdekükben leveleket Bruno Köhlerhez, a csehszlovák párt „szürke eminenciásához".

Bruno Köhler tudomásomra hozta, hogy számukra első „a párt becsülete", és nem kívánja a poznańi eseményeket rászabadítani hazájára. Szememre hányta, hogy mi „parádés temetéseket" rögtönzünk Rajk és sorstársai számára, hogy éket verünk a szakszervezetek és a pártszervezetek közé. Azt válaszoltam: a párt tudomásom szerint tagjaiból áll, és ha őket megsértik, a pártot sértik meg. Kértem Pavlikék igazi

rehabilitálását, s hogy biztosítsanak számukra lakást és végkielégítést. Ezt Köhler meg is ígérte.

– Legyen nyugodt – mondtam Köhlernek –, nálunk semmiféle Pozńan nem lesz. – Mit tudtam én akkor, hogy a rossz politika hova vezet...

Dolgom végeztével hazaindultam. A magyar–csehszlovák határon azonban vonatom megállt, és nem kívánt továbbindulni. Érdeklődésemre közölték velem: – Magyarországon forradalom van.

– A forradalom már megvolt, ez csak ellenforradalom lehet – válaszoltam. Mindenesetre átszálltam egy belföldi vonatra, és itt folytattam a véleménycserét. A vasutasok azt mondták: – nem ilyen forradalmat akartunk, most majd helyrehozzuk a dolgot.

Időközben a vonat elindult, és meg sem állt Kőbányáig. Itt ki kellett szállnom. Beadtam a holmimat a ruhatárba, és gyalog folytattam utamat.

Hazafelé már-már azt hittem, hogy győzött az ellenforradalom. A megtépett, meggyalázott zászlók legalábbis ezt hirdették.

Egy gyár előtt – valószínűleg a Gamma volt – sokan álldogáltak. Az egyik ember rám kiáltott:

– Néni, mit sétál olyan nyugodtan, tűzzön fel legalább egy piros-fehér-zöld kokárdát!

– Már én csak a pirosnál maradok – feleltem.

Ezzel nyilván megnyertem tetszésüket. Kikérdeztek, honnan jövök, mi a vélemény Cseszkóban rólunk, mit gondolok, mi lesz, hová fog ez vezetni!?

Nem tudtam, mi történt, tehát dodonai jóslatba bocsátkoztam.

– Elvtársak, már nagy költőnk megírta: „Repül a nehéz kő, ki tudja, hol áll meg?"

Utamra bocsátottak.

Nagy nehezen értem Veráékhoz, ahol hasonló tanácstalanságot találtam. Náluk maradtam, amíg tisztázódik a helyzet. Ez néhány nap múlva bekövetkezett. Vera csakhamar a szovjet követségen tolmácsolt, és átmenetileg rám maradt gyermekének, a kis Vovkának dajkálása.

Amikor hazamentem, megtudtam, hogy a lakásomon ellenforradalmárok kerestek. – Nem jön az már haza – így biztatták a jó Németh nénit, a volt házmesternét. Erre áttettem hadiszállásomat a Királyhágó utcai kerületi pártbizottságba. Ott tartózkodó szovjet elvtársak azt magyarázták, milyen ügyetlenség ilyen keskeny bejáratú házban helyezni el a pártbizottságot, hiszen így könnyen kifüstölhetnek bennünket. Ezt beláttuk, de nem itt lőttek felém, hanem az utcán, mikor egyik éjszaka hazamentem. Különböző plakátokat csináltunk, mert igazi plakátháború dúlt.

Ezután Fieldéknél húztam meg magam. A kvéker családból származó Noel Field, miután kitüntetéssel elvégezte a Harvard Egyetemet, az Egyesült Államok külügyminisztériumában nyert alkalmazást, magas tisztségben. Noel Field hamar átlátott az Egyesült Államok imperialista tervein, és törhetetlen kommunistává lett. A háború alatt Svájcban, Lengyelországban és Csehországban folytatott feleségével együtt részben karitatív, valójában pedig kommunista tevékenységet. 1942 óta titokban a kommunista szervezeteket segítette. Még a felszabadulás után is segítettek talpra állítani olyanokat, akikről tudták, hogy a szocializmus feltétlen hívei. Támogatták a fasizmus áldozatainak hozzátartozóit is, így például a lengyel Kampinos nevű falu özvegyeit és árváit. A németek ugyanis Kampinos 14 éven felüli férfilakosságát kivégezték, és a falu nagy részét felégették.

1947-ben érkeztek Budapestre. Már az első nap elfogták Noel és Hertha Fieldet, és öt évig tartották fogságban, belekeverve őket és mindazokat, akikkel csak összeköttetésben

álltak, a Rajk-ügybe. Mikor Noel és Hertha Field ötévi keserves fogság után a rendőrségen találkoztak, a zord rendőrök is sírva fakadtak. Az Egyesült Államok nagykövete tálcán hozta számukra az útlevelet, de ők kijelentették, hogy a Magyar Népköztársaság menedékjogát élvezik, és nem kívánnak innen távozni. A Corvina Könyvkiadó megbecsült angol szerkesztői lettek, Noel 1972-ben bekövetkezett haláláig.

Rákosiék ugyanis nem tudták elképzelni, hogy valaki nemcsak az életét, de a vagyonát is elveinek áldozza.

Fieldéktől indultam tehát naponta kendősen, bevásárlókosárral a karomon részben bevásárolni, részben pártmegbízatásaimat elvégezni. Figyeltem, mit beszélnek a sorban állók, s ha jónak láttam, közbeszóltam, megőrizve bátorságomat – s ennyi év után nyugodtan mondhatom – humoromat is. Például a hentesnél, amikor a „hölgyeim és uraim!" megszólítást az összegyűlt vásárlók így nyugtázták: Csakhogy ezt is halljuk már! – megkoctáztattam a merész kijelentést: – Ahol úr van, ott szolga is van! – Erre azonban még a nyilvánvalóan szolgai sorban levők sem reagáltak, annyira meg voltak félemlítve.

Hasonlóképpen jártam a tejesnél is. Itt kijelentettem: – Milyen jó, hogy a tej ára maximálva van, mert ilyen zavaros időkben már jó harminc forintot is elkérnének érte! – Ez a kijelentésem azért nem talált tetszésre, mert a tejes éppen akkor jelentette ki, hogy a tej pedig elfogyott.

Egyszer belekeveredtem egy ellenforradalmi csoportba. A fejemen kendő, karomon az elmaradhatatlan kosárral megjátszottam a vidékit. – A német csizmát tűrtétek ugye? – szóltam tőlem telhető tájszólással.

– Menjen haza, néni, kössön inkább harisnyát – tanácsolta egy suhanc nem valami barátságosan. De a társa még barátságtalanabbul elém tette a lábát, és én átestem rajta. Sebzetten, vérezve kerültem vissza Fieldékhez.

Jól emlékszem, ezekben az 1956-os karácsony előtti napokban történt, hogy az utcán egy fiatal férfi odahajolt hozzám, és sejtelmesen a fülembe súgta: – Megszületett az Úr Jézus. – Meglepetésemben azt kérdeztem tőle: – Újabb hírei nincsenek?

Úgy eliszkolt, mintha ott sem lett volna.

Az alagút torkolatánál nagy falfelület kínálkozott. Itt láttam felírva: ÉLJEN KÁDÁR! Csakhamar elékerült egy betű: FÉLJEN KÁDÁR! Majd kiegészült: NE FÉLJEN KÁDÁR! De még további felírások is következtek: MIÉRT NE FÉLJEN KÁDÁR? S végül: SEMMIÉRT NE FÉLJEN KÁDÁR. Mivel a fal ezzel betelt, és a magyar nyelv hajlékonysága is kimerült, a dolog abbamaradt.

Ekkoriban mutatták be nekem az erdélyi Gábor Áron újságírót, a híres ágyúöntő valamilyen leszármazottját, aki büszke volt a nevére. A második világháború alatt egy hadtestnél haditudósítóként működött. Egyszer egy német tiszt azzal a kérdéssel fordult hozzá:

– Áron, Áron, nem zsidó maga?

Ő erre azt felelte:

– Nálunk Erdélyben ótestamentumbeli keresztnevek vannak, mint például Mózes, Simon, Dávid.

– Érdekes, és hogy hívják maguknál a zsidókat?

– Adolf, Hermann, József – mondta ő ártatlan képpel, de másnap sürgősen áttetette magát egy másik ezredbe.

A XII. kerületi pártbizottság megadta néhány régi elvtárs címét, hogy keressem fel, és rendeljem be őket a kerületi karhatalmi alakulathoz. Felkerestem tehát többek közt egy elvtársat, akinek a felesége, hallván a megbízatás célját, félrehúzott, és közölte, hogy mivel férje már öreg, helyette fia fog szolgálatra jelentkezni. Másnap mégis ott láttam a karhatalmi alakulatnál az apát és a fiút egyaránt.

Azokban az időkben többedmagammal szerkesztettük az

élénk lapnak indult *Kerületi Értesítő*t. Itt történt az a különös eset, hogy Belgiumból szeretetadományként egy egész vagon magyarul nyomott imakönyv érkezett, amelyet azon nyomban maradéktalanul zúzdába küldtek. Nagy kár volt. Szerintem ki kellett volna osztani a nélkülözők között. Hadd lássák, mit küldtek nekik Nyugatról, miközben egyre-másra érkeztek Keletről a liszt- és cukorszállítmányok.

A Szabadság-hegy és környéke jó öreg plébánosát éjnek éjszakáján kiűzték parókiájából. Helyét a fiatal, ambiciózus Zakar, Mindszenty titkára foglalta el, aki a volt hercegprímással együtt szabadult a fogságból. Ez a Zakar kerületünkben futballozott a hivők gyermekeivel, főleg azokkal, akiknek szép fiatal mamájuk volt. Küllős, az öreg pap pedig „kiűzetett a paradicsomból". Ez az öreg bácsi a kerületi pártbizottsághoz fordult panaszával az őt ért sérelemért. Jó időbe került, míg megszabadultunk a szívélyes Zakartól és ő elfoglalhatta régi helyét – a fogdában.

A krisztinavárosi plébánosban jó szövetségesre találtunk. Ki hitte volna, hogy ott, ahol 1919-ben kiprédikáltak, 1956 után, ilyen békepap is lehetséges? A plébános elbeszélte, hogy mintegy harminc suhanc kereste fel karácsony éjszakáján, s felszólították, azonnal szólaltassa meg a harangokat, tartson éjféli misét. Hiába hivatkozott arra, hogy ő már délután megtartotta a karácsonyi misét, s a torony kulcsa a harangozónál van, a „felkelők" nem álltak el szándékuktól. Erre a pap beterelte őket a templomba, bezárta az ajtót, és jó félóráig szóval tartotta, majd kieresztette őket. A hitbuzgó ifjak eltűntek az éjszakában...

Hasonlóképpen járt az öreg evangélikus tábori püspök, Szimonidesz Lajos is. Hozzá is betörtek, és követelték, hogy vegye le a Lenin-képet a falról, mert különben ott helyben agyonlövik. Az öreg odaállt a kép alá, és azt mondta: „Akkor

Lenin elvtárs áldásával fogok meghalni". De a puska nem jár olyan könnyen, még a „felkelők" kezében sem. Átkozódva elvonultak.

Megbízásaimnak ilyeténképpen eleget téve, írtam még egy mérges cikkecskét az öreg plébános kalandjáról a *Hétfői Hírek*nek és ezzel misszióm befejeződött.

Hadd szóljak itt röviden a Táncsics Körről is, amely alkalmat adott a munkásmozgalom régi harcosainak arra, hogy összejöjjenek itt, elmondják véleményüket az eseményekről. 1957 márciusában megjelent a Kör lapja, a *Magyarország* (amely nem tévesztendő össze kitűnő külpolitikai folyóiratunkkal). Főszerkesztője Gyáros László, a szerkesztő bizottság elnöke Hevesi Gyula volt. A lap hasábjain jelent meg Révai József vezércikke, ami enyhén szólva időszerűtlen volt. Amikor ezért Révait kérdőre vontuk, azt felelte: „Le styl est l'homme." Amire nekem is kész volt a megfelelő francia közmondásom: jó, jó, de „C'est le ton, qui fait la musique".*

Érdemes még az alábbi két epizódot megemlítenem:

Mikor röviddel az ellenforradalom leverése után betértem egy kávémérésbe reggelizni, egy ott levő „úr" éppen mérhetetlen durvasággal káromkodott, így akarván kifejezni csalódottságát vérmes reményeinek meghiúsulása miatt. Mikor a pincértől megkérdeztem, miért tűrik az ilyen hangot, ő felvilágosított:

– Ugyan kérem, ez egy volt gróf, ismerjük őt; elkeseredésének nyit ilyen módon szelepet.

Egy volt kúriai bíró viszont, aki éjjeliőrként szolgált egyik

* Le styl est l'homme. – A stílus az ember. C'est le ton, qui fait la musique. – Nem az a fontos, mit mond, hanem az, hogy hogyan mondja.

intézményünknél, az „össszkomfortos sztrájk" alatt egymaga is híven teljesítette szolgálatát, és őrizte, óvta a népköztársaság vagyonát. Kíváncsi voltam az öregúrra, és kiderült, hogy hónapos szobában lakik, maga foltozza ruháit, és csak azt nehezményezte, hogy a kivilágítatlan telepen egyetlen lámpa sem volt, amely őt figyelmeztette volna, hogy pocsolyába lép és így megrongálta a ruháját. A vállalat ugyan kártalanította őt, és így a balesete jól végződött. Munkahelyén kiemelték lelkiismeretességét és szorgalmát.

Fortuna szekerén okosan is lehet ülni!

Kortársaimról

Történészi ténykedésem további mozzanata, hogy életrajzot írtam Korvin Ottóról. Az életrajzírásnak akkoriban kialakult valamelyes technikája. Végy egy megfelelő Adyidézetet, öntsd körül hősöd írásbeli emlékeivel, hozzáfűzheted saját észleléseidet is, de nem okvetlenül szükséges. Ez Ottó esetében nem is volt olyan nehéz, mert ő történetesen Adyrajongó volt, mint mi akkor valamennyien. A nehézség ott kezdődött, amikor a hős kilépett hősi alapállásából és – emberré vált. Érző, szenvedő, hívő, kétkedő emberré.

Ottó szenvedéseiben lett naggyá. Hol az a régi Ottó, aki felérzett „sudár jegenyék hullásán"? Nemcsak amikor rájött a társadalom igaztalanságaira, a szörnyű háború szenvedéseire, hanem amikor egyedül volt az egész világ bánatával, amikor ráeszmélt a lét tragikumára. Mit szenvedett ez a nagyon érzékeny, mindenre finoman reagáló lélek? Mi fájt neki és mi késztette mosolygásra a világ minden búja, bánata

és sok édes bohósága közepette? Mi volt ennek az érző léleknek a mélyén?

Vajon meg tudtam-e, meg lehetett volna-e már akkor, 1955-ben mutatni mindezt? Kötve hiszem.

Talán az volt élete nagy tanulsága, hogy objektíven reagált az őt ért bántalmazásokra, de szubjektíven minden jó szóra, minden baráti gesztusra.

A Galilei-perről szóló könyvem megírásánál fiatalkori élményeimet kellett egyeztetnem a meglevő peranyaggal, dokumentumokkal. Modanivalómat némi humorral ötvözve, úgy vélem, sikerült megoldani feladatomat.

1960-ban „Tiétek a világ" címen megírtam mindazt, amit a Közoktatásügyi Népbiztosságon munkatársaimmal együtt „elkövettem". Egy kisfiú, a kis Török Jancsi szemével láttattam mindent: a magánkertek megnyitását, a gulyáságyúkból felszolgált ételt, úgy ahogy volt, a gyermekfürdetéstől a Svábhegyi gyermekotthonból való kiűzetésen keresztül mindent.

A történet során a kis Török Jancsiból végül Török János lett, és a felszabadulás után egy gyár vezetését bízták rá.

A kísérlet, az írói fogás túl jól sikerült. Egyszer egy kislány-küldöttség keresett fel lakásomon azzal a kéréssel, hogy hozzam őket össze Török János bácsival, meg szeretnének ismerkedni vele. Be kellett vallanom, hogy Jancsi nem létezett, ő az én szüleményem, mert kellett valaki, aki gyermekszemmel nézze a dolgokat. A kislányok csalódottan sompolyogtak haza.

Ennek ellenkezője történt velem a VII. kerületi pártszervezetben tartott előadásomon. Az előadás folyamán csak látom, hogy egy zordon katonának, legalábbis generálisnak egyszerre könnybe borul a szeme. Mikor előadás után megkérdeztem, mi indította meg annyira, azt felelte: „Én is annak a gyermekotthonnak a neveltje voltam."

Barabás Gyulával közösen írt, „A néptribun" című, 1964-

ben kiadott könyvemmel sokkal rosszabbul jártam. Az anyaggyűjtés során többeket felkerestünk, akik személyesen ismerték Bokányit.

– Hogyne emlékeznék Bokányi Dezsőre – mondta egyikük. – A Tattersallban hallottam beszélni, nagyon szép hangja volt.

– Én pedig az építőmunkásoknál hallottam – mondta egy másik –, igazán nagyon szépen beszélt. – Kiderült, hogy mindenki csak arra az egyébként legjellemzőbb tulajdonságára emlékezett, milyen ragyogóan, magával ragadóan szónokolt. Ez bizony kevés támpont egy életrajz megírásához. Egyéb körülményeit pedig nehéz volt kinyomoznunk. Leutaztunk Bajára, megnéztük azt a szobrot, amelynek mellékalakjait Bokányi édesapja, a híres kőfaragó készítette, meglátogattuk ott élő rokonait, hozzátartozóit. Felkerestünk mindenkit, akit csak lehetett. Üldöztetésének, beszédeinek hosszú sora nyújtott is valami eligazítást. Szerzőtársamnak, Barabás Gyulának élő emlékei nagyban segítettek. Jómagam inkább csak Moszkvából ismertem Bokányit, de akkorra már törődött öregember lett.

Bokányi Dezső egész életében arra készült, hogy egyszer majd a magyar parlamentben fogja eldörögni vádló tirádáit, az uralkodó osztály fejére olvasni bűneit. Mikor pedig a szociáldemokraták bejutottak a magyar parlamentbe, ő éppen börtönben ült. Igaz, hogy messzebb hangzó fórumon hallathatta szavát, de a magyar munkássághoz már csak közvetve, rádión keresztül szólhatott...

1963-ban a „Kioltott fáklyák" című könyvben a Tanácsköztársaság leverése után megölt elvtársainkra emlékeztünk, örök dicsőségére a magyar tanítóságnak és örök szégyenére a gyilkos pribékeknek!

Szép kiadásban, méltó külsővel jelent meg kötetünk a Tankönyvkiadó gondozásában.

Hirossik János életének első, legdicsőségesebb szakaszáról cikkem jelent meg a *Párttörténeti Közlemények* 1975. évi 4. számában.

Hirossik Jánost, a Kommunisták Magyarországi Pártja első titkárát, érdemtelenül a rágalmak egész sorával halmozták el. Én, aki jól ismertem és tiszteltem őt, kötelességemnek tartottam megtisztítani emlékét a rárakódott rágalmaktól, amelyek a frakciós veszekedések következtében keletkeztek. Két év nagy munkájába került, amíg sikerült emlékét a maga tisztaságában visszaállítanom. Végre elismerték a magyar munkásmozgalom e makulátlan alakjának nagy érdemeit. Hosszas munkával sikerült eloszlatnom azt a feltevést, mintha ő elhagyta volna az elsők soraiban sokáig hordott zászlót. Lukács György hozzám intézett levele fedte fel annak okát, miért nem sietett Hirossik Moszkvába akkor, amikor onnan szinte hajtóvadászatot intézett ellene egy obskurus alak, aki végül maga is áldozatául esett a „személyi kultusznak". A levél a Párttörténeti Intézet archívumában megtalálható.

Hirossik 1942-ben Csehszlovákiából hazatért Magyarországra, mivel dr. Domokos elvtárs biztosította őt arról, hogy ügye már jócskán elévült. Itt mégis rendőri felügyelet alá helyezték, de megtalálta a módját annak, hogy 1945-ig illegálisan tevékenykedjék. Ezt a ma élő és az azóta sajnos meghalt elvtársak többszörösen igazolták.

Igazolják Hirossik Jánost azok a sajnálatos módon egész haláláig csak íróasztalának írt cikkei és publicisztikai írásai is, amelyek a Párttörténeti Intézet archívumában szintén megtalálhatók. Elhagyottan, nagy szegénységben halt meg.

Végre, 1975-ben Hirossik János beomlott sírját sikerült méltó helyére tétetni. Róla szóló cikkem érintette akkor az 1942–1954 közötti működését is, de azt sajnálatos módon nem közölték.

Epilógus

Visszatekintve munkásságomra, be kell látnom: sem íróvá, sem történésszé nem lettem. Mégis úgy érzem, nem volt egészen haszontalan, amit eddig tettem. Georg Büchnerről írott cikkemben idéztem, hogy a *Hessener Landbote*ban a parasztokhoz imígyen szólt: „Verejtéktek só a gazdagok asztalán".

Cikkeimben, előadásaimban sokat emlékeztem.

Most már utolsó írásaimra készülök. Mind kevesebben vagyunk, akiknek élő élmény a múlt. Ha meghívnak egy-egy kongresszusra, tanácskozásra, szívesen elmondom véleményemet, akár megfogadják, akár nem.

Nagyon megbántott az élet. De megingatni engem sem lehetett.

Tartalom

Gyermekkor 5
Szigetvilág 21
Józsi 30
Zsúfolt évek 34
Egyetemi évek 38
Kicsapongok 45
Az én szocializmusom 52
A Galilei-kör 55
Viharos szünidő 63
Háború, háború! 68
Legyen vége már 74
A kétszáz aláírás 81
Idill 86
1917 89
Szindikalisták 91
Összeesküvés 94
Tanítónk – a történelem 97
Karácsony 102
A forrongó 1918-as év 105
A nagy pör 112
Őszirózsák 115
Megalakul a párt 122
Győzött a proletárdiktatúra 127

A nagy május 139
Erőpróbák 141
Intermezzo 146
Utolsó napok 149
A nagy utazás 152
Bécsben 156
Nehéz idők 165
Eistein levele 172
A fogolycsere 174
Végre Moszkvában 180
Az orosz ember 183
Lenin gondjai 185
Lenin halála 188
A húszas évek 190
Berlin 1926–1931 196
Veronka és Ottó 201
Az utolsó szilveszter 212
Itthon 220
„Veteránok" 225
A nagy próbatétel 228
Kortársaimról 235
Epilógus 239

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szerkesztette R. Török Piroska
A borítón levő grafikát Hévízi Piroska készítette
A borító és a kötésterv Szántó Tibor munkája
Műszaki vezető Mózes Tibor
Műszaki szerkesztő Jordán Gusztávné
Képszerkesztő Fábri Magda
A szedést 1975. XII. 19-én kezdték meg
Megjelent 1976. VII. 31-én, 19 000 példányban
Terjedelme 12,2 (A/5) ív + 1/2 ív képmelléklet

76.0110 Athenaeum Nyomda, Budapest — Íves magasnyomás
Felelős vezető: Soproni Béla vezérigazgató

HIBAIGAZITÓ

A képmelléklet 4. oldalán lévő képaláírás szövege helyesen: Városmajor utea 42. E házban, Kelen Józsefék lakásán alakult meg 1918. november 24-én a Kommunisták Magyarországi Pártja

Kg

24,– Ft